

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

С. ОТАМУРАТОВ, С. ҲУСАНОВ, Ж. РАМАТОВ

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика мувофиқлаштириш
комиссияси томонидан бакалаврлар учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.

Тошкент — 2002 йил

С. Отамуратов, С. Хусанов, Ж. Рамагов.
Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Т. А.Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази, 2002. - 213 бет.

Тақризчилар: А. Болиев, М. Куронов

© «ЎАЖБНТ» Маркази, 2002 й.

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта нашр этиш тақиқланади.

КИРИШ

Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин тарихан қисқа вақт ичида мамлакатимизда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий соҳаларда жуда катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу ютуқларга Республикамиз Президенти Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган демократик жамият қуриш Концепцияси назарий асос бўлиб, хизмат қилди. Бу концепция миллатимизнинг ўзига хос урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари ва менталитети ҳамда мамлакатимиз тараққиёт даражаларини қатъий ҳисобга олиш билан «ўзбек модели»ни ўзид ақс эттирган.

Ўзбекистон собиқ шўролар тоталитаризми шароитида яшаб келганлиги боис, уни тугатиб, демократик жамият қуриш томон қадам қўйиш жуда мураккаб масала эди. Чунки, тоталитаризм нафақат иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётга, худди шунингдек, маънавий-маърифий ҳаётга, инсонларнинг дунёқарашига ўзининг таъсирини ўтказган эди. Шунинг учун ҳам демократик жамият қуришнинг «ўзбек модели» да жамиятни тубдан ўзгартиришга хизмат қилувчи асосий таянч манба сифатида янги маънавият ва дунёқарашни шакллантириш белгиланди.

Президентимиз 1992 йилдаёқ, «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, деганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир», - деб таъкидлаган эди.

Ана шу кўрсатмага муфовақ маънавиятни ривожлантириш, мамлакатда амалга оширилаётган барча ишларда унга таяниш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан Президентимизнинг 1994 йил 23 апрелда Республикамизда «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ марказини тузиш тўғрисида», 1996 йил 9 сентябрда эса «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида», 1999 йил 3 сентябрдаги «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармонлари ва 1998 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида», махсус қарори қабул қилинди. Бу ҳужжатларга биноан Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 1997 йилдан бошлаб барча олий ўқув юрларида

«Маънавият ва маърифат асослари» махсус курсини ўқитиш тўғрисидаги қарор қабул қилди ва унинг дастлабки ўқув дастурлари ишлаб чиқилди. Утган давр ичида маълум бир тажрибалар тўпланди, курсда фойдаланиш бўйича бир қатор илмий ва оммабоп мақолалар ҳамда рисолалар чоп этилди. Чунки, халқимизнинг, жамиятнинг маънавиятини кўтариш ва ривожлантириш бугун ҳам, эртага ҳам муҳим вазифа сифатида қолиши муқаррардир. Президентимиз Имом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида Ўзбекистоннинг XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиши устувор йўналишларини белгилаб берар экан, «Иккинчи устувор йўналиш

жамият маънавиятини янада юксалтиришдан иборат»лигини таъкидлаб ўтди. Мустақиллигимизни мустаҳкамлашда бугунги кунда маънавиятнинг роли ниҳоятда тез ўсиб бормоқда. Чунки, у инсонда, хусусан ёшларнинг руҳан бақувват бўлишига, ўз Ватани ва халқи манфаатларининг фидоийлари бўлиб етишларида ва ёт мафкураларга қарши курашларида муҳим омил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Президентимиз «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясига ёзган сўз бошларида: «Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддаоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовуларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда»¹. Ҳақиқатан ҳам маънавият қанчалик юксак бўлса, инсон қалбида жоҳиллик, ёвузлик, худбинлик, ялқовлик каби салбий иллатларга ўрин қолмайди, унинг ўрнида ёшларимиз онгида ватанпарварлик, яратувчанлик туйғулари юксак даражага кўтарилади, ўзаро муносабатларда самимийлик, бирдамлик, меҳр-оқибат, эътиқод, имон, масъулият ва бошқа бир қатор ижобий фазилатлар халқимиз турмуш тарзининг ажралмас бойлиги даражасида яна ҳам мустаҳкам ўрин олиб бораверади.

Ана шу ўта муҳим вазифаларни ҳал қилишимиз учун мустақиллик маънавиятини шакллантириш ва миллий истиқлол ғоясини чинакам моддий кучга айлантириш стратегик аҳамиятга эгадир. Бу ўз навбатида биз қўлга киритган истиқлолнинг маъно ва мазмуни, миллий ўзлигимизни тўла англашимизга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларимизни мустаҳкамлашимизга, Ватан ва миллат истиқболи учун ҳар биримизнинг масъуллигимизни тушуниб етишимизга ўзининг катта таъсирини кўрсатади.

Худди мана шуларни ижобий ҳал қилишимиз учун Президентимиз маънавиятимизни янгилаш борасида олдимизга

---

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 5-бет.

қўйган вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга имкон беради. Зеро, улар таъкидлаганидек, «Жамиятни маънавий янгилашдан бош мақсад — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш ва қомил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп муҳим масалалардан иборат»¹. Бу улкан вазифаларни маънавиятимизни миллий истиқлол ғоялари билан бойитиб борсақкина амалга оширишимиз мумкин бўлади.

Шу маънода ҳам маънавиятни талаба-ёшларимизга ўргатишга эҳтиёж ўсиб бормоқда ва бу борада олдимизда жуда катта вазифалар турибди. Айниқса, мукамал ўқув қўлланмаларни ва улар асосида дарсликларни яратиш ана шундай долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бу вазифанинг мураккаблиги шундаки, «Маънавият асослари» мустақиллигимизнинг меваси сифатида пайдо бўлди. Мустақиллигимизгача, бу тушунча мустақил равишда ўзининг аниқ таснифига эга бўлмаган, айнан унга бағишланган илмий асарлар ҳам яратилмаган. Бу курс мамлакатимизнинг тубдан ўзгартириш ва мустақил тараққиётимизга хизмат қилувчи маънавиятни шакллантиришнинг эҳтиёжи сифатида пайдо бўлди.

Шуни ҳисобга олиб муаллифлар жамоаси ўқув қўлланмасини ёзишда ўзлари томонидан тайёрланиб, 2000 йилда эълон қилинган «Маънавият асослари»ни қайта ишлаб, уни янги материаллар билан бойитиб ҳамда унга «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясини сингдирган ҳолда сўнги йилларда олимлар, адабиётшунослар ва маънавият масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар томонидан чоп этилган китоблар ва мақолалардан материал сифатида кенг фойдаландилар. «Маънавият асослари» ўқув қўлланмаси сифатида биринчи бор ёзилаётганлиги сабабли муаллифлар, унинг камчиликлардан ҳоли эмаслигини эътироф этадилар ва улар ҳақида билдирилган ҳар қандай танқидий фикрларни ва таклифларни бажонидил қабул қиладилар, келажақда улардан фойдаланадилар ҳамда ўз фикрларини билдирган барча китобхонларга олдиндан миннатдорчилик изҳор этадилар.

---

¹ Ислом Каримов. Миллий истиқлол мафкураси—халқ эътиқоди ва буюк келажақка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 23-24-бетлар.

I БЎЛИМ

МАЎНАВИЯТ ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

1. МАВЗУ

ИСЛОМ КАРИМОВНИНГ МИЛЛИЙ-МАЎНАВИЙ ТИКЛАНИШ КОНЦЕПЦИЯСИ, УНИНГ МИЛЛИЙ МУСТАҚИЛЛИКНИ МУСТАХКАМЛАШ ВА МИЛЛИЙ ТАРАҚҚИЁТДАГИ АҲАМИЯТИ

**Ислом Каримов томонидан миллий-маънавий тикланиш
концепциясининг ишлаб чиқилиши ва унинг назарий ҳамда
амалий аҳамияти**

Мамлакат ва миллий тараққиёт унга раҳбарлик қилувчи етакчига боғлиқ бўлади. Чунки, у мамлакатнинг қайси йўлдан бориши, қандай мақсадларни кўзлаши ва бажариладиган ишларни амалга оширишнинг стратегиясини белгилаб беради ҳамда уни реал ҳаётга татбиқ қилиш масъулиятини ҳам ўз зиммасига олишга қодир бўлади. Шунинг билан бирга раҳбар учун хос бўлган муҳим хусусият шундаки, у ўзи танлаган йўлнинг аниқ мўлжалини, унинг келажақда мамлакатни тараққиёт қилдиришга хизмат қилаоладиган имкониятларини аниқ билиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари, у ўзи белгилаб берган вазифаларни амалга ошириш учун мамлакат аҳолисини ўз орқасидан эргаштириш қобилиятига эга бўлиши лозим бўлади.

Мамлакатга раҳбарлик қилмоқчи бўлган етакчи учун яна бир шарт шуки, у ўзи белгилаб берган вазифалар ичидан асосий ҳалқани топа билиши ва уни белгилаб мақсадларни амалга оширишга хизмат қилдира билишга салоҳияти етарли бўлиши лозим бўлади. Юқоридагиларни умумлаштирадиган бўлсак, мамлакатга раҳбарлик қилмоқчи бўлган етакчи уни тараққий қилдиришга хизмат қилаоладиган илмий ғоялар мажмуаси ҳисобланадиган тараққиёт концепциясини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишнинг имкониятларини белгилаб бериши талаб этилади.

Ислом Каримов кўрсатилган барча хусусиятлар ва салоҳиятни ўзида мужассамлаштирган раҳбар бўлганлиги учун ҳам мамлакатимиз иқтисодиётининг стратегик вазифалари аниқ белгилаб берди ва уни амалга оширишнинг йўналишлари, услублари ҳамда имкониятларини юзага чиқара олди.

Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган концепцияда

мамлакатимиз ва халқимиз тараққиётини таъминлашнинг асосий омили сифатида миллий-маънавий тикланиш устувор ўринни эгаллади. Бу албатта, бежиз эмас. Маънавият жамият тараққиёти, миллат камолоти ва шахс баркамоллигини белгилаб берувчи асосий мезонлардан бири ҳисобланади, чунки, маънавият ривожлангандагина жамиятда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорлик вужудга келади ҳамда мамлакат ва миллат тараққий этади. Бу ўз навбатида шахснинг баркамол ривожланиши учун зарур бўлган замин бўлиб хизмат қилади. Буни чуқур ҳис қилган ва ўз қалбидан ўтказган Президентимиз Ислом Каримов мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин она заминимизда демократик жамиятни қуришнинг назарий концепциясини ишлаб чиқар экан, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта қуришни миллий-маънавий тикланиш билан уйғун ҳолатда бўлиши кераклигини ҳам илмий асослаб берди. У ўзининг ҳажми жиҳатдан кичик бўлса ҳам, аммо, мамлакатимизда янги жамият қуришнинг илмий-назарий асосларини ақс эттирилиши жиҳатдан мукамал, фундаментал дастур бўлган «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» номи асарида мустақилликдан кейин Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий соҳасидаги стратегик вазифаларини ҳам белгилаб берди. Умуман бу асар Ўзбекистонда янги жамият қуришнинг илмга асосланган дастури ҳисобланади. Чунки унда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта қуриш соҳасида илгари сурилган барча ғоялар ўтган даврда ўзининг ифодасини топди ва жамиятимиз тубдан янги босқичга кўтарилди.

Ислом Каримов ушбу асарида мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизларини кўрсатиб берар экан, «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади», — деб кўрсатади ва қуйидагиларни белгилаб беради:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик¹.

Асарда ана шу негизларнинг моҳияти ҳам очиб берилган. Жумладан, Ислом Каримов шундай ёзади: «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир.

Халқимиз адолат, тинчлик, аҳил қўшничилик ва инсонпар-

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 74-бет.

варликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистоннинг янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтириш учун зарур шарт-шароитлар яратишдир»¹.

Кўришиб турибдики, Президентимиз ўз асарида маънавиятимизни ривожлантириш вазифаларини белгилаб берган.

Муаллиф халқимизнинг маънавий илдилари чуқур эканлигини алоҳида таъкидлайди, уларни қайта тиклаш ва янги мазмун билан бойитиш зарурлигини стратегик вазифа сифатида белгилайди. Бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаётганимизга асосий сабаб шуки, Президентимиз кейинги асарларида ҳам маънавий меросимизни қайта тиклаш ғоясини ижодий ривожлантиради ва унинг миллатимиз маънавий тараққиёти учун асосий йўналиш бўлишини асослаб беради.

Ислоҳ Каримов халқимизнинг буюк фазилатлари ҳақида тўхталиб инсонпарварликнинг ўзбекларга хос қирраларини кўрсатиб беришга эътиборни қаратади. Жумладан, «Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатига ётдир».

Худди мана шу фазилатларимизнинг моҳиятини талабаларга етказиш муаллимнинг диққат марказида бўлиши зарур. Чунки, миллий маънавиятимизнинг асосий манбалари ана шунга бориб тақалади. Бугунги ёшларимиз бунинг моҳиятига етиб боришлари зарурдир.

Асарда маънавиятнинг халқимизнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдаги роли ҳам асослаб берилган. Жумладан, Президентимиз шундай ёзади: «Халқимизнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш — Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимизнинг қалбида бутун инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туйғуси билан етилган»².

Маънавиятнинг миллий тараққиётидаги ўрни ва уни ўзлаштириш зарурлиги асарда илмий асосланган: «Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади»³.

Президентимиз томонидан илгари сурилган ана шу концептуал ғоялар бугунги кунда миллий маънавиятни ривожлантириш давлат

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.

Т., «Ўзбекистон», 1993, 74-бет.

² Уша асар, 78-бет.

³ Уша жойда.

сиёсатида устувор вазифа сифатида белгиланишга хизмат қилиб келмоқда.

Ислом Каримов ўз асарида мамлакатимизда миллий маънавиятни тиклаш ва ривожлантириш давлат сиёсатида устувор вазифа эканлигига эътиборни қаратиб, қуйидаги концептуал ғояни илгари суради. У шундай ёзади: «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак. Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамият, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди...».

Президентимиз томонидан илгари сурилган бу концептуал ғоянинг назарий ва амалий аҳамияти шундаки, биринчидан, бу билан муаллиф собиқ шўролар даврида маънавиятни ривожлантиришга учинчи даражали омил сифатида қаралишининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маърифий инқирозининг сабабларини ҳам кўрсатиб беради. Иккинчидан, маънавиятни ривожлантирмасдан, шахснинг маънавий руҳиятини ўзгартирмасдан туриб жамиятда кўзланган мақсадни амалга ошириш мумкин эмаслигини илмий асослаб берди.

Президентимизнинг яна бир муҳим концептуал ғояси маънавият шахс (маънавий баркамоллиги)нинг энг муҳим мезони ва шунинг билан бирга уни камолотга элтувчи, ўз-ўзини англаувчи ва ўз имкониятларини юзага чиқартирувчи улкан омил эканлигини илмий асослаганлигидир.

Ислом Каримовнинг миллий-маънавий тикланишга бағишланган концепциясида ватанпарварлик шахс маънавиятининг ажралмас ҳисми эканлигини асослаб бериш алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳақиқатан ҳам ўз Ватанини севмаган, унинг ҳар қарич ери учун масъуллигини ҳис этмаган ҳар бир инсон маънавий жиҳатдан қашшоқ ҳисобланади.

Шу ўринда бир муҳим масалага аниқлик киритиш лозим бўлади. У ҳам бўлса «Миллий тараққиёт» ва «Миллий тикланиш» тушунчаларининг моҳияти, мазмуни ва мезони масалаларидир. Аслида улар бир-бирларини инкор қилувчи тушунчалар эмас. Аксинча, мероси, тарихий хотираси ва заминлари мустаҳкам миллатлар учун бу тушунчаларнинг ўзаро уйғун ҳолатигина миллий тараққиётни таъминлайди. Лекин фалсафий категория (тушунча) сифатида ва ўлчамлари (мезонлари) жиҳатидан улар бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Миллий тараққиёт — эволюцион характерга эга. У пастдан юқорига томон кўтарилишдан иборат бўлган жараёндр. У миллатнинг шаклланиши, такомиллашуви ва юксалиши каби узлуксиз жараён сифатида намоён бўлади.

Миллий тикланиш эса, миллат тараққиёти тарихининг маълум

бир босқичида, маълум бир объектив ва субъектив сабаблар оқибатида бой берилган салоҳиятни қайтадан миллат тараққиётига йўналтириш билан боғлиқ бўлган жараёндир.

Яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, миллий тикланиш — у ёки бу миллат ҳаётида содир этиладиган, зўравонлик йўли билан унинг авлод-аждодлари томонидан яратилган мерос, урф-одатлар, анъаналар, кадриятлардан маҳрум этилган, тарихий ҳастираси топталган, миллий ўзлигини англаши чекланган, манфаатлари, мақсадлари, ҳуқуқлари поймол этилган, тарихий тараққиётнинг маълум босқичига келиб эса ўз мустақиллигини қўлга киритиш натижасида миллий ривожланиш борасида ана шу бой берилган имкониятлардан фойдаланиш, яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни миллий ривожланишга йўналтиришга қаратилган умуммиллий фаолият ҳисобланади.

Президентимизнинг асарларидаги миллий-маънавий тикланиш ғоясининг мазмунини ҳам зўравонлик йилларида меросимизни ўзлаштириш, урф-одатларимизни, анъаналаримизни ривожлантириш, кадриятларимизни мустаҳкамлаш борасида бой берилган имкониятларни бугунги тараққиётимизга йўналтириш, ўзимизнинг миллий заминларимиз имкониятларини юзага чиқариш, уларни умуммиллий дунёқарашимизнинг ажралмас қисмига айлантириш борасида ҳар биримизнинг тинмай фидоийлик кўрсатишимиз зарурлиги кўрсатиб берилган.

Ҳақиқатан ҳам миллат қачонки, миллий заминларга таянсагина тараққиётга эришиши мумкин. У ҳеч қачон ўзгаларнинг маънавий ёрдами билан миллат даражасига кўтарила олмайди ва маънавий ривожланишга эриша олмайди.

Шунинг учун ҳам Президентимиз дастлабки ёзган асардаги миллий-маънавий тикланиш вазифасини амалга оширишга бағишланган концепцияларини ўзининг бошқа асарларида ижодий ривожлантирган, янги мазмун билан бойитган, тараққиётимизнинг янги босқичида юзага келаётган муаммоларни ҳал қилиш эҳтиёжларига мос равишда унинг янги йўналишларини белгилаб берган.

Хусусан, улар «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари», «Амир Темур — фахримиз, ғуруримиз», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин», «Уз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз» («Туркистон» газетасининг муҳбири саволларига жавоблар)», «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда» («Туркистон пресс» ахборот агентлиги муҳбирининг саволларига жавоблар), «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз», «Миллий мафкура

— келажак пойдевори», «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» («Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар) каби асарлари, нутқлари ва мухбирлар саволларига жавобларида ўз ифодасини топган.

Президентимизнинг юқоридаги асарларида илгари сурилган концептуал ғояларни умумлаштирадиган бўлсак, улар қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- маънавий мерос ва диний қадриятларни чуқур ўзлаштириш, миллатимизнинг ўз-ўзини англашига эришиш, миллий гурур ва ифтихор туйғуларини изчиллик билан мустақкамлаш;

- мустақиллик шароитида миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантириш ҳамда уни халқимиз дунёқарашига айланишига эришиш;

- таълим тизимини ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини амалга ошириш асосида баркамол авлодни шакллантириш, соғлом авлод дастурини амалга ошириш асосида жисмонан бақувват, руҳи, фикри соғлом, имон-эътиқоди бутун, билимли, маънавияти юксак, мард ва жасур ватанпарвар авлодимизни шакллантириш;

- миллий-маънавий салоҳиятимизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрнини тиклаш ва бугунги кунда маънавият, маърифат, фан, техника, технология ютуқларини чуқур ўзлаштириш асосида ҳозирги замон умумжаҳон маънавияти тизими ривожига ҳисса қўшиш;

- ёшлар маънавиятини миллий истиқлол ғоялари билан бойитиб бориш, улар онгида мафқуравий иммунитетни кучайтириш;

- инсониятнинг асрлар давомида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган барча бойликларини миллий-маънавий салоҳиятимизнинг ажралмас қисмига айлантириш кабилардир.

Аждодларимиздан қолган мерос ҳар бир миллатнинг нафақат ўтмиши, шунинг билан бирга истиқболи учун ҳам куч, фидоийлик ва илҳом манбаи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Президентимиз «ҳозирги Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганлигини бугун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табарруқ тупроқдан буюк алломалар, фозилу-фузоллар, олиму-уломолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан.

Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган...

Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний, ахлоқий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган бу нодир қўлёмаларни жиддий ўрганиш даври келди»¹, — деб таъкидлайди. Унинг «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Инсон учун тарихдан жудо бўлиш ҳаётдан жудо бўлиш демақдир»²

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998. 3, 4 бетлар.

² Уша асарда 5, 10-бетлар.

— деган ғояларида ҳар бир ватандошимизнинг, айниқса, ёшларимизнинг маънавий меросимизни чуқур ўрганиш зарурлиги миллий маънавий тикланишимизнинг бош вазифаси эканлигини тушуниб етишга қаратилгандир.

Ислом Каримов миллий мафқуранинг миллий маънавий тикланиш ва мамлакатимизда демократик жамият қуришдаги аҳамияти ва ролини илмий асослашга катта эътибор қаратади. Миллий мафқура — миллатни бирлаштиради, мафқурасиз одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотади.

Миллий мафқура воситасида эл-юрт бирлашади, ўз олдига буюк мақсадлар қўяди ва уларни адо этишга қодир бўлади¹, деб таъкидлайди. Президентимиз ўз навбатида миллий ғоянинг вазифаларини аниқ белгилаб беради: «... миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишлик олийжаноб ишларимизда мадақкор бўлиши зарур»² лигини белгилаб беради. Мамлакатимиз бугунги кунда тоталитар тузум ҳуқумронлигидан озод бўлиб демократик жамиятни қуриш сари дадил қадам ташламоқда. Табиийки, жамият бир босқичдан иккинчисига ўтиш, яна боз устига зўравонлик асосида қурилган жамиятдан маърифатли инсон манфаатлари, шахс эркинлиги ва камолотига хизмат қилувчи демократик жамиятга ўтиш осон кечмайди, чунки эски тузум иллатлари ҳали сақланиб туради. Ўз умрини узайтириш учун жон жаҳди билан қаршилик кўрсатади, янги жамият эса қисқа муҳлатда қурилмайди, балки маълум вақтни, унда яшаётган барча инсонларнинг фидоийлик билан меҳнат қилишларини талаб этади. Худди мана шу жараёнда юзага келган муаммоларни ҳал қилиш учун юксак маънавий эътиқод ва сабртоқат билан одамларни уюштириш, улар дунёқарашида янги жамият таффақурини шакллантириш муҳим вазифа даражасига кўтарилади.

Мамлакатимизда ана шу буюк муаммоларни ҳал этиш жараёнлари кетмоқда. Уларни маваффақиятли ҳал этишда эртанги кунимиз давомчилари бўлган ёш авлодни тарбиялаб вояга етказишимиз зарур. Шунинг учун ҳам президентимиз оғир иқтисодий муаммоларни ҳал этиш жараёнлари мураккаб ҳолатда кечаётганлига қарамасдан кадрлар тайёрлаш дастурини ишлаб чиқиш, уни қабул қилиш ва ҳаётга татбиқ этиш масаласини асосий вазифа сифатида белгилаб берди ҳамда уни амалга оширишда раҳбарлик қилмоқда. У Олий Мажлиснинг IX сессиясидаги маърузасида бу дастурнинг аҳамиятини шундай таъкидлади: «Лўнда қилиб айтганда, бугунги кунда олдимизга қўйган

¹ И. Каримов. Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон». 1998, 4,2,15-бетлар.

² Уша асар, 15-бет.

буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг амарали тақдир — буларнинг барчаси, авзаламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли, мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз»¹.

Президентимизнинг миллий-маънавий тикланишни амалга оширишга хизмат қилувчи яна бир концептуал ғояси соғлом авлодни тарбиялаб вояга етказиш заруриятини илмий асосланганлигидир. Унинг соғлом авлод концепциясида шахснинг жисмонан, руҳан бақувват бўлиши, юксак билим, маънавият, тафаккур ва фидоий ватанпарвар бўлиши каби талабларга жавоб берадиган авлод назарда тутилади. Шунинг учун ҳам у, «...фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлади, қудратли юртнинг фарзандлари соғлом бўлади»², — деган ғояни илгари суради.

Миллий-маънавий тикланишимизда ёшларимиз маънавиятини юксак даражага кўтариш, уларнинг ҳозирги замон фан, техника ва технология ютуқларини чуқур ўзлаштиришлари катта омил эканлиги Президентимиз томонидан илмий асосланган.

Ҳақиқатан ҳам жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибалари кўрсатиб турибдики, қайси мамлакат ёшлари замонавий фан, техника ва технология ютуқларини қанчалик мукаммал эгалласа, мамлакат тараққиётига қўшадиган ҳиссалари шунчалик самарали бўлади, маънавият юксалади ва мамлакатнинг ҳозирги замон жаҳон цивилизация тизимига кириб бориши тезлашади.

Президентимиз ишлаб чиққан миллий-маънавий тикланиш концепциясида инсониятнинг асрлар давомида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган барча бойликларини миллий маънавиятимизнинг ажралмас қисмига айлантириш ҳам асосий ўринни эгаллайди. Жумладан, у «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида дунё халқлари маънавий мулкига айланган файласуфларнинг асарлари ҳалигача ўзбек тилида ёшларимизга етиб бормаганлигини қаттиқ танқид қилиб шундай таъкидлайди: «Дунё тан олган кўп улуғ файласуфларнинг асарлари ҳанузгача ўзбек тилида нашр этилмагани туфайли аксарият зиёлилар, хусусан, ёшларимиз уларнинг ғоявий қарашлари билан яхши таниш эмас Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб, изоҳ ва

¹ Баркамол авлод орзуси. Т., «Шарқ», 1999, 9-бст.

² И.А.Каримовнинг Конституция кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 8 декабр.

шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш наҳотки мумкин бўлмаса?»¹.

Кўрииб турибдики, Президентимиз миллий-маънавий ривожланишимизни жаҳон халқларининг илғор маънавият тафаккури тараққиёти билан уйғун равишда ривожлантириш вазифасини кун тартибига қўймоқда.

Бу бежиз эмас албатта. Чунки, ўз қобигидан чиқаолмаган, жаҳон халқлари эришган ютуқларидан фойдаланишга интилмаган миллат тараққий қила олмайди. Бундан ташқари, миллий тараққиёт учун яна бир қонуният ҳам борки, жаҳонда эришилган ютуқлардан ва тажрибалардан фойдаланишга ҳаракат қилмаган миллатнинг ўзи ҳам умумжаҳон цивилизациясига ўзининг ҳиссасини ҳам қўшаолмайди. Шу маънода ҳам Президентимиз миллий-маънавий тараққиётимизнинг муҳим омили сифатида жаҳон халқларининг маънавий тараққиётда эришган ютуқларидан кенг фойдаланишимиз, уларни кенг ўзлаштиришимиз зарурлигини илмий асослаб берган. У Ўзбекистонда ишлаб чиқилган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясига ёзган сўз бошисида «...мен миллий истиқлол ғояси бугунги тез суръатлар билан ўзгараётган таҳликали дунёда ўзлгимизни англаш, бизнинг кимлигимизни, қандай ажодларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетақрор маданият ва қадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшашга, бу бойлиқни асраб-авайлаб, демократик қадриятлар, бутун жаҳон тараққиёти ютуқлари билан озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилмоғи зарур, деб биламан»,² — деган ғояни таъкидлади.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланишнинг илмий-назарий концепциясининг амалий аҳамияти шундаки, у бугун миллий ва жаҳон маънавияти тараққиёти эҳтиёжларини ўзида тўла ифода эттирган бу ғояда миллийлик ва умуминсоний маънавияти уйғун ҳолда асосланган. Шунинг учун ҳам мустақиллик йилларида миллий-маънавий тикланишимиз барқарор жараён сифатида намён бўлиб келди. Бу ўз навбатида Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепциясининг ҳаётлигини тасдиқлади.

Ислом Каримовнинг маънавият тушунчасига таърифи, унинг назарий ва методологик аҳамияти

Маънавиятнинг инсон ва миллат камолотидаги ҳамда жамият тараққиётидаги ўрнини аниқ билиб олиш ҳамда шу асосда уни

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажаққа ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 34-35-бетлар.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 7-бет.

ривожлантириш, унинг моҳияти ҳамда мазмунини илмий таҳлил қилишни тақозо этади. Чунки, маънавиятнинг моҳияти ва мазмунини билиб олмасдан туриб, унинг инсон, миллат, халқ ва жамиятга кўрсатадиган таъсир имкониятларини ҳам аниқ тасаввур этиб бўлмайди.

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, собиқ шўролар тизими шароитида маънавият бугунги ҳолатда ўрганилмаган. У маънавий маданиятнинг тармоғи сифатида ёки олимлар асарларида тилга олинган ҳолос.

Бу жуда мураккаб масалага шу даражада «эътиборсизлик» атайлаб қилинган. Чунки у шахс ва миллатнинг ички руҳий салоҳияти билан боғлиқ бўлган омилдир, шунинг учун шахснинг руҳий оламига кириб бориш, уни мустақил фикр юритишга, миллатнинг эса маънавий-руҳий оламини юзага чиқариш, унинг ўзини-ўзи англашга, ўз мустақиллигини қўлга киритиш ва ўзи хоҳлаган тараққиёт йўлидан боришига йўл қўймаслик давлатнинг расмий сиёсати даражасига кўтарилган эди.

Тўғри, миллий маданият ҳақиди кўп ёзилган ва кўп гапирилган, аммо, номи айтилса ҳам амалда «ягона» совет маданияти, адабиёти, санъати, ахлоқи ва ҳоказолар шаклида акс эттирилган. Бундан кўзланган мақсад шахс ва миллатни маънавий қашшоқ қилиш, уни тоталитаризм тузумига хизмат қилдириш ва итоатда ушлаб туриш эди.

Шўролар худди мана шу жирканч мақсадларни амалга ошириш учун маблағни аямаган, зўравонликнинг барча услубларидан маккорлик билан фойдаланганлар. Жумладан, совет маданияти шаклан «миллий» мазмунан «ягона» совет маданияти деган «концепция»ни йиллар давомида одамлар онгига сингдириб келинган.

Аслида бир неча миллий маданиятлар ҳеч қачон бир мазмунни ифодалашда мумкин эмас. Чунки, уларда миллатнинг дунёқараши, ўзига хослиги, манфаатлари «қиёфалари» ва мақсадлари ўз ифодасини топади.

Шунинг учун ҳам маънавиятни (шу жумладан, маданиятни) ўрганганда албатта, унга шаклан ва мазмунан уйғун ҳолатда қараш зарур бўлади.

Маънавиятни шахс, миллат, давлат ва жамиятнинг қудратли кучи сифатида ҳамда шаклан ва мазмунан уйғун ҳолатда ўрганиш фақат мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди. Уни бу шаклда ўрганиш эса ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, мустақиллик шароитидаги миллий тафаккур тараққиётимизда янги йўналишдир. Бу йўналишнинг пайдо бўлишини ва унинг концептуал ғояларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш Президентимиз Ислом Каримов номи билан боғлиқдир. Унинг

— асарлари, рисолалари, маърузаларида маънавият тушунчаси моҳияти очиб берилган. Бу — маънавиятни мустақил омил сифатида ўрганиш учун катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки ҳар қандай илгари сурилаётган ғояларнинг моҳияти очиб берилмас экан, унинг жамият тараққиётида миллият ва шахс камолотидаги ролини белгилаш мумкин бўлмайди.

Президентимиз миллий тараққиётимизнинг дастури даражасига айланган биринчи асари «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли»даёқ маънавиятнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини очиб бериб, шундай ёзган эди: «Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек, инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчилик билан маънавият чашмасини излайди»¹.

Мамлакатда ўтказилаётган ислохотлар ва унинг вазифаларини белгилаб беришда Президентимиз яна маънавиятни ривожлантириш масаласига қайтиб шундай ёзади: «Моддий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар — ўз йўлига. Уларни ҳал қилиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин, аммо, маънавий ислохотлар — қуллик, муътелик исканжасидан озод бўлиш, қаддини баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга ворис бўлиш — бундан оғирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ, бу дунёда»².

Яъни бу ерда Президентимиз ўтказилаётган ислохотларнинг асосий томонини миллий-маънавий тикланиш ташкил қилишини таъкидламоқда. Уларнинг бу ғояларига мувофиқ қуллик, муътелик исканжасидан озод бўлган, ўзининг кимлигини англаган, миллатининг ўзлигини тараннум этган инсонгина мамлакатининг тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиши мумкин.

Президентимиз маънавият тушунчаси мазмунини очиб берар экан: «Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг»³, деб таъкидлайди.

Маънавият ўз-ўзидан шаклланадиган нарса эмас, у аввало ҳар бир инсоннинг ички маънавий салоҳиятини шакллантириш йўлида барча моддий ва маънавий бойликларни ўзлаштириш, Ватан ва миллат манфаатлари йўлида ҳалол, фидоийлик билан меҳнат қилиш жараёнида шаклланади. Шу маънода ҳам Президентимиз «Маънавият — тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»⁴ лигини таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, Президентимиз маънавиятга «тайёр» ҳолатда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. (Нутқлар, мақолалар, сўхбатлар). Т., «Ўзбекистон», 1993, 78-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т-1. Т., «Ўзбекистон», 1996, 202-бет.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. (Нутқлар, мақолалар, сўхбатлар). Т., «Ўзбекистон», 1993, 78-бет.

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. (Нутқлар, мақолалар, сўхбатлар). Т., «Ўзбекистон», 1993, 79-бет.

қарамайди. Уни шаклантириш ва ривожлантириш, миллатнинг чинакам мулкига, тараққиёт омилига айлантириш учун фидойлик кўрсатиш зарурлигини таъкидламоқда.

Президентимиз асарларини кунт билан ўрганиб борар экансиз, уларда олдинги асарларда илгари сурилган ғоялар кейингиларида ижодий ривожлантирилган, мазмунан ва моҳиятан бойитилганлигини кўрамиз. Энг асосийси шундаки, ана шу бойитиш жараёнида жамият ва миллатимиз тараққиётида содир бўлган ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда юзага келган янги муаммоларни ҳал этишнинг назарий асослари ўз ифодасини топган. Жумладан, у Олий Мажлиснинг XIV сессиясидаги «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» маърузасида маънавият тушунчасига қуйидаги фундаментал таърифни беради: «Маънавият... инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг имон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч...»¹ дир.

Бу таъриф ўзининг мазмуни ва моҳияти билан маънавият тушунчасини ўзида тўла акс эттирган. Унда инсоннинг ички руҳий оламини ифодаловчи барча компонентлар ўз ифодасини топган ва унинг инсон баркамоллигини таъминлашдаги қатта қуч эканлиги белгилаб берилган. Шу муносабат билан маънавиятнинг жамиятни ривожланишидаги роли ҳақида Президентимиз томонидан келтирилган қуйидаги фикрларининг моҳиятини тушуниб олиб, уни бевосита ҳар биримиз ўзимизнинг кундалик вазифамизга айлантиришимиз миллатимиз ва мамлакатимиз тараққиётини таъминлаш учун муҳим амалий аҳамиятга эгадир. «Барчамиз яхши англаб олишимиз керакки, ҳаётимизнинг бошқа соҳаларидаги аҳвол, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг самарадорлиги, аввало халқ маънавиятининг тикланиши, тарихий меросимизнинг кенг ўрганилиши, анъаналаримизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини билан узвий боғлиқдир»².

Ҳақиқатан ҳам маънавий қашшоқлик билан ҳеч қачон миллат иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тараққиётга эриша олмайди. Маънавият ҳар қандай тараққиёт учун манба бўлиб хизмат қилади. Чунки маънавият қанча юксак бўлса, қилинадиган ишларнинг самарадорлиги ва ўнуми ҳам шу даражада юксак бўлади. Маънавият орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмунини ва моҳиятини аниқ тушуниб етади, ўз меҳнатини қувонч ҳамда тараққиёт омилига айлантиришга эришади.

Шу маънода ҳам Президентимиз маънавиятни ислоҳ қилишни

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 17-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 18-бет.

биринчи даражали вазифа сифатида кун тартибига қўймоқда.

Президентимиз маънавиятнинг моҳиятини очиб бериш билан бир вақтда бу соҳада амалга оширилиши керак бўлган ислохотларнинг стратегик йўналишларини ҳам белгилаб беради. Шу жумладан, у «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида қуйидагиларни таъкидлайди: «... аввалэмбер ёшларимизнинг имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш. Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатларини қарор топтириш, уларнинг, мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»¹.

Мустақиллик йилларида Президентимиз томонидан ана шу қўйилган вазифаларнинг амалга оширилаётганлиги миллий-маънавий ривожланиш борасида катта муваффақиятларни қўлга киритишимиз учун асос бўлиб хизмат қилди. Эришилган ютуқларимиз ҳақида кейинги мавзуларимизда фикр юритамиз. Бу ерда шуни алоҳида таъкидлаш лозим бўладики, эришилган ютуқлар Президентимиз ишлаб чиққан миллий-маънавий тикланиш концепцияси бугунги давр учун яна ҳам катта амалий аҳамият касб этмоқда. Чунки, тараққиётимизнинг бугунги босқичи маънавиятни ривожлантиришга бўлган эҳтиёжни яна ҳам ошириб бормоқда.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш ва маънавий янгиланиш концепциясининг жуда катта назарий ва методологик аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Уларнинг аҳамияти қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, бу концепция собиқ шўроларнинг тоталитар тузуми шароитида бой миллий-маънавий маданиятимизнинг инқирозга юз тутганлигини ва унинг сабабларини тушунишга;

иккинчидан, собиқ шўроларнинг ўтказган зўравонлиги, зулми ва жинояткорона хатти-ҳаракатларига қарамасдан, миллий-маънавий меросимизнинг илдизлари мустаҳкам бўлганлиги учун бу зўравонликларга бардош бериб, ўз салоҳияти ва хусусиятларини сақлаб қололганлигини тушуниб етишга, худди шунингдек, ана шу омил мустақиллигимиз шароитида куч, қудрат, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларимиз учун манба бўлаётганлигини тушуниб етишга;

учинчидан, ҳар бир миллат, у сон жиҳатдан кичикми ёки каттами ундан қатъи назар мустақиллик уларнинг ҳар бири учун ҳаво ва сувдек зарур эканлигини, фақат мустақиллик миллатни миллий-маънавиятини сақлаб қолишга, уни ривожлантиришга ва

¹ Каримов И.А. Миллий истиқдол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 12,13-бетлар.

кейинги авлодга етказиш бахтига муяссар этадиган асосий омил эканлигини тушунишга, бу эса ҳар бир миллатдошимиз ва ватандошимизнинг мустақилликдек улуғ неъматни сақлаб қолиши учун фидойилик кўрсатиши маънавиятнинг юксаг белгиси эканлигини қалбан ҳис этишга имкон беришга;

Тўртинчидан, миллий-маънавий тикланишнинг мсҳиятини, «маънавият» тушунчаси, унинг шахс, миллат камолоти, давлат ва жамият тараққиётидаги ўрнини билиб олишга, уни ривожлантириш учун меросимизни чуқур ўзлаштириш, тинмай изланиш, маърифат, фан, техника ва технология ютуқларини сабот билан ўзлаштириш ҳамда Президентимизнинг бугунги тараққиётимизни таъминлайдиган «куч — билим ва тафаккурда» — деган илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган концептуал ғоясига изчиллик билан амал қилишимизга;

Бецинчидан, миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва ислохотларни амалга ошириш жараёнида миллий-маънавий тикланишимиз олдида турган вазифалар кўламини билиб олишга ва уни амалга оширишда умуммиллий сафарбарлик ҳаракатини авж олдиришда фидойилик кўрсатиш зарурлигини англашимизга;

Олтинчидан, талаба ёшларнинг миллий-маънавий тикланиш борасида улар олдида турган вазифаларни билиб олишга, миллий гурур, ифтихор, фидойилик, ватанпарварлик, инсонийлик каби олийжаноб фазилатларни шакллантириш — мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва тараққиётимизнинг асосий шarti эканлигини тушуниб етишимизга;

Еттинчидан, миллий истиқлол ғоянинг маъно ва мазмунини чуқур англашимизга, мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида маънавий янгилишимиз борасидаги стратегик вазифаларимизнинг асосий йўналишларини ва кўламини чуқур билиб олишимиз ҳамда уларни амалга оширишда фидойилик кўрсатишимизнинг аҳамиятини тушуниб етишимиз зарурлиги кабилардир.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепциясининг илмий-назарий ва амалий аҳамияти фақат юқорида кўрсатилганлар билан чегараланмайди. Унинг халқаро аҳамияти ҳам ниҳоятда каттадир. Бунда кўйилган ҳар бир қадам бугунги кунда тоталитаризмдан қутулиб, демократик жамиятни қуриш томон бораётган бир қатор мамлакатларда ҳам миллий-маънавий тикланиш учун катта амалий аҳамиятга моликдир.

Зеро, Россия Фанлар Академияси академиги А.Н.Яковлев тақидлагандек, «Ислом Каримов ўтмишни келажак билан боғлаш асосида мамлакатни модернизация қилиш — замонавий тарзда тараққий эттириш йўлини танлади. Бу мақсадга хизмат қиладиган тизим ва тармоқлар фаолиятининг самарадорлиги аввал муайян давлатнинг мавжуд шарт-шароити, муайян халқнинг ворислик

хусусиятларига таянадиган, айти пайтда келажакка йўналтирилган ижтимоий-маданий анъаналарга «Фойлиқ эканини у чуқур англади»¹. Худди ана шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг миллий-маънавий тикланиш борасидаги ютуқлари халқро аҳамиятни ҳам касб этмокда.

Мустақиллик йилларида миллий маънавиятнинг тикланиши ва ривожланишида Ислои Каримовнинг хизматлари

Ўзбек халқи 130 йилча мустамлакачилик истибдоди остида яшади. Бу давр мобайнида унинг миллий-маънавий мероси паймол этилди, тарихи сохталаштирилди, илмий, маданий бинобарин маънавий меросга ниглистик қараш ҳукм суриб чеклаб қўйилди. Халқимизнинг онги сал бўлмаса ижтимоий адолатсизлик, маънавиятсизлик, нопоклик ва ёвузликка қаршилиқ кўрсатолмай юввош яшайверишга кўникиб қолаёзган эди. Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исқанжасида кун кечирган халқимиз ўз тарихий-маънавий меросидан тўлақонли, эркин-эмин фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлиб келди.

Мустақилликка эришишимиздан аввал: ким Имом ал-Бухорий, Хожа Аҳмад Яссавий, Имом ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Абу Мансур Матрудий, ал-Марғиноний, Ғаззолий, Нақшбанд каби алломаларимизнинг номини тилга олар, улар қолдирган бой маънавий меросни ўрганиш имкониятига эга эди?;

Ким Куръони Каримни, Ҳадисларни, дину-исломни эркин ўқий ва ўргана оларди?;

Ким Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзо сингари маънавий маданиятимизнинг юлдузлари бўлган буюк зотлар номини эркин-эмин тилга олар эди?;

Ким Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Фитрат, Беҳбудий каби маърифатпарвар, миллатпарвар бўлган улуғ зотларни эслай оларди?

Бу каби саволларнинг сон-саногі йўқ. Мана шуларнинг ўзи ҳам миллий маънавиятимизнинг нақадар топталганлигини таъкидловчи мисоллардир.

Фақат мустақилликни қўлга олишимиз шарофати туфайлигина маънавий меросимизни, кўҳна ва навқирон тарихимизни ўрганиш, жаҳон цивилизациясидаги муносиб ўрнимизни тиклаш ва демократик жамият қуришдек бахтга мушарраф бўлдик.

Бундай имкониятларни қўлга киритишимизда халқимизнинг сеvimли фарзанди, улкан давлат ва сиёсат арбоби, етук олим, ватанпарвар ва миллатпарвар инсон Ислои Каримовнинг етакчилиқ

¹ Қайтадан кашф этилган мамлакат. «Халқ сўзи» газетаси, 2001. 9 феврал.

ва раҳбарлик роли асосий рол ўйнади.

Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейинги йиллар ичида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларда катта муваффақиятлар қўлга киритилди. Маънавиятимизда сиёсий барқарорлик вужудга келтирилди, бозор муносабатларига ўтиб бормоқдамиз, миллий-маънавий покларимиз ва амалияларимизнинг мураккаб вазифаларини вазминлик билан амалга оширмоқдамиз.

Президентимизнинг миллий-маънавий тикланишимиз борасида қилган хизматлари ҳақида фикр юритганда, уларнинг концептуал гояларни ишлаб чиқиш билан бир қаторда ана шуларни амалга ошириш борасида қилаётган катта хизматлари ҳақида алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Жумладан, 1994 йилдаёқ республикамызда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги марказини тузиш тўғрисида фармон чиқарганлари, уларнинг фаолиятини такомиллаштириш ҳақида ҳамхўрлик кўрсатаётганликларини айтиш жоиз. Мустақиллик йилларида маънавий меросимиз раҳнамолари номлари тикланди, улар таваллуд топган кунлар нишонланмоқда, асарлари чоп этилди ва этилмоқда. Чунончи, Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги, Нажмиддин Кубро таваллудининг 850 йиллиги кенг нишонланди. 1998 йилда Имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1225 йиллиги, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги нишонланишида бош-қош бўлганликларини таъкидлаш лозим.

Мустақиллик йиллари Қуръони Карим ўзбек тилига таржима қилиниб, кўп нусхада чоп этилди. Имом ал-Бухорийнинг тўрт жилдлик ҳадисларини чоп этиш тугалланди. Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» тўплами чоп этилди. Кўплаб Қуръони Карим шарҳларига оид китоблар ҳам чоп этилганлигини ва улардан халқимиз баҳраманд бўлаётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Мустақиллик йиллари Йўли Рамазон ва Қурбон ҳайит кунлари диний қадриятларимизнинг байрами сифатида нишонланмоқда. Наврўз умумхалқ байрами сифатида халқимиз ҳаётидан мустаҳкам ўрин олди. Ҳар йили 3000 дан ортиқ ватандошларимиз муборак ҳаж сафарларини адо этмоқдалар. Мустақиллик йиллари кўплаб масжид ва мадрасалар таъмирланди.

Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзоларнинг номи қайта тикланди. Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги, Мирзо Улуғбекнинг эса 600 йиллиги кенг нишонланди ва шу муносабат билан юртимизда беқиёс маънавий-маърифий ишлар амалга оширилди.

Мустақиллик туфайли миллий истиқлолимиз курашчилари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Беҳбудий ва бошқаларнинг номи тикланди, асарлари чоп этилди, улар таваллуд топган кунлар умуммиллий байрам сифатида нишонланди.

Қатагон йилларида миллатимиз мустақиллигини таъминлаш йўлида қурбон бўлган халқимизнинг ана шу севикли фарзандларининг муборак номларини абадийлаштириш мақсадида Вағанимиз пойтахти Тошкент шаҳрида Шаҳидлар ҳиёбони барпо этилди.

Узоқ тарихимиз, бой маданиятимиз, серқирра маънавиятимиздан гувоҳлик берувчи Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллик тўйлари 1997 йилда катта тантаналар билан нишонланди.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан халқимизнинг миллий қаҳрамони буюк ватанпарвар Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги, халқимизнинг буюк мероси ҳисобланган «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги, миллий-маънавиятимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк давлат арбоби, фан ҳомийси Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳийнинг 190 йилликлари 1999 йилда кенг нишонланди.

2000 йили эса илоҳиёт илмининг дарғаси Абу Мансур ал-Мотуридийнинг муборак юбилеи муваффақиятли равишда нишонланди. 2001 йилда эса яна бир улкан меросимиз ҳисобланган «Авесто»нинг 2700 йиллиги ва 2002 йилда Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги нишонланди.

Ўзбек тилининг давлат тили даражасига айланиши борасида бир қатор ижодий ишлар амалга оширилди. Жумладан, давлат идораларида иш юритиш, шаҳарларда қўчалар ва жойларни номлашда тарихий ҳақиқат тикланмоқда. Маънавий меросимиз саналган кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима этилмоқда. Хуллас, мустақиллик йиллари биз учун ўзбек тилининг халқ ва давлат ҳаётидаги асосий аҳамияти ва ўрнини тиклаш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Шу тариқа миллатнинг кадр-қиммати, мустақил давлатимизнинг кадр-қиммати мустаҳкамланди, мактаблар ва олий ўқув юртларида ўзбек тилини русийзабон ёшларнинг ўрганиши учун ҳам катта имкониятлар яратиб берилмоқда.

Мустақиллик йиллари маънавиятимизнинг муҳим бўғини ҳисобланган таълим ва тарбия тизимига миллий руҳ бағишлашда бир қатор ишлар амалга оширилди. Айниқса, Президентимиз ташаббуси ва бевосита раҳбарлиги остида «Таълим тўғрисида қонун», «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» ва «Соғлом авлод дастури»нинг қабул қилиниши миллий маънавиятимизнинг юксалишида, мамлакатимизнинг келажакда ривожланган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши, миллатимизнинг обрў-эътиборининг ошиб боришида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг энг иқтидорли 2000 дан ортиқ ёшлари ривожланган хорижий мамлакатларнинг олий ўқув юртларида таълим олмоқдалар. «Маҳалла», «Қамолот», «Соғлом авлод учун», «Нуроний», «Улуғбек», «Умид», «Устоз» каби жамғармалар ҳам

Президентимиз ташаббуси билан вужудга келди. Улар бугунги кунда таълим, тарбия ва миллий маънавиятимизни ривожлантириш ишларига катта ёрдам бермоқда. Энг муҳими бугунги кунда мустақиллигимиз таъминланди, миллатимиз қадрини, ғурурини, орномусини, миллий-маънавий меросимизни тиклаш борасидаги ҳаракатимиз Президентимиз ғажнамолигида ҳақиқатга айланди.

Бу ҳақиқат. Бундан ҳеч ким, ҳатто муҳолифларимиз ҳам кўз юмолмайди. Бу муваффақиятларимиз ўтмишда фақат орзу эди, холос. Қилинган ишлар, маънавий меросимизни ўзлаштириш, миллий ўзлигимизни англаш ва бошқа кўплаб маънавий ҳаётимизда содир этилган ўзгаришлар мустақиллигимизнинг меваси ҳисобланади.

Шунинг билан бир қаторда миллий-маънавий тикланиш борасида кўлами жиҳатидан жуда катта вазифалар турибди. Биз миллатимиз тарихи ва меросини чуқур ўрганишимиз лозим бўлади. Зеро, Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз»¹.

Юқорида келтирилган ютуқларни қўлга киритишимизни халқимиз адолатли равишда Президентимиз номи билан боғлайди.

Миллий-маънавий тикланишимиз борасида Президентимиз томонидан амалга оширилган муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган ишлар қуйидаги илмий жиҳатдан янги назарий концепция яратганлигида намоён бўлди. Улар:

а) миллий-маънавий тикланишимизнинг илмий-назарий концепциясини ишлаб чиққанлиги ва истиқболда маънавий тараққиётимизнинг XXI асрдаги вазифаларини белгилаб берганлигида;

б) миллий-маънавий тикланишнинг мамлакатимизнинг тоталитаризмдан демократик жамиятга ўтиш шароитидаги ўзига хос хусусиятларини илмий асослаб берганлигида ва унинг фақат миллий, ижтимоий-маънавий тафаккуримизда эмас, шунинг билан бирга умумижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётида янги йўналиш бошлаб берганлигида ҳам намоён бўлди.

Ислом Каримов томонидан амалга оширилган барча ишлар халқимизнинг қаддини кўтармоқда, ўзлигини англашга ва мамлакатимизнинг ривожланишига хизмат қилмоқда, миллатимиз абадийлигини мустаҳкамламоқда.

Шунинг учун ҳам у ишлаб чиққан концептуал ғояларни чуқур ўзлаштириш ва уни реал ҳаётимизга татбиқ қилишда фидоийлик кўрсатиш мамлакатимиз ва халқимиз тараққиётини таъминлаш катта амалий аҳамият касб этмоқда.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 9-бет.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Миллий-маънавий тикланиш деганда нимани тушунаси?
2. Ислом Каримовнинг миллий-маънавий тикланиш концепциясини ишлаб чиққанлигини нималарда кўрсатиб бера оласиз?
3. Ислом Каримов томонидан «маънавият» тушунчасига берилган таърифнинг моҳияти нимадан иборат?
4. Ислом Каримов ишлаб чиққан миллий-маънавий тикланиш концепциясининг қандай назарий ва амалий аҳамияти бор?
5. Мустақиллик йилларида миллий-маънавий тикланишимизда Ислом Каримовнинг хизматлари нималардан иборат?
6. Нима учун Ислом Каримов маънавиятни ривожлантиришга устувор вазифа сифатида қарамоқда?
7. Ислом Каримов томонидан Ўзбекистонда ХХІ асрда маънавиятни ривожлантиришнинг қандай вазифалари белгилаб берилди?
8. Миллий-маънавий тикланиш ва маънавиятни ривожлантиришнинг мукамал ғоялари Ислом Каримовнинг қайси асарларида асослаб берилган?

2-МАВЗУ

МАЪНАВИЯТНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТУШУНЧАЛАРИ, УЛАРНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Маънавиятнинг моҳияти, таърифи ва предмети

Маънавият собиқ шўролар тузуми шароитида мустақил мавзу сифатида ўрганилмай келинган эди. У маданият билан бир хил маънони англатиш йўналишида, айрим адабиётларда эса уларни ўзаро аралаштириб юборилган ҳолатда қараб келинган. Натихада барча лўғатларда ҳам «маънавият» тушунчасига аниқ ва мустақил таъриф учрамайди. Бунинг асосий сабаби юқорида таъкидлаганимиздек, маънавият инсон ички ботиний руҳияти билан боғлиқ бўлиб, тоталитар тузум инсоннинг ички ботиний руҳиятини ривожлантириш, унинг ўз-ўзини англаши, эркин фикрлаш қобилиятини ўстиришдан манфаатдор бўлмаган. Аксинча, уни тузушга итоаткор, унинг жирканч манфаатларини ҳеч иккиланмасдан бажарадиган ва дунё қарашини мутъе бўлган шахсларни тарбиялаш асосий мақсад қилиб белгиланган эди.

Мамлакатимизнинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши эркин фикрлайдиган, ўз-ўзини англайдиган, жамият мақсад ва манфаатларини тушуниб етадиган, ҳар томонлама етук комил инсонни тарбиялаш вазифасини давлат сиёсати устувор йўналиш қилиб белгиланди. Уни амалга ошириш эса энг аввало тарбияланувчиларнинг ички руҳий маънавиятини бойитиш ва мустақил дунё қарашини шакллантиришни тақозо этади. Худди ана шу вазифа «маънавият»ни мустақил мавзу сифатида ўрганишни ҳам кун тартибига қўйди.

Шу эҳтиёждан келиб чиқиб охириги «маънавият»нинг моҳияти, тушунчалари ва ривожланиш қонуниятларига бағишланиб республикамиз зиёлилари ўртасида қизгин мунозаралар олиб борилмоқда. Бунга сабаб маънавиятнинг кўп қиррали тушунча эканлигидир. У инсон фаолиятининг барча қирраларини, унинг яққол кўзга ташланувчи зоҳирий ва яширин, ички руҳий-ботиний томонларини ҳам қамраб олганлигидадир. Ҳозирги кунда ҳам мунозаралар давом этмоқда ва матбуотда ушбу мавзуга бағишлаб кўплаб мақола ва мулоҳазалар эълон қилинмоқда, китоблар чоп этилмоқда.

Аслида маънавият — инсонни жамики бошқа мавжудотлардан ажратиб турган энг бақувват омил ҳисобланади. Инсон — табиатнинг, барча мавжудотнинг гултожи дейилганда унинг ушбу хислати, яъни юксак маънавият эгаси бўла олиш имконияти назарда тутилади. Бу имконни бошқа жонзотларда кўрмаймиз.

Моддий нарсалар одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маънавият унга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жиҳатдан таъминланиш билан кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқотларга хос. Маънавиятга интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамзотгагина хос фазилатдир. Маънавият одамнинг руҳий ва ақлий олами мажмуи каби мураккаб ижтимоий ҳодисадир.

Маънавият жуда кенг қамровли тушунча бўлганлиги учун ҳам, уни бир жумлада ифодалаш ниҳоятда мушкул.

Маънавият кўпроқ инсон қалбига, ботиний томонига қаратишганлиги билан ажралаб туради. Шу маънода маънавият инсон қалбидаги илоҳий бир нур саналадики, бу илоҳий нур ҳеч бир жонзотда йўқ. Маънавият шундай сеҳрли тилсимки, уни тугал ечишга башар қудрати етмайди. Шундай экан, «маънавият» тушунчасига бир йўла мукамал таъриф бериш мураккаб ҳисобланади.

Шунинг учун «Маънавият»га таъриф беришда Президентимиз Ислам Каримовнинг назарий қарашларига, миллий қадриятларимизни, тарихий ва маданий меросимизни тиклаш борасидаги амалий фаолиятларига таянишимиз, уни ўзимиз учун дастуруламал қилиб олишимиз мақсадга мувофиқ. Юртбошимиз «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида, маънавият ҳам борлиқ, табиат, жамият каби узлуксиз ҳаракатдаги жараён эканлигини, инсон фикри, тафаккури, ҳис-туйғуси тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули бўлмиш маънавият ҳам доимо ўзгариш ва янгиланишда бўлишини уқдириб: «Маънавият авваламбор одамни руҳан покланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, имон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган куч...¹» деб таърифлаган эдилар. Бу таърифда инсон фаолиятининг барча маънавий қирралари қамраб олинган бўлиб, биз бундан буён маънавият ҳақида сўз юритганимизда унга методологик асос сифатида таянамиз.

Кейинги пайтларда маънавиятга оид эълон қилинаётган мақолаларда, ўтказилаётган анжуманларда «Маънавият» тушунчасига таъриф бериш, унинг жамият, инсон ва миллат тараққиётидаги ўрнига қатъи аҳкам қаратилмоқда. Хусусан, «Ватан туйғуси» китобининг муаллифлари «Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлаштирувчи тушунча»², - деб таърифлаганлар.

Бундан ташқари бир қатор олимларимиз анжуманларда қилган маърузаларида «маънавият — инсондаги ахлоқ, одоб, билим,

¹ Туркистон газетаси, 1999 йил, феврал.

² Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996, 111-бет.

илм, имон, ихлос ва инсоният камолоти учун ижобий таъсир қилувчи тизим ёки маънавият — инсоннинг ақлий, ахлоқий, илмий, амалий, мафкуравий қарашлар йиғиндиси ҳисобланиб, диний ва дунёвий қарашларининг акс этиш даражасидир», деб таъриф бериб келмоқдалар. А. Эркаевнинг фикрича, «Маънавият — инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, яъни инсоннинг меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, софдиллик, виждон, орномус, ватанпарварлик, гўзалликни севиш, завқланиш, ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби кўплаб асл инсоний хислатлари ва фазилатларининг узвий бирлик, муштарақлик касб этган мажмуидир»¹.

М. Имомназаров дастлаб «Маънавият инсон қалбидаги илоҳий нур...»², - деб ёзган бўлса, кейинчалик «Маънавият — инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир, дейилган таъриф дарҳақиқат, сўфиёна рамзий таърифдир, зотан бошқача таъриф бу чексиз моҳиятни чеклаб қўяди»³, - деб ёзади.

Т. Маҳмудов «маънавият — инсоннинг маълум даражадаги жисмоний, ақлий ва руҳий балоғати ва дунё қарашини ифодаловчи тушунчадир»⁴.

Албатта, юқорида келтирилган фикрларнинг ҳаммасида ҳам маънавиятнинг кўпгина қирралари ўз ифодасини топган ва уларда муаллифлар ўзларининг нуқтаи назарларини билдирганлар, аммо уларда инсон салоҳиятини ўстириш масаласи эътибордан четда қолганлиги кўринади. Ҳали яна кўплаб олимларимиз маънавият тушунчасига ўз муносабатларини билдирадилар ва ана шу билдирилган турли фикрлар асосида умумий мукамал таъриф шаклланади, деган умилдамиз.

Бугунга қадар маънавият тушунчасига мукамал таъриф шакланмаганлиги сабаб унинг кенг қамровли, мураккаб ва айни вақтда «содда» тушунча эканлигида. Маънавият кўпроқ инсоннинг ички, ботиний, яширин дунёсини акс эттиришдир. Инсон ички, ботиний дунёси эса гавҳар тўла тубсиз денгиз сингаридир. Бу денгиздан қанча гавҳар олсангиз тугамагани сингари инсон ички дунёси ҳам тубсиз, ранг-баранг тарзда намоён бўлади. Инсон қалбига, ботиний

¹ Эркаев А. Маънавият — миллат нишони. Т., «Маънавият», 1997, 27-бет.

² Имомназаров М. Маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т., «Шарқ», 1996, 6-бет.

³ Ўша муаллиф. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., «Шарқ», 1999, 14-бет.

⁴ Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т., «Шарқ», 2001, 9-бет.

дунёсига қанчалик чуқур кириб борсангиз, шунчалик турли-туманлик билан товланиб, ўзининг янгидан-янги қирраларини намоён этади. Мана шунинг учун ҳам маънавият тушунчасига мукамал, ҳар тарафлама тўлиқ таъриф бериш мушкулроқ. Аммо, республикамиз олимлари томонидан «маънавият» тушунчасига бераётган таърифларни ва унинг инсон, миллат, халқ, жамият ҳаётида тутган ўрни тўғрисида илгари сураётган гоёларини умумлаштирган ҳолатда маълум бир умумлашган хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, маънавият — инсоннинг руҳиятини, унинг ўз-ўзини англаши, дили, фаросати, адолат билан разиликни, яхшилик билан ёмонликни, гўзаллик билан хунукликни, вазминлик билан жохилликни ажрата билиш қобилиятини, ақл-заковатини, юксак мақсад ва гоёларни қўя билиш, уларни амалга ошириш учун ҳаракат қилиш ва интилиш салоҳиятидир, - деб таъриф бериш ўринли деб ҳисоблаймиз. Албатта, бу таъриф энг охириги, қиёмига етган, мукамал деб, айтишимиз мумкин эмас.

И.А. Каримов айтганидек, маънавият — тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак¹.

Маънавият инсон туғилишида она сути, унинг алласи, меҳри, аждодлар қадриятлари таъсири остида шаклланади. Унинг шаклланишида оиладаги муҳит, жамиятдаги ҳамжиҳатлик, давлат олиб борадиган сиёсатдаги адолатпарварлик ва инсонпарварликнинг қай даражада амал қилиниши асосий ўринни эгаллайди.

Барча фанларда бўлганидек, маънавиятнинг ҳам мустақил предмети мавжуддир. **Унинг предмети инсон ва жамият маънавий ҳаёти, мақсади эса комил инсон — имон-эътиқоди бутун, иродаси бақувват, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш ва жамият маънавий салоҳиятини ривожлантиришдир.** Ана шу кенг қамровли вази-фалардан кўриниб турибдики, инсон камолоти ва жамиятнинг юксак даражага кўтарилиши маънавиятни ривожлантиришга боғлиқ бўлади.

Маънавиятнинг моддий кучга айланиши ҳар бир инсоннинг хатти-ҳаракатларида, ўз оиласи, миллати ва Ватанига бўлган муносабатларида намоён бўлади. Юқорида айтганимиздек, унинг шаклланишида ота-она, инсон яшаётган атроф-муҳит, миллий, диний қадриятлар, жамиятдаги инсонпарварлик ва адолатпарварлик сиёсати муҳим аҳамиятга эга.

---

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 74-бет.

Одам ота-онадан туғилади, аммо унинг ахлоқи, одоб борасидаги фазилатлари, яъни маънавий дунёси жамиятда, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий муносабатлар таъсирида шаклланади. Инсоннинг маънавий олами асосан ижтимоий тараққиётнинг маҳсули бўлса ҳам, у ўз навбатида, жамият тараққиётига ихтиёжда қатта таъсир кўрсатади, уни белгилаб берадиган омиллардан бири саналади. Одамларда ахлоқ, одоб, имон, виждон, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, байналмилалчилик, инсонпарварлик, эътиқоди, ватанпарварлик, миллий ва инсоний гуруҳ туйғуси, бурч ва масъулиятни ҳис қилиши қанчалик кучли, юқори бўлса, жамият тараққиётининг заминлари ҳам кенгайишига, тинчлик, осойишталик, ҳамжиҳатлик барқарор бўлишига олиб келади.

Худди шунинг учун ҳам Ислом Каримов Олий Мажлиснинг Биринчи чақириқ, Биринчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қаноти»¹, - деб кўрсатган эди.

Жамият тараққиётининг ҳар бир янги босқичи кишиларнинг маънавий камолатида ҳам янги даврнинг юзага келишидир. Маънавиятсиз адолатли, юксалиш имкониятига эга бўлган жамият бўлмаганидек, жамиятсиз маънавият ҳам ривожланиши мумкин эмас.

Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларида мавжуд бўлган муаммоларини маънавиятни ривожлантириш, унга таяниш орқали ҳал этиш мумкин.

Маънавият миллатни тараққиётга етакловчи, давлатнинг қудратини оширувчи муҳим омил саналади. Чунки қаерда, қайси мамлакатда маънавият юксак даражада бўлса, ўша жойда, ўша мамлакатда жоҳиллик, ҳасадгўйлик, бепарволик, худбинлик, ялқовлик, манманлик, текинхўрлик, ғийбат қилишлик, кўролмаслик, ёвузлик, қўпарувчилик, ўз Ватани ва халқига нисбатан сотқинлик, туҳмат қилиш каби салбий иллатлар, маънавиятсизлик кўринишларига ўрин қолмайди.

Маънавият ҳар доим маърифат билан уйғун ҳолатда ривожланиб боради. Маърифат — билиш, билим, таниш ва маълумот, - деган маънони англатади.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи бир янги тарихий даврга ўтиши маърифатпарвар-

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995, 46-бет.

ликдан бошланади. Замонанинг, миллатнинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли кишилари маърифатпарварлик билан шуғулланганлар. Чунки, маърифат — маънавий қарамлик, кўркув ва ҳадикни баргараф этади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият бахш этади. Мамлакат, миллатнинг озодлиги — унинг маърифий уйғоқлигидадир. Одамзод наслининг улуглиги эса билимдан.

Билингни, билим ва маънавият ўйлаб кўрилса, мисоли бир жиллов. У инсонларни барча ёмон, ярамас ишлардан, яъники маънавиятсизликлардан тийиб туради. Шу туфайли ота-боболаримиз, авлодаждодларимиз доимо маърифат ва маънавиятга интилиб яшаганлар. Улар маънавият ва маърифат чироқларини машғала сингари ёққанлар. Юксак маънавият ва маърифат туфайли Турон замин ер юзида шухрат қозонган.

Президентимиз Ислом Каримовнинг мамлакатимизда маънавият ва маърифатга қатта эътибор бераётганликларининг асосий сабаби ҳам ана шу маънавий заминларни қайта тиклаш орқали тараққиётга эришиш мумкинлигини кўрсатишидир. Олий Мажлиснинг XIV сессиясида қилган маърузаларида таъкидлаганларидек, 2005 йилга қадар республикамызда 1611 та касб-хунар коллежи ва 181 академик лицейдан иборат бўлган ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларининг замонавий тармоқларини бунёд этиш режалаштирилган¹.

Маърифат ва маънавиятлилик, унинг инсон, жамият ҳаётидаги аҳамияти устида фикр юритганда, маърифат ва маънавият, маънавиятлиликнинг нисбатига ҳам эътибор берилиши лозим бўлган масала ҳисобланади.

Маънавиятли одамларнинг ҳаммаси ҳам доимо маърифатли, шу билан бирга маърифатли, илмли кишиларнинг ҳам ҳаммаси юксак маънавиятли бўлавермаганлар. Шундай кишиларга қарата ҳақли равишда олим бўлибти-ю, аммо одам бўлмапти ибораси ишлатилади. Бошқача айтганда инсонлар борки, олим эмас. Олим бўлмаса бўлмас, аммо маънавияти юксак. Олимлар борки, инсон зотига лойиқ эмас. Буниси оғир. Улардан элга, юртга фойда йўқ. Шунинг учун халқимиз: «Олим бўлма — одам бўл», - иборасини ишлатиб келган. Ҳар иккаласининг уйғунлиги баркамолликни таъминлайди. Маънавият ва маърифат бир-бирини инкор этади дегани эмас. Маънавият ва маърифат бир-бирига чамбарчас боғлиқдир. Улар бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб боради.

---

¹ Қаранг. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 38-бет.

Заминимизда камол топган, эл-юртга танилган буюк зотлар, комил инсонлар ўзларида маънавият ва маърифатни юксак даражада мужассам этган алломалар бўлганлар. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, ҳозирги даврда миллий камолот йўли, комил инсонни, соғлом авлодни вояга етказиш йўли мана шу йўл, бундан бошқа йўл йўқ.

Маънавият ва маърифат халқимизнинг, миллатимизнинг келажаги учун сувдай ва ҳаводай зарур.

Маънавий ва маърифий тарбияни бирга олиб бориш тараққиёт тақозоси. Уларни бошқа-бошқа олиб бориб бўлмайди. Уларнинг чинаккам уйғунлигини таъминлаш орқалигина комил инсонни тарбиялаб етказиш ва мамлакатнинг юксак тараққиётини таъминлаш мумкин бўлади.

Маънавиятнинг асосий категориялари, унинг ривожланиш қонуниятлари

«Маънавият асослари» фан сифатида шаклланаётган бир шароитда унинг категорияларини (тушунчаларини) аниқлаш, бир тизимга келтириш олимларимиз олдида турган асосий вазибалар ҳисобланади. Чунки, унинг асосий категориялари ва ривожланиш қонуниятлари аниқланмаган ҳамда маълум бир тартибга солинмас экан у фан мақомига эга бўла олмайди. Албатта, маънавият барча ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида энг «ёш» бўлганлиги сабабли унинг тушунчаларини бир тизимга келтириш мураккаб ҳисобланади. Чунки, унинг айрим тушунчалари фалсафа, эстетика, этика, диншунослик ва бошқа фанлар билан ҳам уйғунлашиб кетган. Тўғри, бу табиий ҳол. Зеро, маънавиятни уларнинг уйғунлигисиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Ана шу мураккабликка қарамасдан «Маънавият»нинг категорияларини аниқлашга, уни юқоридаги фанлардан «муस्ताқиллигини» таъминлашга эҳтиёж ниҳоятда катта. Шу эҳтиёжни ҳисобга олиб «маънавият»нинг тушунчалари ҳақида дастлабки ғояларни илгари суриш мумкин бўлади.

Аслида маънавият ҳам худди бошқа фанлар каби ўзининг муस्ताқил категорияларига эгадир. Уларни шартли равишда инсон миллат ва жамият ҳаёти билан боғлиқ бўлган қўйидаги тушунчаларни киритиш мумкин: шахснинг ўз-ўзини англаши, билимдонлик, қалби тозаллик, сахийлик, самимийлик, ҳайрихоҳлик, имонлилик, ҳалоллик, эътиқодлилик, диёнатлилик, поклик, меҳр-шафқатлилик, виждонлилик, ростгўйлик, адолатпарварлик, ота-

онага ҳурмат, оилага садоқат, вафодорлик, тўғрилиқ ва бошқалар. Шахснинг миллат вакили сифатидаги мақомида: миллий ўз-ўзини англаш, миллий гуруҳ, миллатпарварлик, ватанпарварлик, миллат тақдирига нисбатан масъулиятни, миллий манфаат устуворлигини ҳис этиш, миллий тил, миллий тарих, адабиёт, санъат, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар, давлат тизимига ҳурмат, қонунларга ҳурмат ва итоаткорлик, вазминлик, ўз касбининг моҳир устаси бўлиш, мамлакат ички ва ташқи фаолиятдан хабардор бўлиш ва уни қўллаб-қувватлаш, мамлакат ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётида фаоллик ва бошқалар бўлса, шахснинг жамият вакили сифатидаги мақомида: мамлакатнинг жаҳондаги нуфузини оширишда масъуллик, жаҳон цивилизацияси ютуқларини эгаллаш, жаҳон халқлари олдидан турган умумбашарий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, миллий ва умуминсоний манфаатлар уйғунлигини англаш, инсоннинг табиатнинг бир бўлаги эканлиги, уни асрашда масъуллик ва бошқа бир қатор тушунчаларни киритиш мумкин.

Кўриниб турибдики, юқоридаги келтирилган маънавиятнинг барча тушунчалар шахснинг ички руҳияти билан боғлиқ бўлиб, улар шахснинг маънавий даражаси миллат ва жамият вакил сифатидаги мақомларини қамраб олган.

Реал ҳаётда, маънавият ҳар бир инсоннинг миллат, жамият, давлат ҳаёти, инсонлараро бўладиган ва ижтимоий ҳаётга нисбатан бўладиган муносабатларида намоён бўлади.

Юқоридагилардан ташқари, маънавиятнинг бошқа бир қатор тушунчалари ҳам бор. Бу ерда гап уларнинг ҳаммаси устидан тўхташ ҳақида эмас, балки маънавиятнинг кўп қиррали, кенг қамровли эканлиги, у инсон онги, руҳияти, ички дунёсининг салоҳияти, ҳатти-ҳаракатлари каби бир қатор масалаларни ўз ичига олишини тушуниб етиш ҳақида бормоқда. Маънавиятни чуқур таҳлил қилишда ана шу кўрсатилган тушунчаларни уйғун ҳолда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маънавият ривожланиши ҳам маълум қонуниятларга таянади. Гарчанд бундай қонуниятлар бир неча йўналиш ва жараёнларни ўз ичига олса ҳам, уларни икки йирик гуруҳларга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга шахс, миллат ёки жамиятнинг ички салоҳияти билан боғлиқ бўлган қонуниятлар киради. Яъни шахс, миллат ёки жамиятнинг ички салоҳияти мустақкам, заминлари чуқур бўлиши маънавият ривожланишининг асосини ташкил қилади. Агар ички салоҳият ночор бўлса, шахс баркамоллик даражасига,

миллатнинг ўз бир бутунлигини сақлашга ва айни пайтда жамиятнинг юксак тараққиёт поғонасига эришишига салбий таъсир қилади. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, ички салоҳият асосий таянч ва объектив заруриятдир. Ички салоҳиятнинг даражалари эса объектив ва субъектив омиллар билан боғлиқ бўлади. Унинг ривожланиши уларнинг уйғун ҳолатда бўлишини тақозо этади.

Ички салоҳиятнинг мустаҳкам бўлиши, тарихий тараққиёт босқичи ёки шахс шаклланиш жараёни қандай мураккаб бўлмасин, барибир зарурий шароитлар юзага келган пайтда шахс маънавий камолотини ва миллатнинг юксалишини таъминлашга хизмат қилаверади.

Иккинчи гуруҳ қонуниятларига шахслар ва миллатларнинг ўзаро муносабатлари жараёнида содир бўладиган «ўзаро таъсир» ва «ўзаро бойитиш» орқали бўладиган жараёнлар киради. Яъни шахс маънавий камолоти онадан туғилиши билан юзага келмайди. Худди шунингдек, миллат ҳам тарихий тараққиётнинг маълум босқичларида бошқа халқлар, миллатлар билан ҳамкорлик натижасида юзага келади. Ҳеч қачон шахс, инсон ўзгаларсиз яшай олмаганидек, миллат ҳам бошқа миллатлар, халқлар билан алоқа қилмасдан тараққий қила олмайди, боз устига бутунги кунда дунёда «соф» миллат борлигига ҳеч ким гувоҳлик ёки кафолат бера олмайди. Жамият ҳам худди ана шу қонуният асосида ривожланади.

Маънавият ана шу ўзаро муносабатлар ва «таъсирлар» асосида ривожланиб боради. Бу жараёнда бир томон иккинчисига ниманидир «беради» ва ниманидир «қабул» қилади. Шундай қилиб, маънавият ривожланишидаги «таъсир» ва «акс таъсир» қонунияти мавжуд бўлиб, у маънавиятнинг ривожланиб боришини таъминлашга хизмат қилади.

Бу қонуниятларнинг амал қилиш жараёни объектив ва субъектив шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлади. Шахс камолати ва маънавиятнинг эркин ривожланиши, камол топиши учун шароит мавжуд бўлса қонуниятларнинг амал қилиши умуммаънавий тараққиётга хизмат қилишга ўзининг ижобий таъсирини ўтказди.

Аксинча, шахсни итоаткор бўлишга қаратилган ва маънавиятнинг зўравонлик сиёсатини қўллаб-қувватлаш воситасига айлантириш ҳаракати устувор бўлган шароитда «таъсир» ва «акс таъсир» умуммаънавий тушкунликка олиб келиши мумкин. Бу жараёнда давлатнинг шахс ва маънавиятга бўлган муносабати ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Мустақиллик йилларида давлатимиз томонидан шахс камолоти ва маънавиятни ривожлантиришга қаратилган сиёсати бу-

гунги кунда ўзининг дастлабки натижаларини кўрсатмоқда. Мамлакатимизда баркамол инсон шаклланиши ва умуммаънавий солоҳиятимиз юксалмоқда.

Маънавиятни ривожлантириш — давлат сиёсатида устувор соҳа

Юқорида маънавиятнинг жамият, шахс ва миллат ҳаётидаги муҳим ўрни ҳақида фикр юритилди. Аммо, уни реал ҳаётга қанчалик тадбиқ қилиш ё қилмаслик давлат олиб бораётган сиёсат билан боғлиқ. Тўғри, шахс ва миллат шаклланиши ёки жамият тараққиётининг барча босқичларида маънавиятнинг роли ва аҳамиятига эътибор бериб келинган.

Бугунга келиб маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамиятига нисбатан муносабат тобора кучайиб бормоқда. Собиқ иттифоқдош, бугунги мустақил давлатларнинг кўпчилигида бирида олдинроқ, иккинчисидан кейинроқ маънавият омилнинг роли ва аҳамиятини оширишга имконият даражасида эътибор берилмоқда.

Бу борада Ўзбекистоннинг тарихан қисқа вақт ичида Президент Ислам Каримовнинг бевосита ташаббуси асосида маълум тажрибаларни тўллашга эришганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Маънавиятни кўтариш давлат сиёсатида устувор соҳага кўтарилди ва у ўзининг ижобий натижаларини кўрсата бошлади.

Президентимиз Ислам Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг биринчи сессиясида қилинган маърузасида ҳам маънавият масаласи XXI аср бўсағасида иккинчи устувор йўналиш деб қаралди. Ҳозирда эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифа эканлиги қайд этилди. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол, соғлом авлодни тарбиялашимиз керак эканлиги ўқдирилади.

Аслини олганда, ҳозирги кунда маънавиятнинг устувор соҳага кўтарилишининг бир қатор сабаблари бор. Улар қўйидагилардан иборат:

Биринчидан, жамиятда амалга оширилдиган барча вазифаларнинг тақдирч, унда яшайдиган одамларнинг тафаккури, онги қай даражада ўсиши билан боғлиқдир. Уларнинг онги ва тафаккурини амалга оширмоқчи бўлган вазифалар моҳияти ва манфаати

йўналишидан келиб чиққан ҳолда ўзгартирмасдан туриб кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Ана шу маънода ҳам маънавият жамият ҳаётини ўзгатиришнинг муҳим механизми ҳисобланади ва ҳар қандай давлат ўз мақсадлари ва манфаатларидан келиб чиққан ҳолда уни ривожлантиришга устуворлик билан қарайди.

Иккинчидан, мустақилликнинг дастлабки йилларида собиқ Совет мафқурасидан воз кечиш байроғи остида умуман ҳар қандай мафқурага қарши кураш бошланди. Бу ўз навбатида одамларнинг маънавиятига, шаклланган қадриятларига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўткази бошлади. Айниқса, матбуотларда баъзи олимлар, биринчи навбатда иқтисодий тафаккурни шакллантириш зарур, маънавият эса ана шу иқтисодий тафаккур заминиде юзага келади деган фикрларни илгари сура бошладилар. Оқибатда одамлар руҳиятида яна бир томонлама кетиш турмуш тарзида етакчи ўринни эгаллай бошлади. Бу ўз навбатида, миллий манфаатлар ёки ватанпарварлик ҳақида қанчалик гапирмайлик, у ўзининг биз кутаётган натижаларини бермасдан, балки одамларда шахсий манфаатларга устуворлик беришга хизмат қила бошлади. Бундай салбий жараённинг юзага келиши янги жамият қуриш учун хатарли.

Учинчидан, мустақилликнинг дастлабки йилларида юзага келган иқтисодий муаммолар олдида одамларнинг аксарият қисми довлараб қолди, кўпчилик ҳолларда ёшларнинг таълим олиш, касб ўрганиш, санъат ва бадиий асарларга қизиқишдан қўра бозорга чиқиш, пул топишга интилиш хавфини юзага келтирди. Тўғри, пул топиш, ўз ҳаётининг иқтисодий имкониятини мустаҳкамлаш ҳар бир инсон учун ҳаётий эҳтиёж ва зарурат ҳисобланади. Аммо, бу эҳтиёж шахс ва миллат камолоти манфаатларига зид бўлмаслиги, уларнинг маънавий қашшоқлашиб кетишига хизмат қилмаслиги лозим. Ана шу юзага келаётган хавфли жараённинг олдини олиш зарур.

Тўртинчидан, собиқ иттифоқ шароитида фан, техника, маориф, олий таълим, бир қатор саноат корхоналарини вужудга келтириш ва ривожлантиришда кўпгина ютуқлар қўлга киритилган эди. Аммо, улар марказ ва қолаверса «катта оға» манфаатларига хизмат қилган. Ана шу потенциал собиқ Иттифоқдош Республикаларга турли баҳоналар билан рус миллати вакилларини юбориш, уларни маҳаллий халқни бошқариш, уларга рус турмуш тарзи, тили, урф-одатларини, характерини сингдириш ҳисобига мамлакатда рус миллати маънавияти устуворлигига таянувчи ягона

тил, маънавият ва турмуш тарзини шакллантиришга хизмат қилиб келган эди. Бундай айёрона ва зўравонлик сиёсати оқибатида миллатларнинг ўзлигини англашга бўлган интилишига катта зарба берилди. Бу собиқ иттифокда умуммиллий инқирозни юзага келтирди.

Бу инқироз миллатнинг «йўқ» бўлиб кетиши хавфини вужудга келтирди. Бундай салбий жараённинг олди олинмасдан, миллатнинг ривожланишига эришиб бўлмайди. Уни бартараф этиш фақат миллий маънавиятни тиклаш ва ривожлантириш орқали амалга оширилиши мумкин.

Бецинчидан, маънавиятнинг давлат сиёсатида устувор бўлишига яна бир сабаб, миллат сон жиҳатидан каттами ёки кичикми бундан қатъи назар, унинг реал субъект, маълум моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси, истеъмолчиси, бошқаларда учрамайдиган, ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини ва ўзининг мустақил ўрнига эга бўлиши каби омилларни, яъни чинакам миллат сифатидаги мақомини тиклаш ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтарилган эди. Уни ҳал этиш миллат ва давлатнинг келажаги учун амалий аҳамиятга эгадир.

Олтинчидан, ўзбеклар жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган халқдир. Унинг маънавият, фан, маданият соҳасидаги эришган ютуқлари жаҳон халқларига асрлар оша хизмат қилиб келмоқда. Аммо, шўролар тузуми даврида аждоқлари томонидан яратилган ана шу ютуқларни ўзбек халқининг онги ва қалбидан «чиқариш» борасида ҳам катта ишлар амалга оширилган эди. Мустақиллик шароитида эса уни қайта тиклаш, жаҳон цивилизациясидаги муносиб ва адолатли ўрнини тиклаш зарур эди. Бунга эса фақат маънавиятни ривожлантириш орқали эришиш мумкин.

Еттинчидан, маънавият миллатни ва бутун мамлакат аҳолисини маълум мақсадлар сари давлат атрофига уюштирувчи, уларни фаоллаштирувчи, ёрқин келажакка ишонтирувчи, инсон зотини улуғловчи, унинг қадрини англатувчи улкан «механизм» ҳамдир. Худди ана шу муҳим «механизм»дан мустақилликни мустаҳкамлаш, ислоҳотларни амалга ошириш, миллатимизнинг қаддини кўтаришда фойдаланишга бўлган эҳтиёж давлатимиз, энг аввало Президентимиз Ислон Каримов томонидан ўз вақтида англаб олинди.

Ана шу сабаблар ва эҳтиёжлар мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин маънавиятни ривожлантириш ва миллий меросни қайта тиклашни давлатимиз ҳаётида устувор сиёсат даражасига кўтарилишига олиб келди. Шу сабабли Республика Президенти

1994 йил 23 апрелда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ марказини ташкил қилиш тўғрисида»; 1996 йил 9 сентябрда «Маънавият ва маърифат» маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»; 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қўватлаш тўғрисида»ги фармонларини чиқарди. 1996 йил 9 сентябрдаги фармонда, «...маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий, устувор йўналиши, деб ҳисоблансин»¹, деб белгиланди.

1998 йилнинг 24 июлида Вазирлар Маҳкамаси «Маънавий-маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилди. Юқорида қайд этганимиздек, Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида ҳам жамият маънавиятини янада юксалтириш, ислохотларни амалга оширишда давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги яна бир бор қайд этилди. Бу соҳадаги муҳим вазифалар, олдимизда турган муаммолар ва уларни кечиктирмай ҳал этиш зарурлигига ҳалқимиз эътибори қаратилди.

Ана шу муҳим ҳужжатлар мамлакатимизда маънавиятни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатини амалга оширишда катта амалий аҳамиятга эга бўлди. Маънавиятни ривожлантиришдаги давлат сиёсати Президентимизнинг «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавобларида «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» ва «Тафаккур» журнали бош муҳаррири билан бўлган мулоқотида «Куч — билим ва тафаккурда»², деган концептуал аҳамиятга эга бўлган фикрларига монанд равишда амалга оширилмоқда.

Маънавиятни ривожлантириш мамлакатимиз ва миллатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида айниқса асосий вазифа даражасига кўтарилмоқда. Бу фақат мамлакатимизнинг ички ҳаёти билангина боғлиқ бўлибгина қолмасдан, балки унинг барқарор ривожланишига таҳдид солишга ўринаётган ташқи турли оқимларнинг мавжудлиги билан ҳам боғлиқдир. Уларнинг айниқса ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёшларимизнинг онгини заҳарлаш борасида олиб бораётган ҳаракатларига қарши тураоладиган, эркин фикрлайдиган, фидоий ватанпарварларни тарбиялаш маънавиятни юксак даражада ривожлантиришни тақозо қилмоқда.

Агар ана шу вазифадан келиб чиқадиган бўлсак, бугун маънавиятни ривожлантиришни қўйидаги йўналишларда:

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил, 10 сентябр.

² «Фидокор», 2000 йил, 8 июн.

Биринчидан, собиқ совет тоталитар тузумининг зўравонлик ва тобелик тафаккури қолдиқларидан қутилиш. Бунинг учун ҳар бир инсоннинг ички руҳий салоҳиятини юзага чиқариш, фикр эркинлигини таъминлаш, ҳар шахснинг ўз тақдири ва эркинлигини таъминлаш, ҳар шахснинг ўз тақдири ва келажагини ўзи яратиш имкониятини ҳамда руҳиятини шакллантириш;

Иккинчидан, ҳар бир шахсда мустақиллик тафаккурини ривожлантириш, ўзбек миллатига мансублигидан фахрланиш, авлод аждодлари томонидан яратилган барча моддий ва маънавий бойликларни эгаллаш ва уларни мамлакат ва миллат тараққиётига кенг жалб қилишда фидойилик кўрсатиш зарурлигини англаш руҳиятини мустаҳкамлаш;

Учинчидан, ҳар шахсда миллий ўзлигини англаш жараёнини ривожлантириш, Ватан ва миллат манфаатлари йўлида фидойилик кўрсатиш, мамлакат ва миллий тараққиётга, сиёсий, ижтимоий ҳамда миллатлараро барқарорликка, диний бағрикенгликка пуғур етказувчи ҳар қандай ҳаракатларга қарши маънавий-сиёсий ва фуқаролик салоҳиятига эга бўлишига эришиш;

Тўртинчи, ҳар шахснинг билим олишга интилишига мамлакатимиз ва жаҳонда фан, техника, технология соҳасида эришилган ютуқлардан баҳраманд бўлишига шароит яратиш, Ўзбекистоннинг жаҳонда нуфузининг мустаҳкамланиб боришидан гурурланиш каби маънавий-руҳий салоҳиятга эришишдир.

Мамлакатимизда яшаётган ҳар бир фуқарода, айниқса ёшларимизда ана шундай салоҳиятларни шакллантиришимиз умуммаънавий юксалиш учун асосий мезон ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маънавият тушунчасининг моҳиятини изоҳлаб беринг?
2. Маънавиятнинг шахс, миллат, жамият ҳаётидаги ўрни нимада?
3. Маънавиятнинг асосий тушунчаларига нималар киради?
4. Маънавият тараққиётининг қандай асосий қонунларини биласиз?
5. Маънавиятни ривожлантириш ҳозирги даврда давлат сиёсатининг устувор йўналиши даражасига кўтарилиш сабаблари нимада деб биласиз?

3-МАВЗУ

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ, УЛАРНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТЛАРИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Маънавият ва маданият, уларнинг ўзаро муносабати

«Маънавият» тушунчаси ҳақида олдинги мавзуларда тўхталганлигимизни ҳисобга олиб, бу ерда унинг таркибий қисмларини ташкил қилувчи тушунчалар ҳақида тўхталамиз. «Маънавият» ҳам бошқа тушунчаларга ўхшаб ўзининг мустақил таркибий қисмларига эгадир. Уларни маънавий мерос, маданият, мафкура ва қадрият қабила ташкил қилади.

Аслини олганда, маънавият ва маданият бир-бирига яқин тушунчалардир. Аммо, улар битта нарса эмас, бири иккинчисидан фарқ қилади. Шунинг билан бирга улар бир-бирини тўлдириб турадилар.

Маданий ва маънавий мерос ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Шу сабабдан аввало маданият ва унинг турларини таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, маданиятни, хусусан маънавий маданиятни билмасдан, ўрганмасдан туриб, маънавий мерос тўғрисида гапириш анча мушкул, чунки маънавий мерос маънавий маданият доирасига киради.

Шундай экан маданият нима? Маданият тушунчасини изоҳлашга бағишланган кўп илмий адабиётлар мавжуд. Маданият тушунчасига берилган таърифлар сони 260 тадан ошиб кетган. Муаллифлар бу тушунчага ҳар бири ўз нуқтаи-назаридан ёндашадилар. Бунга сабаб, маданиятнинг кўп қиррали, мураккаб, маънавий-ижтимоий ҳодиса эканлиги, унинг инсон ва жамият ҳаётининг барча қирраларни қамраб олганлигидир. Маданиятга берилган таърифларда муаллифларнинг фикрларини умумлаштирувчи томонлар мавжуд. Шу жумладан, уларни умумлаштирадиган бўлсак, маданият тушунчаси кенг маънода инсониятнинг бутун тарихий тараққиёт жараёнида яратган ва яратаётган барча моддий ва маънавий бойликларининг йиғиндисини ифодалайди. Кўринадики, маданият инсоннинг моддий ва маънавий бойликларни яратиш ва ўзлаштиришдаги фаолиятини ифодалайди. У инсон ақл-идроки, истеъдоди ва меҳнати маҳсулидир. Юқорида айтилганидек, маданият жуда мураккаб кўп қиррали маънавий-ижтимоий ҳодиса бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг моддий-техник, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа соҳаларни, инсон меҳнат фаолиятининг барча самараларини ўзида қамраб олади. Сирасини айтганда, халқ оммаси томонидан яратилган ҳамма моддий

ва маданий-маънавий бойликлар маданиятга киради. Маданият дейилганда, меҳнат қуролиларини яратиш ва улардан фойдаланиш, фан-техника ютуқлари ва уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш, кишиларнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий кўникмалари, меҳнатни ижтимоий ташкил этиш, саломатликни сақлаш ишини йўлга қўйиш, аҳоли ўртасида билимларнинг ёйилиш даражаси ва маълумот, умумий, умумий мажбурий ва олий таълимни амалга ошириш, адабиёт ва санъат асарлари, ижтимоий, фалсафий, диний ғоялар ва шу кабилар назарда тутилади. Кўринадики, маданият одамзод ақл-идрокининг энг юксак чўққиларигача бўлган нарсаларнинг ҳаммасини қамраб олади. У инсон фаолиятининг фақат моддий натижаларинигина эмас, шу билан бирга кишиларнинг меҳнат жараёнида воқеъ бўладиган билим бойликлари, тажрибалари, қобилиятлари, ишлаб чиқариш ва касб малакалари, ўзаро муносабатларини ҳам ўз ичига олади.

Жамият моддий ишлаб чиқаришининг икки амалий тури — моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга қараб маданият ҳам йирик икки турга моддий ва маънавий маданиятга бўлинади. Моддий маданият деганда меҳнат қуролиларини, меҳнат кўникмаларини, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиладиган инсон томонидан яратилган барча моддий бойликларни аглаймиз. Моддий маданиятга моддий бойликларнинг бутун маъмури, уларни ишлаб чиқариш воситалари: ишлаб чиқариш жараёнида яратилган техника, технология, техник иншоотлар, ижтимоий меҳнатни уюштириш шакли, қурилиш ва деҳқончиликни йўлга қўйиш ва бошқалар киради. Шуларга қараб, моддий маданиятни бир қатор турларга бўламиз. Чунончи, ишлаб чиқариш ва техника маданияти, деҳқончилик маданияти, меҳнатни ташкил этиш маданияти, инженерлик маданияти, пазандачилик маданияти ва бошқалар.

Маданиятнинг иккинчи тури — бу маънавий маданиятдир. Маънавий маданиятга инсоннинг ақли ва маънан яратувчанлик фаолиятлари ва уларнинг натижалари киради. Маънавий маданият фан, фалсафа, санъат, адабиёт, ахлоқ, дин, ҳуқуқ, сиёсат, маориф, маърифат ва ҳоказолар йиғиндисидан ташкил топадиган инсоннинг ташқи ва ички маънавияти, руҳияти оламидир.

Маънавий бойликлар олимлар, мусаввирлар, бастакорлар, шоир ва ёзувчилар, назарийчилар, хуллас, халқ томонидан яратилади. Маънавий маданиятни яратиш, ўзлаштириш ва ривожлантириш жараёнида жамият тараққий этади, меҳнат унумдорлиги ортади, ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланади, кишиларнинг маънавий қиёфаси шаклланади, ахлоқ-одоби, дид ва фаросати, эстетик завқи, ижодий кучи ва қобилиятлари тараққий этади.

Умуман кишилик жамиятини маданиятсиз, хусусан маънавий

маданиятсиз тасаввур қилиш қийин. Жамият, инсон бор экан у маълум маданиятга эга, бусиз бўлиши мумкин эмас.

Маданиятнинг барча турлари диалектик бирликда, ўзаро а-оқадорликдадир. Моддий маданиятни маънавий маданиятдан батамом ажратиб қараш мумкин эмас. Моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва маънавий маданият органик равишда бириқади. Бирорта меҳнат куралини, моддий бойликнинг бирор турини инсон ақл-идрокисиз, тафаккурисиз, ақлий меҳнатисиз яратиш ва такомиллаштириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтсак, моддий маданиятни барпо этиш замирида ҳам маънавийят ётади. Ҳар қандай моддий ва маънавий маданият дурдоналари инсон ақлий ва жисмоний меҳнати синтези асосида юзага келади. Маънавий маданият воқеликни бадиий акс эттириш ва ўзлаштириш воситасидир.

Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш билан чекланиб қолмаслик керак. Маданиятга кишиларнинг бир-бирига муносабатлари, оила, мактаб, олийгоҳ, корхона, ташкилотлар, муассасалардаги ўзаро муносабатлари ҳам киради.

Маданий тараққиётнинг умумий қонуниятларидан бири унинг тўхтовсиз равишда бўйиб бориши ва ривожланишидан иборат. Жамият ривожланиб бориши билан маданият ҳам сифат жиҳатидан ўзгаради. Бу деган сўз, жамиятнинг тараққий этиши маданиятнинг ўзгаришини талаб қилади, маданиятнинг янгилиниши эса ўз навбатида жамиятнинг тараққий қилишига сабаб бўлади.

Жамият тараққиётининг ҳар бир янги босқичи олдинги жамиятнинг маданий ютуқларини зарурий равишда мерос қилиб олади, уни қайта ишлайди, ундан ижодий фойдаланади, уни янги юқори босқичга кўтаради. Инсоният томонидан яратилган энг яхши ва қимматли нарсалар, моддий ва маънавий бойликлар янги тарихий шароитда ўзлаштирилади, қайта ишланади ва ривожлантирилади. Ҳар бир авлод ўзи учун махсус янги моддий база ташкил этмаслигини, илм-фан ва маданиятни янгидан яратмаслигини, балки ўзидан олдинги авлодлар томонидан яратилган моддий ва маънавий маданиятдан мерос сифатида фойдаланилади.

Маданият — умуминсоний ҳодиса. У барчага барабардир. Масалан, мақомлар, адабиёт, меъморчилик дурдоналари, фан-техника ютуқлари, транспорт, ва алоқа воситалари ва бошқалар барчага тегишлидир. Аммо, бу маданиятнинг миллий шакли бўлмайди, деган маънони англатмайди. Чунки у қанчалик умум-инсоний бўлмасин, барибир унинг заминлари миллийликка бориб тақалади. Умуминсоният мулкига айланган ҳар қандай маданият ҳам у ёки бу миллат томонидан яратилади, у маданиятга ўзига хос бўлган томонларини сингдиради. Масалан, умуминсоният мулкига айланган Самарқанд, Бухоро ва Хива шаҳарларидаги ҳунармандчилик ва

архитектура дурдоналари, энг аввало ўзбекларники, уларга ўзбекларнинг авлод-аждоглари ўзларига хос миллий жъло берганлар. Ўзбекона бундай санъат асарлари дунёнинг бошқа халқларида учрамайди. Худди ана шу хусусияти билан улар миллий ҳисобланади.

Шунинг билан ана шу санъат асарлари ўзининг такрорланмас қиймати, юксақлиги ва бутун инсониятнинг маънавий баъра олишга хизмат қилиш даражаси билан умуминсоният мулкига айлангандир.

Демакки, маданият ҳам маънавият каби миллий ва умуминсоний шаклида намоён бўлади ва ривожланади.

Миллий маънавият, маданият тарихий ҳодиса сифатида бир кунда, бир йилда, балки бир асрда ҳам мукамал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари маънавий ва маданият тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, уларнинг неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини босиб ўтганлигини аниқлаш бугун учун анчайин мураккаб муаммо.

Бошқача қилиб айтганда, бугунги айрим салтанатлар аҳли қабила-қабила бўлиб яшаган замонларда бизнинг муборак заминимизда илму фан барқ уриб яшнагани, табиий илмлар, хусусан, тиббиёт, математика, астрономия каби фанлар мадрасаларда ўқитилгани, илмий академиялар ташкил этилиб, мағрибу машриққа ном тарафтганини эсласак ва бундан ҳар қанча гурурансак арзийди.

Ўтмишда халқимиз маънавий маданиятнинг узвий қисми бўлган дини исломни ривожлантиришга ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Дунёда энг машҳур ҳадисшунослар олтита бўлса, шулардан тўрттаси бизнинг диёримиздан чиққан. 1998 йилда эса Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги бизнинг юртда ва бутун ислом дунёсида кенг нишонланган бўлса, 2000 йилда имом ал-Мотурудий таваллудининг 1130 йиллиги, Бурхониддин Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги нишонланди.

Улар қолдириб кетган мерос бугунги кунда диний қадриятларимизни тиклашимизда асос бўлмоқда, маънавиятимизни, қалбимиз ва руҳиятимизни бойитмоқда. Уларнинг асарлари ўзбек халқининг моддий ва маънавий бойлиги бўлиши билан бирга бутун дунё халқларининг мулкига айлангандир.

Улар авлод-аждоғларимиздан қолдирилган ана шу моддий ва маънавий мерос мустақиллик шароитида маънавий тикланишимиз учун асосий манба бўлиб келаётганлиги, руҳиятимизни бойитиб бораётганлиги маданият ва маънавиятнинг ҳар доим ҳам уйғун ривожланишини тасдиқловчи ёрқин мисол бўла олади. Улар ҳар доим ҳам бир-бирларига ижобий таъсир ўтказиб бойитиб келганлар. Уларнинг узвийлиги умуммиллий маънавиятни ривожлантиришга асос бўлиб келади.

Маънавий мерос — маънавият ривожланишининг асоси

Энди маънавий мерос : ва унинг маънавият ривожланишидаги баъзи жиҳатларини баён этамиз. Маънавий меросни изоҳлашдан олдин умуман цивилизация, мерос, хусусан, маданий мерос, маънавий мерос тушунчаларининг нисбати, хусусиятлари, фарқларини билиб олишимиз лозим бўлади. Чунки маънавий мерос умуман мероснинг, хусусан маданий мероснинг таркибий қисми саналади. Маданий меросни тушунмасдан маънавий меросни ҳам тушуниш қийин. Бу тушунчаларда умумийлик бўлса ҳам, улар бирдай эмас, ўзаро қайси бир жиҳатлари, хусусиятлари билан фарқланади. Бундан олдинги масалада кўрганимиздек ҳар бир жамият ва давр ўз маданият турига эга бўлади. Жамият, давр ўзгариши билан унинг маданият тури ва маънавиятида ўзгариш, янгиланиш бўлади, аммо, маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият, цивилизация йўқ бўлиб кетмайди, балки маданий мерос сифатида сақланиб қолади. Мерос — инсониятнинг ҳар бир тарихий босқичда яшаган авлодлари томонидан яратилган ва кейингисига етиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари мажмуидир. Маданий мерос ҳам мерос доирасига киради, аммо, ундан бироз фарқ қилади. Ўтмишдаги барча маданият ёдгорликлари мерос сифатида сақланиб қолиши мумкин, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам маданий қадриятга эга бўлавермайди. Маданий меросда кишилиқнинг келгуси тараққиётига, маънавий юксалишига хизмат қиладиган, унга ижобий таъсир қиладиган қадрият аҳамиятига эга бўлган томонлар ҳисобга олинади.

Ўтмиш авлодлар яратган маданий ёдгорликларнинг ҳаммаси ҳам маданий мерос бўлавермайди, чунки ўтмишдан қолган нарсаларнинг ҳаммаси ҳам қадрият аҳамиятига эга бўлавермаслиги ҳаммаиизга маълум. Масалан, шўролар даврида яратилиб, унинг сиёсати, мафкурасини тарғиб этган, эндиликда ўз умрини яшаб ўтган китобларнинг бугун учун ҳам, келажак учун ҳам қадрияти, аҳамияти йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин.

Юқоридегилардан келиб чиқиб, маданий мерос деб, ўтмиш авлоддан кейинги авлодга ворислик асосида қолдирилган, замонда барқарорлик синовидан ўтган, сараланган, инсониятнинг ҳозирги ва келгуси тараққиётига хизмат қиладиган моддий ва маънавий маданият мажмуига айтишимиз мумкин.

Кишилиқнинг ҳар бир авлоди ажлодлари томонидан яратилган маданий бойликларни мерос сифатида қабул қилиб олади. Тарихий ворислик — жамият ва унинг маданияти равнақи шартидир. Минг афсуслар бўлсинки, шўролар даврида маданий меросга тўғри

муносабатда бўлинмади. «Бою заминдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўтмиш маданиятининг бизга кераги йўқ, янги пролетар (Йўқсил) маданиятни яратамиз» деган шиор остида собиқ совет иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, саройлар, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, қаровсиз хароба ҳолига келтирилди, нодир асарлар ёндирилди. Бу сиёсат туфайли маданий мерос топталди.

Маданий ва маънавий мерос ўзаро бир-биридан фарқ қилса-да, уларнинг ўртасига ўтиб бўлмас «Хитой» деворини қўйиш ҳам мумкин эмас, маданий меросни барпо этишнинг замирида ҳам маънавият — яъни инсоннинг маънавий-руҳий билимлари, қобилияти, истеъдоди, ақли, эмпирик ва назарий билим фаолиятлари ётади. Маданий ва маънавий мерос ўртасида умумийлик ҳам, фарқли томонлар ҳам мавжуд. Айти пайтда улар ўртасида юқорида айтилган алоқадорлик, боғлиқлик, ўзаро муносабат, таъсир бор. Шунингдек, маданий мерос ўз кўлами жиҳатидан маънавий мерос тушунчасидан кенгрок.

Маданий меросда кўпроқ умумийлик устунлик қилса, маънавий меросда хусусийлик устунлик қилади. Маданий мерос умуман маданият ютуқларини ўз ичига қамраб олса, маънавий мерос маънавий маданият ютуқларини ўз ичига қамраб олиши билан фарқланади. Маданий мероснинг қадри абадул-абад тушмайдиган қисмига миллий қадрият дейилади.

Маънавий бойликлар авлоддан авлодга, бир тузумдан иккинчи тузумга мерос сифатида ўтади ва жамият, унинг маънавий тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Маънавий мерос деб узоқ ва яқин ўтмишдаги, ҳозирги даврдаги маънавий жиҳатдан ғоят қимматли, ўчмас из қолдирадиган, мангу яшайдиган, бутун ижтимоий манфаати ва эҳтиёжига, эзгуликка хизмат қиладиган умуминсоний маънавий бойликларга айтилади. Маънавий мерос маънавий қадрият сифатида намоён бўлиб, унга илм-фан, жумладан, фалсафа, адабиёт, санъат, ахлоқ, диндаги реал, дунёвий таълимотлар, ҳурфиҳрлик ва бошқалар киради.

Маънавий мерос замонлар ўтиши билан ўз қадрини йўқотмайди, балки сифат жиҳатдан янги аҳамият касб этади. Маънавий мерос кишилар онгига, ички дунёсига, ҳис-туйғусига таъсир этиб, улар онгини бойитади, ахлоқ-одобини эзгулик сари етаклайди.

Маънавий мерос бирор халқ, миллат, унинг вакиллари томонидан яратилиб, сўнг умуминсониятнинг маънавий бойлигига, меросига айланиб қолади. Марказий Осиё халқларининг ўтмиш авлодлари қолдирган маънавий мерос бунга мисол бўла олади. Маънавий меросимиз жиҳатидан жаҳондаги олдинги ўринлардан бирини эгаллаймиз. Президентимиз Ислоҳ Каримов қайд этганидек,

«Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, химия, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин...»¹. Буларнинг ҳаммаси Турон заминида яшаган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидирким, энди бу нодир маънавий меросимизни жиддий ўрганиш, халқимизга етказиш даври келди. Бунинг учун барча имкониятлар мустақил давлатимиз томонидан, бевосита Президентимиз Ислам Каримовнинг ташаббуси билан яратиб берилмоқда. Бу имкониятларни руёбга чиқариш учун тарихчи, олим, адабиётчи, санъаткорларимиздан, қўйингки миллий маънавиятимиз жонқуярларидан ғайрат-шижоат, қўнт билан ишлаш, изланиш талаб этилади. Президентимиз айтганларидек, халқимизнинг таянчи аждодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи катта бир хазина. Бу хазинадан мустақиллигимизни мустақамлашда оқилона фойдаланишимиз лозим. Қадимий ёзувлар, битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналари, улуғ шоир ва мутафаккирларимиз яратган дунёвий ва бадий асарлар, Қуръони Карим, Ҳадислар, Яссавий ва Бақирғонийлар яратган диний-ахлоқий руҳдаги асарлар, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиблар яратган ахлоқий, панд-насиҳат туридаги асарлар, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандий яратган, инсон ички дунёси, руҳиятига қаратилган таълимотлар, Навоийнинг ўлмас бадий ижод хазинаси ва бошқалар бизнинг бой маънавий меросимиз ҳисобланади. Улар инсон ички дунёсини, руҳиятини, инчунун маънавиятни сайқал топишига қаратилган. Уларда инсонлар маърифатга, илм-билим олишга, юксак ахлоқ-одобга, олижаноб фазилатларга, яхшиликка даъват этилиб, ёмонлик, ёвузлик қораланиб ундан сақланишга чақирадиган панд-насиҳатлар, ўғитлар жуда кўп. Улар кишиларни маънан тарбиялайди. Маънавиятсизлик, маънавиятдан маҳрум бўлиш инсонни ўғирлик, юлғичлик, порахўрлик каби иллатлар сари йўллайди. Бундан Оллоҳнинг ўзи асрасин! Маданият, маънавий ва маданий мерос, маънавият ривожини инсоният цивилизацияси билан боғланиб кетади. Аммо, уларни бир-бири билан аралаштириб юбориш ҳам тўғри бўлмайди.

Цивилизациянинг ўзи инсониятнинг маданияти ва маънавияти

---

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ». 1998, 2-бет.

тараққиёти босқичларида рўй берувчи сифат жиҳатидан янги босқичи бўлиб, кишчилик жамияти тарихида чуқур из қолдиради. Цивилизация — маълум бир тарихий босқичда инсониятнинг маданият тараққиётида яратган, эришган, қўлга киритган сифат жиҳатидан янги, юқори ютуқлари мажмуи.

Дивилизациянинг маданиятдан фарқи шундаки, у ўзига хос бўлган, ўзгалардан тубдан фарқ қиладиган, аммо, ўз даври тараққиётида тақдорланмас из қолдирадиган фан, маданият, техника, ижтимоий онг, маънавият ва бошқа соҳалардаги буюк, юқори кўрсаткич ҳисобланади. Унинг характерли томони шундаки, у ўзидан олдингисини қабул қилмайди, балки сифат жиҳатидан янги, унга ўхшамаган ўзгаришларни вужудга келтирувчи жараён ҳисобланади.

Цивилизация ҳар бир халқнинг ёхуд жамиятнинг, тарихий босқичнинг ўзига хос тарихий-маданий ривожланиши, шакланган қадриятлари, тафаккур тараққиёти ҳисобланади. Ҳозирги даврда илмий адабиётда уни «Шарқ» ва «Ғарб» цивилизациясига бўлиш қабул қилинган. Инсоният тарихидаги бу цивилизациялар ҳинд, конфуцийлик, буддавийлик, мусулмон ёки католик, православ ва ҳоказоларнинг пайдо бўлиши шаклида намоён бўлган.

Бугунги цивилизация инсониятнинг олами билиши, ундан умумбашарий манфаатлари йўлида фойдалана билиши, ҳар бир халқнинг умуминсоният тараққиётига хизмат қилувчи маънавияти ва маърифати шаклида намоён бўлмоқда.

Шундай қилиб, маданият, маънавий мерос, цивилизациялар ютуғи жамият ва инсон маънавиятининг ривожланишида, маънавий баркамол авлодни вояга етказишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ўтмишда топталган маънавий меросимизни тиклашга қатъиян киришилди. Мустақиллигимизнинг ўтган ўн йили ана шу меросимизни ўзлаштириш орқали чинакам миллий тикланишимизга эришдик. Ўзбеклар ўзининг миллий-маънавий «қиёфасига» эга бўлдилар. Аммо, бу борада ҳали олдимизда жуда катта вазифалар турибди. Ана шулардан бири ҳали меросимизнинг бизга номаълум, аммо, дунёнинг турли мамлакатларда сақланаётган жаҳон цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаб келган жуда кўплаб моддий ва маънавий меросларимизни ўз Ватанимизга келтиришимиз, уларни ўрганишимиз, дунёқарашимиз ва маънавиятимизнинг ажралмас қисмига айлантиришимиз лозим бўлади.

Маънавият ва мафкура, уларнинг жамият, инсон ҳаётида тутган ўрни ва роли

Маънавият ва мафкура бир-бирлари билан мустаҳкам боғлан- гандир. Маънавият инсоннинг руҳияти, ўзини-ўзи англаши,

юксақликка интилишидаги салоҳияти бўлса, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» Концепциясида кўрсатилишича: «Мафкура... муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад-муддаолари, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ғоялар тизимидир»¹.

Мафкуранинг маънавиятда тутган ўрни шундаки, у инсон, жамият ёхуд миллат ёки гуруҳларнинг интилишлари, руҳиятлари ва кайфиятларини ўзида мужассамлаштиради. Маънавият сингари мафкуранинг давлат ва жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда каттадир. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, ҳар қандай жамиятнинг соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган»². Мафкура жамият тараққиётида қуйидаги вазифаларни бажаради: биринчидан, давлат ривожланишининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий соҳаларидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштиради; иккинчидан, бир давлат, бир мамлакат ижтимоий барча фуқароларни, турли миллат, элат, синфлар ва ижтимоий гуруҳларни бир ғоя ва мақсад сари бирлаштиришга хизмат қилади; учинчидан, давлат олиб борадиган ички ва ташқи сиёсат ғояларини ўзида мужассамлаштириб, уни фуқароларга тарғиб этади; тўртинчидан, давлат доирасида яшаётган фуқароларни яратувчилик, бунёдкорлик, ижодкорлик фаолиятларини фаоллаштиради ва уларни жамият мақсадларига йўналтиради; бешинчидан, халқнинг орзу-умидларини ўзида ифода эттиради, жамиятда мавжуд бўлган муаммоларни ҳал қилиш учун бутун жамият ва фуқароларни ҳаракатта келтиради; олтинчидан, мафкура жамиятда маълум сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маърифий қарашларни шакллантиради.

Мафкуранинг жамият, миллат, шахс ва фуқаро ҳаётидаги ана шундай ролига қарамай, мустақилликнинг дастлабки йилларида республикаимизда умуман мафкурага унинг моҳиятини тушунганлар ҳам, тушунмаганлар ҳам қарши кураш бошлаб юборган эдилар. Яъни ҳеч қандай мафкурага эга бўлмаган, мафкуравий бўшлиққа асосланган, ўз ғоясига эга бўлмаган жамият қуриш каби қарашларни илгари сура бошладилар. Бу жараён Республикаимиз Президентининг 1993 йил 23 апрелидаги республиканинг бир гуруҳ адиблари билан учрашувида «Миллий истиқлол мафкураси»ни яратиш вазифасини кун тартибига қўйгунича давом этиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов мизнинг

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000. 9-бет.

² Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 5,6-бетлар.

«Тафаккур» журнали бош муҳаррири ва «Фидокор» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида миллий ғоя, миллий мафқуранинг Ўзбекистонда демократик жамият қуришдаги тугган ўрни, аҳамияти баён қилиб берганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз: «Мафқура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафқура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафқуравий бўшлиқ эжудга келса, ўша ерда бегона мафқура ҳукмронлик қилиши тайин»¹. Буни ҳар бир инсон, Ўзбекистон фуқароси чуқур англаши, мағзи-мағзига етиб олиши керак. Негаки, жамиятнинг, жамият аъзоларининг мустаҳкам ва равшан мафқураси, ғояси, мақсади бўлмаса, инқирозга юз тутади. Инсоният тарихида давлатлар ва жамиятлар пайдо бўлибдики, уларга эгизак ҳолда мафқуравий қарашлар ҳам шаклланган. Боиси — мафқурасиз давлат ёки жамият бамисоли ҳеч бир мақсад-режасиз, таваккал қилиб йўлга чиққан одамга ўхшайди. Йўлга чиққингми — манзил, мақсад аниқ бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам Президентимиз И. Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб мафқура муаммосига алоҳида эътибор қаратиб келмоқдалар. «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавобларида мафқурани халқни—халқ, миллатни—миллат қиладиган, унинг истиқбол йўлларини юксак мақсад ва эътиқод нурлари билан ёритадиган қудратли маънавий омил, деб таърифладилар². «Туркистон» ва «Фидокор» газеталари мухбирлари саволларига жавобларида бу ғоялар янада ривожлантирилди, мафқура муаммоси кун тартибига Президентимиз томонидан янада жиддий қўйилди. Бунга сабаб: «... ҳозирги замондаги энг катта хавф инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафқуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафқура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади»³. Мана шунинг учун ҳам Ислоҳ Каримов мунтазам равишда мафқура дунёсида бўшлиққа йўл қўйиб бўлмаслигига, шундай ҳолат юз берган тақдирда бўш қолган мафқура майдонида бизга бегона, орзу-интилишимизга мутлақо ёт ғоялар ўрин эгаллашга уриниши шубҳасиз эканлигига ҳаммамизнинг диққатимизни такрор-такрор қаратиб келаётганликлари бежиз эмас⁴.

Президентимиз мафқура — умуммиллий, умумхалқ аҳамиятига эга ғоя бўлиб, у халқни, миллатни бирлаштирувчи, умумсафарбарликка даъват этувчи куч эканлигини таъкидладилар. Инсон, унинг кадр-қиммати, фаровонлиги, Ватанимизнинг ёрқин келажаги бизнинг миллий ғоямиз, миллий мустақиллик мафқура-

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни—халқ, миллатни—миллат қиладиган хизмат этсин. Тафаккур, 2-сон, 1998 йил.

² Қаранг. Ўша ерда.

³ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 7-бет.

⁴ Қаранг. Ўша ерда. 8-бет.

мизнинг негизини ташкил этади.

Президентимиз Ислом Каримов миллий истиқлол мафкурамиз, аввало халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, кел-жаққа ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозимлигини таъкидлашлар.

Шу билан бирга, бу мафкура халқимизда, ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда, умуминсоний қадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги тараққий этган давлатлар орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак¹.

Юртбошимиз миллий ғоя, миллий мафкура нималарни ўзида мужассамлаштириши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклигини таъкидлаб, қуйидаги дастурий аҳамиятга молик фикр-мулоҳазаларни билдирган эдилар:

Миллий мафкура, авваламбор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдида қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт².

Иккинчидан, жамиятимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, ҳар қандай тоифалар ва гуруҳларнинг интилишлари ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини умумсафарбарликка даъват этувчи куч эканлигини таъкидладилар.

Учинчидан, миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларида мададкор бўлиши зарур.

Тўртинчидан, у Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк келажагини узвий боғлаб туришга ўзимизни улуғ аждодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиши, шу билан бирга, жаҳон ва замоннинг умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга муттасил даъват қиладиган ғоя бўлиши керак.

Мустақиллик бизни порлоқ ривожланиш имкониятларига эга қилди. Халқимиз катта орзу-мақсадлар ва интилишлар билан яшайпти. Ҳуқуқий давлат, адолатли фуқаролик жамияти — олдимизда турган

---

¹ Қаранг. «Туркистон» газетаси, 1999 йил, 2 феврал.

² Қаранг. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 203-бет.

нурафшон манзилдир. Аммо, бу манзиллар ўз-ўзидан дунёга келмайди, уни ўз-ўзидан машаққатсиз, изланишларсиз, яратувчилик, ижодкорлик ишларисиз эгалланмайди. Янги жамият юксак даражада ривожланган онгни, маънавий камолотни янада баланд босқичга кўтарилишини тақозо этади. Илғор демократик қоида ва тушунчалар билан бўйига миллий истиқлол мафкурамиз ана шу янги маънавиятнинг ҳал қилувчи мезонларидан биридир.

Зеро, «Ўзбекистон жамиятининг миллий истиқлол мафкураси, ўз моҳиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсад-муддаоларини ифодалайдиган, унинг ўтмиши ва келажагини бир-бири билан боғлайдиган, асрий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қиладиган ғоялар тизимидир»¹. Шунинг учун ҳам миллий истиқлол мафкурасини чуқур эгаллай олсаккина, у дунёқарашимизнинг ажралмас қисмига айлансагина, қалбимиздан мустаҳкам ўрин олсагина Ватанимиз ва халқимиз тараққиётининг олдида турган улкан вазибаларни амалга оширишимиз мумкин бўлади.

Маънавият мафкурасиз ривожлана олмайди. Чунки, инсон руҳиятини шакллантириш, миллий қадриятларни тиклаш ва жамият мақсадларини амалга оширишда мафкура ҳаракатта келтирувчи куч сифатида катта аҳамият касб этаверади.

Хуллас, мафкура — умуммиллатга, умумхалққа, бутун жамиятга тааллуқли улкан ғоялар бирлигидир. Аммо, унинг илдизлари ҳар бир инсоннинг қалбида, виждонида, имонида, ақл-идроки ва тафаккурида. Шу боис, ҳақиқий, ҳаётий, чуқур инсоний мафкураси бор халқ, мамлакат ва жамият қудратлидир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маданият нима? Унинг қандай турларини биласиз?
2. Нима учун маданият умуминсоний ҳодиса саналади?
3. Маданий ва маънавий мерос нима? Уларнинг фарқи.
4. Ўзбек халқининг бой маданий ва маънавий меросига нималар киради?
5. Мафкура ва маънавият муносабатларини қандай тушунасиз?
6. Миллий истиқлол мафкурасининг мазмуни ва моҳияти.

---

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 43-бет.

4-МАВЗУ

МАЪНАВИЯТ, ИҚТИСОД ВА УЛАРНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

Иқтисодийёт тушунчаси.

Иқтисодийёт ва маънавият бирлиги. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли

Иқтисод тушунчасига турлича таърифлар берилиб келинмоқда. Улар қанчалик турли-туман бўлмасин, бу таърифларни бирлаштирувчи, умумлаштирувчи томонлар мавжуд. Берилаётган таърифларнинг турли-туманлиги муаллифларнинг фан ўрганаётган масаланинг у ёки бу томонига кўпроқ эътиборни берганлиги билан боғлиқдир. Аслида иқтисодийётни инсон ҳаёти ва фаолияти билан уйғун ҳолда қараш тўғри бўлади. Иқтисодийёт деганда кишилар ҳаётини таъминлайдиган моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва унинг истеъмоли билан боғлиқ барча соҳаларнинг йиғиндиси ва айни жараёнда иштирок этаётган одамларнинг фаолияти, улар ўртасидаги алоқа ва боғланишлар, муносабатларнинг яхлит бирлигини тушунмоқ керак»¹

Инсон озиқ-овқат, кийим-кечак, яшаш жойга муҳтож, ҳайвонот дунёси ҳам озиқ-овқатга муҳтожлик сезади.-Инсон ишлаб чиқариш орқали ўз эҳтиёжларини қондиради, ҳайвонлар эса ҳеч нима ишлаб чиқармайдилар. Инсонларнинг моддий ишлаб чиқариш жараёнлари ва бу борада юзага келадиган муносабатларни иқтисодийёт фани ўрганади. Абу Али ибн Сино фанларни тасниф қилар экан, иқтисодийётни хўжалик юритиш соҳасидаги амалий фанлар қаторига киритади. Ўрта асрларда илмлар таснифи билан шугулланган Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ҳам иқтисодийётни хўжалик юритиш соҳасидаги амалий фалсафий фан доирасига киритади.

Ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва кишилар, мамлакатлар ўртасидаги алоқалар бозор муносабатларини келтириб чиқарган. Ўрта Осиёда бозор муносабатлари қадим замонлардан бошлаб шаклланган. Тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, бундан минг йиллар муқаддам Бухоро ва Хива савдогарлари одамлар кўзини қувнатиб, ҳайрон қолдирган товарлар ва буюмларни Ҳиндистон ва Хитойга, Россия ва гарбий Оврўпа мамлакатларига етказиб борганлар. Ўрта Осиёда бозор муносабатларининг қадимдан ривож топганига «Буюк Ипак йўли» яққол мисол бўла олади! Шундай экан, ҳозирги замон тилида ишлатилаётган бозор иқтисоди ва унинг моҳияти нима? Уни қисқача ифодалайдиган бўлсак, у қуйидагиларни англатади:

¹ Абдуллаев А. Маънавият ва иқтисодий тафаккур. Т., «Маънавият», 1999. 7-бет.

Бозор иқтисоди деган сўз биринчи навбатда мулоқот, гаплашиш, келишиш, савдолашиш, икки томонга тўғри келадиган умумий нархни, рақамни, хулосани топиш демакдир.

Бозор иқтисодининг асосий шарти ва талаби — мумкин қадар кўпроқ ва мумкин қадар сифатлироқ, рақобатбардос маҳсулот ишлаб чиқаришидир. Худди шу талабларни амалга оширишнинг энг қулай шароитларини капитализм даври юзага келтирди. Натўжанда инсоният кейинги беш аср ичида ундан олдинги ҳамма тарихдагидан кўп моддий ва маънавий қадриятлар ярата олди. Бозор иқтисоди ҳукмрон мамлакатлар моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий қайнар булогига айланди. Бу даврда инсониятнинг ҳақиқий ақлий салоҳияти, яратувчилик имкониятлари намоён бўлди.

Жаҳон тажрибаси, шу жумладан, ўзимизнинг мамлакатимиз тажрибаси ҳам иқтисодиёт фақат унинг ўзигагина хос бўлган қонунлар асосида ривожланиб борганлигини кўрсатади. Бозор муносабатларининг қонунларини назар-писанд қилмаслик, бузиш иқтисодиётни оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Чунончи, собиқ иттифоқда 70 йилдан ортиқроқ давр мобайнида бозор иқтисодиётига алоқаси бўлмаган иқтисодиётни яратишга уриниб кўрилди. Бу собиқ мустабид тузумга ва унинг халқига жуда қимматга тушди.

Иқтисодиётнинг ҳам ўз объектив қонун-қоидалари, сир-асрорлари борки, улар билан ҳисоблашмасликнинг ҳеч бир иложи йўқ. Ҳар доим иқтисод ўз йўлидан бораверади, уни тўхтатиш мумкин эмас. Кимки иқтисод қонунларини назар-писанд қилмаса, боши берк кўчага кириб қолиши муқаррардир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, у қайси йўлдан бориши керак, деган масала олдимизда кўндаланг бўлиб турди. Юртбошимиз Ислоҳ Каримов мустақилликка эришишимизнинг биринчи кунлариданоқ жаҳондаги турли мамлакатларнинг тажрибаларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, мустақил Ўзбекистоннинг бундан буёнги тараққиёт йўли бозор иқтисодиёти муносабатлари йўлидан бориш эканлигига қатъий ишонч ҳосил этди.

Аммо, бозор муносабатларининг қайси йўли, қайси шакли биз учун мақбул, қайси бирини ўзимизнинг бундан буёнги тараққиётимиз учун танлаб олишимиз кераклиги масаласи олдимизда турган муаммо эди. Бозор муносабатларига ўтиш Англияда 200 йил, бошқа мамлакатларда 100-150 йил мобайнида, Япония, Қурия мамлакатларида 20-30 йил давомида шаклланган.

Юқорида айтганимиздек, бозор муносабатларига ўтиш давр талаби. Биз учун бундан бошқа йўл йўқ. Буни Республикамиз аҳли тўғри англаб етди. Аммо, кутиб ўтиришга вақт йўқ. Вақт, давр ниҳоятда тифиз. Тезкорлик билан мустақил Республикамизнинг бозор

муносабатларига қандай қилиб, қайси усулда ўтишини танлаб олиш, бунда жаҳоннинг барча илғор тажрибаларини умумлаштириш ва фойдаланишни ҳал этиш лозим эди. Бунинг уддасидан чиқдик. Бунда Президентимиз Ислоҳ Каримов катта шижоат кўрсатди. Бозор муносабатларига ўтишнинг жаҳонда орттирилган барча ижобий тажрибаларини ўрганиб, халқимизнинг тарихий тараққиётига, руҳиятига, менталитетига, миллий хусусияти, иқлим шарт-шароитларига, мамлакатимизнинг жўғрофий мавқеига асосланган ўзимизга хос ва мос йўлни белгилаб олдик.

Ушбу йўлнинг, концепциянинг қоидалари Президентимиз китобларида, мақолаларида ва нутқларида, мамлакат парламенти қабул қилган қонунларда, хусусан, Ислоҳ Каримовнинг «Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли» асарида ҳар томонлама асосланиб, баён қилиб берилган. Бу «Ўзбекистон йўли» — «Ислоҳ Каримов йўли» сифатида жаҳон бўйича юксак баҳоланиб келинмоқда. Ушбу танланган йўлнинг моҳияти Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Каримов ишлаб чиққан ва илгари сурган беш тамойилда ўз ифодасини топган. Бу тамойиллар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, эндиликда бошқа мамлакатларда ҳам тан олинмоқда.

Бу тамойиллар қуйидагилар:

Биринчидан, иқтисодий тн мафқурадан ҳоли қилиш, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритишда мафқуравий манфаатлар нуқтан назардан эмас, балки тараққиёт манфаатларидан қаралмоғи зарур;

Иккинчидан, мамлакатда ўтказиладиган ислоҳотларда давлат бош ислоҳотчи бўлмоғи зарур. Ислоҳотларнинг бошида давлат турмаса парокандалик вужудга келади. Давлат ислоҳотлар вазибаларини бир тизимга солиб, уларни амалга оширишда етакчилик қилиб туради;

Учинчидан, ислоҳотларни амалга оширишда қонун устуворлигига қатъиян амал қилиниши лозим. Мамлакат ҳаётида ва ислоҳотларни амалга оширишда қонун устуворлигига амал қилиниши, турли тўсиқларнинг юзага келишининг олдини олиш имконини беради ва тараққиёт учун кенг йўл очиб беради;

Тўртинчидан, бозор муносабатлари бир кун ёки бир, икки йилда шаклланадиган нарса эмас, у маълум бир давр ичида вужудга келади. Мана шу давр ичида аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш зарур бўлади. Ижтимоий ҳимоя — аҳолини иқтисодий қийинчиликка тушиб қолмаслигининг муҳим шarti ҳисобланади. Шунинг билан бирга ижтимоий ҳимоя ижтимоий қийинчилик шароитида турли зиддиятлар келиб чиқишининг ҳам олдини олади;

Бешинчидан, ислоҳотларни босқичма-босқич амалга оширишдир. Бу тамойилга биноан ислоҳотларни бир «зарб» билан эмас, аста-секин эволюцион йўл билан амалга ошириш назарда тутилади. Бу

бозор муносабатларининг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Юқоридаги беш тамойилни қисқа изоҳлайдиган бўлсак, улар куйидагиларни англатади:

Биринчидан, иқтисодиёт сиёсий манфаатларга бўйсундирилганда, у барбод бўлади. Буни шўролар мисолида кўришимиз мумкин. На сиёсат, на мафкура иқтисодиётни назорат қилиши, унга тазйиқ ўтказиш даражасига кўтарилмаслиги керак. Ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатлар ҳар қандай мафкурадан ҳоли бўлиши лозим. Бозорнинг қоидаси шундай: кимнинг маҳсулоти яхшироқ ва арзонроқ бўлса, ўша маҳсулотга талаб ҳаммадан кўра кўпроқ бўлади. Бу ерда ҳеч қандай сиёсат ёки мафкура ўз таъсирини ўтказа олмайди.

Иккинчидан, Ислом Каримовнинг «Давлат асосий ислоҳотчи бўлиши зарур. У ислоҳотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчил амалга ошириши, жаҳолатпарастлар (ретроградлар) ва консерваторларнинг қаршилигини бартараф этиши шарт»¹ — деган фикри ўта аҳамиятлидир. Мустақил Ўзбекистон бошқариладиган маърифатли бозор иқтисодиётига ўтаётир. Унга фақат давлатнинг бошқарувчилик кучига таяниб ўтиш мумкин.

Учинчидан, Ислом Каримов ўзининг «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузман» рисолида ҳамманинг қонунга итоаткор бўлиши, қонуннинг ҳамма нарсадан устун туришини таъкидлаб ўтган. Биз демократик жамият сари борар эканмиз, у ерда қонун устуворлигини унутмаслигимиз, қонун олдида ҳамма тенг, уни бузишга ҳеч ким ҳақли эмаслигини билишимиз лозим.

Қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлат барпо этиш заруриятидан ҳам келиб чиқади.

Маърифий дунёдаги бозор — бу энг аввало, қонунга ҳурмат демакдир.

Тўртинчидан, республикамызда кўп сонли кишилар турмуш даражасининг пастиги тоталитар иқтисодий тузумдан қолган мерос. Биз танлаган йўлнинг ўзига хослиги шундаки, фақат аҳоли ночор қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш орқали бозор муносабатларига ўтилишидир.

Биринчи қаҳриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида Президентимиз Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» маърузаларида ҳам XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш ислоҳотларнинг барча босқичида асосий йўналиш бўлиб хизмат

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон». 102-бет.

қилиши алоҳида таъкидланганлиги диққатга моликдир. Унда келгусида ҳам давлат томонидан аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ҳажми ва миқдорини кўпайтириш билан бир вақтда ҳақиқатда ёрдамга муҳтож бўлган кишилар ва оилалар ижтимоий ёрдам олишлари лозимлиги кўрсатиб ўтилган.

Бешинчидан, давлатимиз раҳбари Ислон Каримов доимо ислоҳот ўтказишда шошқалоқликка йўл қўйиб бўлмаслиги, уни аҳтиётлик билан секин-аста ўтказиш зарурлигини таъкидлаб келмоқдалар. Шунга айтиш керакки, ислоҳот биз учун мутлақо янги иқтисодий тизимни, бозор тизимини яратиши керак. Янгилик ҳеч қачон бирданига юзага келмайди, ҳар доим иқтисодга босқичма-босқич бориладган. Ўзбекистондаги бозор иқтисодига ўтиш ҳам шу нарсадан ҳоли эмас.

Президентимиз ишлаб чиққан ана шу тамойиллар заминидан иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда маънавий баркамоллик зарурлиги ўз ифодасини топган. Яъни ислоҳотлар шунчаки ислоҳотлар учун эмас, балки инсон учун, унинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилиши белгиланган. Инсонлар ва жамиятда маънавий тараққий қилсагина, ислоҳотларни амалга ошириш ҳам енгиллашиб бораверади. Шунинг учун Президентимиз маънавийни кўтариш масаласини ислоҳотларнинг муваффақиятли амалга ошишининг муҳим шартини сифатида белгилаб берган. У «Бозор муносабатларига ўтиш — ҳаётини етуклик ва сабр-матонатни синовдан ўтказувчи ўзига хос имтиҳондир. Бунда маънавий бўшлиққа ёки кўнгилга келган ишни қилаверишга берилишга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Шу сабабли биз маънавий-руҳий тикланиш ва покланиш муаммоларига алоҳида аҳамият беришимиз»¹, деб кўрсатган эди.

Маънавий-руҳий инқироз мавжуд бўлган жойда, иқтисодий тараққиётга эришиб бўлмаслиги — бу ҳақиқатдир. Маънавияти юксак инсон, вақтинчалик мавжуд бўлган иқтисодий қийинчиликлар олдида довдираб қолмайди, у истиқбол билан ҳаракат қилади, фарзандлари, миллати ва мамлакатнинг порлоқ келажаги йўлида самарали меҳнат қилишни ўзининг турмуш тарзининг асосий тамойилига айлантира олади.

Бу Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг маънавий омилнинг иқтисодий тараққиётга таъсири борасида олиб бораётган йўлининг мазмунини ташкил қилади.

Маънавий ва маърифат жамиятнинг юксак иқтисодий тараққиётга эришиш шартини

Иқтисод ва маънавий ўзаро чамбарчас боғлиқ. Маънавийсиз иқтисод ва иқтисодийсиз маънавий юксак босқичга кўтарила олмайди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995, 141-бет.

Олдин иқтисодий масалаларни, вазифаларни ҳал қилиб, сўнг маънавият билан шуғулланиш лозим дегувчилар қаттиқ адашади ва алданадилар. Бундай йўл, усул хато ва нотўғридир.

Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлигини юртбошимиз Ислоҳ Каримов бозор муносабатларига ўтишнинг асосий тамойилларидан бири эканлигини қайта-қайта уқтириб келмоқдалар. Бундан айрим кишилар бизга маъсура, сиёсат керак эмас, деган нотўғри хулосага келиб, ижтимоий фанларга нисбатан нотўғри муносабат билдира бошлаган даврлар ҳам бўлди. Бу нўноқ, узокни кўра билмайдиган одамлар фикри. Олдинги мавзуларда қайд этилганидек, маънавиятсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай иқтисодий масалаларни маълум маънавият ва маърифат соҳиблари ҳал этадилар. Мамлакат қанчалик иқтисодий ривожланган бўлса, бу мамлакатда маънавият ва маърифат шунча юксак бўлади. Юксак маънавият ва маърифатга эга бўлган мамлакатнинг иқтисодий куч-қудрати ҳам юқори бўлади. Демакки, маънавияти ва маърифати юксак инсон юрт, мамлакат, халқи олдида ўзига юклатилган масъулиятни чуқур ҳис этади. Шу юрт, мамлакат, халқ учун ҳалол, фидокорона яратувчилик, бунёдкорлик меҳнати билан унинг юксакликка парвози учун ўз ҳиссасини қўшиши кераклигини теран ҳис этади. Шундай қилиб, юксак маънавият ва маърифат юксак иқтисод, юксак иқтисод эса юксак маънавият ва маърифат билан боғланиб кетади.

Айрим кишилар эркин бозор иқтисоди шароитида маънавий-маърифий ва ахлоқий қадриятларнинг қиймати тушиб кетади, маданият иккинчи даражали нарсага айланади, маънавий қашшоқлик авж олади, деб даъво қиладилар. Эркин бозор иқтисодиёти билан маънавиятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр бўлиши мумкин.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ўнглиниш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш маънавий ўнглиниш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун ҳолда боради.

Мана шунинг учун ҳам жамият маънавиятини янада юксалтириш XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги устувор йўналишлардан бири эканлиги иккинчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида белгилаб қўйилди. Юртбошимиз И.А. Каримов «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» китобида таъкидлаганидек, ҳар қайси ижтимоий тоифа ва қатламнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, умумий гаплар билан эмас, амалий ишлар билан маънавиятни юксалтириш диққатимиз марказида бўлиши шарт¹.

¹ Қаранг: И. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 25-бет.

Демак, маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирда иқтисодий ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтаётган эканмиз, демак ишлаб чиқариш тармоқ тари ишга тушиб, иқтисодий юксалиш юз беради. Бу эса фан, маданият ва маънавият тараққиётига ижобий таъсир қилади. Хусусан, бунга кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва уни амалга ошириш борасидаги ишлар яққол мисол бўла олади.

Кейинги йилларда Президентимиз Ислон Каримов маънавият — иқтисодий ривожланишнинг ҳам асосидир, деган янги фикрни ўртага ташлади. Шўролар замонида маънавиятнинг ролига бунчалик катта эътибор берилмаган эди. Умуман, биз узоқ йиллар давомида маънавият, маданиятни иқтисоддан кейинги ўринларга қўйишга одатланиб қолган эдик. Эндиликда маънавият олдинги ўринлардан бирига чиқди.

Маънавиятнинг олдинги ўринга қўйилишига иккита сабаб бор: Биринчидан, ривожланган мамлакатларнинг тараққиёт тажрибалари кўрсатдики, фақат юксак маънавиятгина юксак иқтисодий ривожланишни таъминлаши мумкин. Маънавият яратувчанлик ва фаолликнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Иккинчидан, Республикаимизда иқтисодий ривожланишни орқага сураётган, унга тўсиқ бўлаётган сабаблардан бири — маънавиятсизлик эканини англаб етдик. Бу ҳақиқат аччиқ бўлса ҳам, аммо, уни тан олмасдан иложимиз йўқ.

Иқтисод, маънавият ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканлигини бизнинг ота-боболаримиз тўғри тушуниб етганлар. Шунга таянган ҳолда улар комил, маънавияти юксак инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, бошқача айтганда ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Ундаги асосий ўзак, жиҳат киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши, бозор муносабатларида инсоф ва диёнат, харидорга муносабатда самимийлик, юмшоқ муомала, харидор қўнглини топишга интилиш асос қилиб олинган.

«Маънавият ва малакага қараб ишлаб чиқариш ҳолати белгиланади. Юқори малака фақат юқори маънавият бор жойда бўлади. Бу эса ишлаб чиқариш жараёни, маҳсулот сифати, таннархи ва баҳоси малакага боғлиқ бўлганда, маънавият унинг асосида бўлади»¹.

Маънавияти юксак киши бировнинг ҳақиға, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, салоқатли бўлади. Ватани, эли, юрти, халқи учун жонини фидо этишга ўзини аямайди. Бунинг акси ўлароқ, маънавияти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри,

¹ Қодиров А. Маънавиятнинг иқтисодий тамойиллари. Т., «Маънавият», 1999, 28-бет.

қаллоблик йўлидан бориб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди.

Келажакда Ўзбекистон юксак даражада ривожланган иқтисодиёти билангина эмас, балки билимдон, маънавияти етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни ҳайратга солиши ва унга юз тутиши лозим. Бунга эса иқтисод ва маънавият, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак ривожланишига аҳамият берганимиздагина эришишимиз мумкин.

Биз мақсад қилиб олган цивилизациялашган бозор муносабатлари фақат юксак маънавият ва маърифат негизида, юксак ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизларида бунёд этилиши мумкин. Буни ҳаммамиз теран англаб олишимиз керак.

Маънавият ва маърифатли, имонли кишиларгина ўзининг ҳалол-пок меҳнати билан бойлик яратувчи, изланувчи, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам бўлувчи ҳақиқий ватанпарвар бўлади. Шундай фуқароларга эга бўлган мамлакат, жамият иқтисодий тараққиёт поғоналаридан узлуксиз юқорига кўтарилиб боради.

Маънавиятли ва маърифатли кишиларда яхшиликка мойиллик ва ёмонликдан тийилиш ҳисси кучли бўлади. Демакки, турли ёмонликлардан тийилиш ҳисси жамиятда осойишталик ва фаровонликка олиб келади.

Келажак ёшларники бўлгани учун ҳам мамлакатимизда уларнинг маърифатли, тадбиркор, зукко ва ўз касбининг устаси, имон-эътиқодли, замон талаблари даражасида етук, маънавий баркамол бўлишлари учун Президентимиз бошлиқ ҳукуратимиз ва кенг жамоатчилик барча имкониятларни яратиб бермоқда. Илм-фан, таълим-тарбия, ҳунар эгаллашни изчиллик билан амалга ошириш иқтидорли ёшларга очилган кенг имкониятдир. Бу борадаги олиб борилган иш Олий Мажлиснинг IX сессиясида кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунини қабул қилинганлигида ҳамда бу масала иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясида устувор йўналишлардан бири қилиб белгиланганлигида ўз ифодасини топган. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, бизнинг келажакимиз, мамлакатимиз келажаги ўрнимизга қим қилишига боғлиқ.

Шундай қилиб, маънавий баркамол, маърифатли, маданиятли, тадбиркор, фозил инсон энг олий фаолият — меҳнат, яратувчанлик, бунёдкорлик билан машғул бўлиши учун, унинг яшаши ва шароитини тубдан яхшилаш тараққиётимизнинг объектив қонунияти бўлиб қолмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш ва унинг ривожини тадбиркорлик билан чамбарчас боғланиб кетади. Зотан, бозор иқтисодиётининг

талаби тадбиркорлик ва ишбилармонликдир. Тадбиркор ҳам маънавий пок, маърифатли бўлиши керак:

— тадбиркор ҳалол ва ҳаромни ажрата билиши, ҳаромдан ҳазар қилиши лозим;

— тадбиркор маърифатли, дунёқараши кенг қамровли, бир-ёқламаликдан ҳоли бўлиши лозим;

— тадбиркор ўзи бошлаган ишга қатъий ишонган бўлиши, аниқ мақсадни ўз олдига қўйган ва унинг натижаларини аниқ тасаввур эта билган бўлиши лозим;

— тадбиркор ўз хатоларини тан ола билиши ва уни ўз вақтида тўғрилашга интилиши керак;

— тадбиркор таваккалчасига ҳам иш юритиши, унга бориши керак;

— тадбиркор фаросатли, инсофли, меҳнатсевар бўлиши керак ва бошқалар.

Хуллас, мустақил Ўзбекистон танлаб олган бозор иқтисодиёти йўли шунинг учун ҳам истиқболлики, у ҳар бир кишидан ўта тадбиркорликни, ҳозиржавобликни, тежамкорликни, уддабуронликни, вақти-соати келганда сабр-тоқатлиликини, совуққонликни, ҳар бир вазиятда ишнинг кўзини билишни, муомалада ниҳоятда эҳтиёткорликни, ҳар бир сўзнинг шакли ва мазмунини ажратиш ва фарқ қилишни талаб этади.

Юқорида тадбиркор хислатлари қандай бўлиши ҳақида қисқа фикр юритдик. Бу хислат ва хусусиятлар ўзбек халқида азалдан мавжуд. Афсуски, уларнинг кўпчилиги турли сабаблар таъсирида кишиларимизнинг ёдидан чиқиб, ҳаёлидан озми-кўпми кўтарилган, ёки мустабид тузум ва унинг мафқурасига ёт нарсалар сифатида улар онгидан сиқиб чиқарилган. Энди улар тикланиши ва ҳаётимизда ўзларига хос ўрин эгаллаши керак. Бозор иқтисоди — демакким, замон талаби, мустақиллик қонуни. Мамлакатимизда кишиларнинг, айниқса, ёшларнинг тадбиркорлик иши билан шуғулланишларига барча имкониятлар яратилган ва у қонун билан мустаҳкамланган. Вазифа ана шу қонун доирасида тадбиркорликни ҳар томонлама ривожлантириб, Ўзбекистонни жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қаторидан ўрин олишига олиб чиқишдир. Шунинг учун ҳам ёшлар бизнинг, мамлакатимизнинг келажаги деймиз. Зотан, буюк келажак маънан юксақ, маърифатли ёшларимиз кўлидадир.

Ўзбекистон миллий мустақиллигининг иқтисодий ва маънавий-маърифий асослари

Мамлакатимиз ўзининг кўп асрлик давлатчиликини шакллантириш, ривожлантириш тарихига эгадир. Унинг давлатчиликини вужудга

келтириш тажрибалари, мустақилликни мустақамлашимизга ўзининг, ижобий таъсирини ўтказиб келмоқда. Айниқса, ўзбек давлатчилиги тажрибаларида маънавиятни ривожлантиришга қаратилган сиёсатнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бундан ташқари, Ўзбекистонда иқтисодий ва маънавиятни ривожлантиришга ҳам, мавжуд бўлган имкониятлар ва ресурсларни ишга тушуришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Улардан қанчалик унумли фойдалана олсак, иқтисодиёт ва маънавиятни ривожлантириш борасида ҳам белгиланган мақсадга эришишимиз мумкин бўлади. Ўзбекистон миллий мустақиллигининг иқтисодий асослари тўғрисида сўз кетганда унинг ноёб табиий хом ашё имкониятлари ҳақида алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекистон келажаги буюк давлат дейилганда худди шу имкониятлар ҳам назарда тутилганлигини ёддан чиқармаслигимиз керак.

Юртбошимиз Ислон Каримов ҳақли равишда айтганидек, Ўзбекистон ўз ер ости бойликлари билан ҳақли суратда фахрланади. Бу ерда машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирга қадар 2700 дан зиёд турли фойдали қазилма конлари истиқболли жойлар аниқланган. Уларнинг биргаликдаги қиймати мамлакатимиз ва хорижий мутахассислар баҳоисга кўра 3,3 триллион АҚШ долларидан ортикроқ баҳоланаётир.

Ҳар йили республика конларидан тахминан 5,5 миллиард долларлик микдорда фойдали қазилмалар олинмоқда.

Бир қатор фойдали қазилмалар, чунончи, олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам, калий тузлари, фосфоритлар, каолинлар бўйича Ўзбекистон дунёда стақчи ўринлардан бирини эгаллайди. Масалан, олтин захиралари бўйича Ўзбекистон дунёда 4-ўринда, қазиб олиш бўйича 7-ўринда, мис захиралари бўйича 10-11-ўринда, уран захираси бўйича 7-8-ўринда туради.

Ўзбекистон ноёб ёқилғи-энергетика ресурсларига эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Қидириб топилган газ захиралари 2 триллион куб метрга яқин, кўмир — 2 миллиард тоннадан ортик, 350 миллион тоннага яқин нефт захиралари мавжуд.

Ўзбекистоннинг йирик саноати 200 тармоқни ўз ичига олади. 2000 дан зиёд завод ва фабрикаларда жуда кўп соҳада қўлланиладиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Республика ривожланган ички транспорт ва алоқа тизимига эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Чунончи, темир йўллар тармоғи узунлиги 6700 км, автомобил йўлларининг узунлиги 80 минг километр.

Ўзбекистон қудратли илмий-маънавий потенциалга ҳам эгадир. Республика ҳудудида Фанлар академияси, 120 дан зиёд илмий тадқиқот институтлари, 60 дан ортик Олий ўқув юртлари мавжуд.

Илмий ходимлар сони 100 мингдан ортиқ бўлиб, улар орасида 200 дан ортиқ академик, 2200 га яқин фан докторлари ва профессорлар, 14600 дан зиёд фан номзодлари ва доцентлар бор.

Ўзбекистон ривожланган, кўп тармоқли қишлоқ хўжалигига эгадир. Ўзбекистон қимматбаҳо хом ашё — пахта етиштирадиган жаҳондаги энг йирик ўлкалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон бу экинни етиштирадиган мамлакатлар орасида жаҳонда тўртинчи ўринни ва пахта маҳсулотларини экспорт қиладиган мамлакатлар ичида иккинчи ўринни эгаллайди. Ҳар йили мамлакат далаларида, боғларида 5 миллион тоннагача мева ва сабзавотлар етиштирилади.

Ўзбекистоннинг меҳнатсевар, истеъдодли ва меҳмондўст халқи Республиканинг чинакам бойлигидир. Ўрта Осиёдаги барча меҳнат ресурсларининг 40% га яқини Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келади.

Мустақиллик йиллари Ўзбекистонда барқарорлик ва тинчлик, фуқаролар осойишталиги ва миллатлараро тотувлик сақланиб турибди. Яхши кўшничилик ва иқсонпарварлик ўзбеклар табиатидаги туғма миллий ва диний фазилат ҳисобланади. Барча замонларда Ўзбекистон кўп миллатли давлат бўлиб келган ва келажакда ҳам шундай давлат бўлиб қолади. Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари бўлган 25 миллиондан ортиқ киши яшайди. Тинчлик, ижтимоий тотувлик ва адолат гоёлари бизнинг аجدодларимиз қолдириб кетган маънавий мерос ҳисобланади. Бу меросни қанчалик чуқур ўзлаштирсак, шунчалик даражада мавжуд имкониятлардан фойдаланиш, вазминлик, бунёдкорлик, ҳамкорлик, миллат ва мамлакат манфаатлари йўлида фидоийлик каби фазилатларимиз ривожланиб боради. Бу фазилатлар, мураккаб ўтиш давримиз учун катта амалий аҳамиятга молик бўлган омил ҳисобланади.

Хуллас, юқорида кўрганимиздек, жуда катта бойликлар мавжудлиги, қудратли саёоат базаси, илмий ва интеллектуал салоҳият, маънавий фазилатлар, давлат суверенитети янги жамият барпо этиш, Ўзбекистонни ривожланган, гуллаб-яшнаётган давлатга айлантириш учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий, маънавий, маърифий асос бўлиб қолади.

Тақорлаш учун саволлар:

1. Иқтисодиёт фани нимани ўрганади?
2. Бозор иқтисодиёти деганда нимани тушунасиз?
3. Мустақил Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўлини қандай тушунасиз?
4. Нима учун маънавият ва иқтисод ўзаро боғлиқ?
5. Тадбиркорнинг маънавий хислатларига нималар қиради?
6. Ўзбекистон мустақиллигининг иқтисодий ва маънавий-маърифий заминлари нималарда деб биласиз?

5-МАВЗУ

МАЪНАВИЯТНИНГ СИЁСАТ, ҲУҚУҚ ВА ҲОКИМИЯТДАГИ ЎРНИ

Маънавият ва сиёсат, уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Маънавият тараққиётида давлат томонидан олиб бориладиган сиёсатнинг роли ниҳоятда каттадир. Қайси мамлакатда маънавият ва маърифатни юксак даражага кўтариш, у ҳақида ғамхўрлик қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлса, ўша мамлакатда тинчлик, барқарорлик вужудга келади, илм-фан, маърифат ва маданият ривожланади. Бу ўз навбатида мамлакат олдида турган турли энг мураккаб муаммоларни ҳам қал этиш имконини яратади. Давлат ўз фаолиятида маънавият ва маърифатни ривожлантиришни устувор вазифа сифатида қарагандагина унинг барқарор тараққий этиши учун имкониятлар кенгайиб боради. Бу ҳолатни тўғри англаган мамлакатимиз раҳбарияти, хусусан Президентимиз И.А. Каримов мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ маънавият ва маърифатни ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб, унга раҳнамолик қилиб келаётирлар. Юртбошимизнинг бирор нутқи, асари йўқки, уларда у ёки бу жиҳатдан маънавият ва маърифат масалаларига ёндашмаган бўлсинлар.

Маънавият ва маърифатни ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлигининг яққол мисоли қилиб 1994 йил 23 апрелда «Маънавият ва маърифат жамоатчилик марказини ташкил этиш тўғрисида»ги, 1996 йил 9 сентябрдаги «Маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида» Президентимиз фармонларини, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 25 июлдаги «Маънавий-маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, Республика Олий Мажлиси биринчи чақириқ тўққизинчи сессиясида қабул қилинган «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури ва умумий ўрта таълимни ислох қилиш тўғрисида» ги қонунни ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин. Кейинги ўтган давр мабойнида юқорида қабул қилинган фармон ва қонуларни бажариш юзасидан бир қатор ижобий ишлар амалга оширилди.

Бунга мисол қилиб миллий-маънавий меросимизнинг тикланиши борасидаги ютуқларимизни кўрсатишимиз мумкин. Мустақиллик йиллари том маънода иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш, маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун ҳолда

борганлиги тарихий ҳақиқат.

✓ Халқимизнинг азалий қадрияти, сеvimли байрами «Наврӯз» 1991 йилдан бошлаб Президентимиз Фармонига кўра, 21 март умумхалқ байрами сифатида нишонланадиган бўлди. 1993 йил буюк мутасаввуф Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари таваллудининг 675 йиллиги нишонланди. 1994 йил Улуғбек йили деб эълон қилиниб, таваллудининг 600 йиллиги нишонланди, асарлари нашр этилиб, у барпо этган расадхона таъмирланди. 1996 йил мамлакатимизда ва жаҳон миқёсида Амир Темур йили сифатида нишонланди. Муҳташам Темурийлар тарихи давлат музейи ташкил этилди. 1997 йил эса муслмон дунёсида «Ислом динининг гумбази» деб тан олинган қадимий Бухоро, очиқ осмон остидаги музей бўлмиш Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, 1998 йил буюк муҳаддис Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225, улуғ астроном Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йилликлари тантана қилинди. 1999 йилда эса «Алпомиш» халқ эпосининг 1000, буюк саркарда Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги нишонланган бўлса, 2000 йилда Абу Мансур Мотуридидийнинг 1130, Ислом ҳуқуқшунослигининг пешвоси Бурҳониддин Марғилонийнинг 910 йиллиги нишонланди. 2001 йилда эса ўлкамизда аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий-тарихий мероси — «Авесто»нинг 2700 йиллиги нишонланди. ✓

Юқорида келтирилган мисоллар мустақил Ўзбекистон давлатининг маънавиятимизни тиклаш ва ривожлантириш борасида олиб бораётган сиёсати борасидаги ютуқларимиздан бир нишона холос.

Маънавият, маърифат ва сиёсатнинг ўзаро боғлиқлигини баён этишдан аввал сиёсат ва унинг маънавийлик жиҳатларини билиб олишимиз мақсадга мувофиқ.

Маънавият, маърифат ва сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги масаласи устида тўхталишдан олдин сиёсатнинг моҳиятини очиб бериш лозим.

✓ Сиёсат — юнонча сўз бўлиб, мазмуни давлат ёки жамоат ишларини англатади. Сиёсат — катта ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, давлатлар ички ва ташқи муносабатлари соҳасидаги фаолиятни англатади.

∴ Сиёсат — бу муайян давлатлар ҳокимияти, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотларининг мамлакат ички ҳаётида ва халқаро майдонда халқлар, миллатлар, ижтимоий гуруҳларнинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятидир!

! Сиёсат ҳар қандай жамиятда ҳам давлат фаолиятини ифода этади. Чунки жамиятдаги барча жараёнлар ва муаммоларнинг қўйилиши ҳамда уларнинг ҳал этилиши давлат олиб борадиган сиёсат билан боғлиқ бўлади.

! Сиёсат энг йирик икки йўналишга — ташқи ва ички сиёсатга

бўлинади. Ўз навбатида улар ҳам ўзининг бир неча тармоқларига бўлинадилар. Бу ерда гап унинг тармоқлари ҳақида эмас, балки сиёсатнинг маънавият билан муносабатлари ҳақида бормоқда.

✓ Сиёсат мамлакат ички ҳаётида икки йуналишда олиб борилиши мумкин. Уларнинг бири тараққийпарвар, инсонпарвар, адолатли сиёсат бўлса, иккинчиси адолатсиз, реакцион сиёсатдир.

✓ Мамлакатда фақат турли гуруҳлар ва ҳаракатлар ҳукмронлигини таъминлашга, меҳнаткашлар, халқ оммаси манфаатларига зид бўлган, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ва шу асосида тор доирадаги гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи тузумни сақлаб қолишга қаратилган сиёсат — адолатсиз, реакцион сиёсатдир. Бу сиёсатнинг жамият ва мамлакат миқёсида ҳукмронлиги инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига, мамлакат моддий ва маънавий бойликларининг талон-тарож қилинишига, мамлакатда зўравонлик, жоҳиллик, текинхўрлик, маънавий ва моддий қашшоқликнинг вужудга келишига олиб келади.

✓ Мамлакатда олиб бориладиган бундай адолатсиз, реакцион сиёсат нафақат унинг ичдан емирилишига, балки халқаро муносабатларда ҳам обрў-эътиборининг тушишига олиб келади. Хуллас, бундай сиёсатнинг олиб борилиши мамлакатни ҳалокатга олиб келади.

✓ Адолатсиз, реакцион сиёсатга қарама-қарши ўлароқ тараққийпарвар, инсонпарвар, маърифатпарвар сиёсат мамлакат ва унинг халқи манфаатларига хизмат қилади. Бундай сиёсат энг аввало инсон зотини улуғлашни, унинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилишни, мамлакатда тинчлик, барқарорликни таъминлашни мақсад қилиб олади. Илм, маърифат, маданиятни, техника, технологияни ривожлантириш, фуқароларнинг замонавий билимни эгаллашларига кенг йўл очиш ва ғамхўрлик қилиш тараққийпарвар, инсонпарвар, маърифатпарвар сиёсатнинг муҳим йўналишини ташкил этади.

Бундай сиёсатнинг устуворлиги ва маънавиятли томони шундаки, у мамлакатда мавжуд муаммоларни ҳал қилишда вазминлик вазиятини вужудга келтиради, ҳар қандай тўпалон ва бебошликнинг олдини олишга, энг мураккаб мунозарали муаммоларни ҳам музокоралар, баҳслар йўли билан ҳал қилишга ёрдам беради.

Давлат тараққийпарвар, инсонпарвар, маърифатпарвар сиёсат олиб боришни мақсад қилиб олган ва унга амал қилган бўлса, у албатта ташқи сиёсатда ҳам ўзга халқларнинг ерларини тортиб олиш, уларни асоратга солиш, талончилик қилиш каби тажовузкор сиёсатни эмас, балки барча давлатлар билан тинч-тотув яшаш, ўзаро ҳамкорлик қилиш сиёсатини олиб боради. Ташқи сиёсатда бундай йўлни тутган давлатлар қуролланиш учун кетадиган харажатларни мамлакатнинг маънавий ва маърифий ривожланишига сарфлайди. Мустақил Ўзбекистонда Президентимиз Ислам Каримовнинг

бевосита раҳнамолигида ҳам ички ҳам ташқи сиёсатда тараққиётпарвар, инсонпарвар ва маърифатпарвар сиёсат олиб борилмоқда. Бунинг натижасида Ўзбекистоннинг халқаро майдонда обрў-эътибори тобора ошиб бормоқда. У танлаган йўл жаҳондаги мамлакатлар томонидан тан олинмоқда. 1997 йил мамлакатимизда «Инсон манфаатлари» йили, 1998 йил «Оила» йили, 1999 йил «Аёллар» йили, 2000 йил эса «Соғлом авлод» йили сифатида из қолдирди. 2001 йил «Оналар ва болалар» йили сифатида ўтган бўлса, 2002 йил «Қарияларни қадрлаш» йили сифатида ўтмоқда! Сиёсатнинг маънавий ҳаётга реал таъсири мамлакатда маърифатни, тилм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш тўғрисида кўрсатадиган амалий ишларда намён бўлади!

Ўз навбатида фуқароларнинг юксак маънавиятга ва маърифатга эга бўлишлари мамлакатнинг ҳар томонлама ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Маънавият ва маърифатга таянган мамлакатда тинчлик, барқарорлик ҳукмрон бўлади ва у тараққий қилиб бораверади. Маънавияти ва маърифати юксак халқнинг давлати ҳам ҳар томонлама юксалиб бораверади. Маънавият ўзининг салоҳияти билан халқ ва мамлакат ҳаётида сиёсатни тўғри, адолатли, инсонпарварлик йўналишида олиб боришда катта аҳамиятга эгадир. Давлатнинг куч-қудрати, унинг баркамоллигини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири сиёсатни ана шу йўналишда олиб бориш саналади. Айни вақтда маънавият давлат сиёсатини оммага етказиб туришга яқиндан ёрдам беради!

Маънавият ва ҳуқуқ, уларнинг ўзаро муносабати

Маънавият ва ҳуқуқ бир-бири билан боғлиқдир. Жамият, давлат доирасида ҳуқуқ нормаларининг белгиланиши одамларнинг қайси даражада маънавиятга эга бўлишларига боғлиқдир. Мамлакат миқёсида қабул қилинадиган конституцион қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг даражалари шу мамлакат фуқароларининг маънавияти ва сиёсий маданиятини ифода этади. Бу масаланинг бир томони.

Иккинчидан, конституцион қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, бурчларини ва давлат сиёсатининг йўналишларини фуқароларнинг маънавияти ривожланиши даражаларига мос равишда расман белгилаб беради. Аммо, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, юқоридан туриб қонун қабул қилиш ҳар қандай юксак даражадаги қонун ва меъёрий ҳужжатлар фақат фуқароларнинг маънавий салоҳияти ва сиёсий онги даражасидагина амал қилади, ундан нарига ўта олмайди. Аслини олганда, одамларнинг маънавияти ва сиёсий онги қабул қилинадиган

қонунлар ва бошқа ҳужжатларда белгиладиган расман нормалардан юқори бўлиши керак. Ана шундагина фуқаролар жамиятнинг тараққий қилишида фаол иштирок этадилар.

Агар фуқароларнинг маънавияти ва сиёсий онги қабул қилинган қонунлар ва бошқа ҳужжатларнинг даражаларидан орқада қоладиган бўлса, у қонунлар ва ҳужжатлар қанчалик фуқаролар манфаатларини ифода этмасин, улар қоғозда қолиб кетаверади. Бундай ҳолатда жамият ҳаётида икки салбий ҳолат ҳукм суради. Биринчидан, фуқаролар билан давлат ўртасида, масофа узоқлашиб боради, иккинчидан, тараққиёт ҳақида айтиладиган сўзлар билан реал ҳаёт бир-бирига тўғри келмай қолади. Бу эса жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатади, бунга йўл қўймаслик учун давлат ўз фуқароларининг маънавиятини ривожлантириши ва сиёсий онгини ўстириш тўғрисида ғамхўрлик қилиши талаб этилади.

Мустақил Ўзбекистон давлати Президентимиз Ислоҳ Каримов раҳбарлигида фуқароларнинг маънавияти, сиёсий ва ҳуқуқий онгини ўстириш соҳасида доимий ғамхўрлик қилиб келмоқда. Буни мустақил Ватанимизнинг биринчи асосий қонун ҳисобланган Конституциямизда яққол кўришимиз мумкин.

Бу Конституцияда мамлакатимизда қурилмоқчи бўлган адолатли, демократик, ҳуқуқ устуворлигига асосланган жамият қуришнинг йўналишлари белгилаб берилган. Мустақиллигимизнинг моҳияти ва имкониятидан келиб чиқиб фуқароларимизнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчларининг нормалари белгилаб қўйилган.

Конституциямизда миллий хусусиятларимиз ва қадриятларимиздан келиб чиқиб, бир қатор ҳуқуқий нормалар белгиланганки, у халқимиз маънавияти, қалби ва руҳияти қирраларини ўзида ифода этган. Жумладан, «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир» (45-модда), «Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар» (46-модда), «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга» (63-модда), «Давлат ва жамият етим болаларни боқиб, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган ҳайрия фаолиятини рағбатлантиради» (64-модданинг 2-қисми), «Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади» (65-модданинг иккинчи қисми).

Кўриниб турибдики, Конституциядан келтирилган ҳар бир моддада давлатимизнинг фуқаролари ҳуқуқлари, эркинликларини таъминлаш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан ўстириш тўғрисида кўрсатаётган ғамхўрлиги ўз ифодасини топган. Мамлакатимизда фуқароларимизнинг ҳуқуқий билимларини ошириш тўғрисида изчиллик билан сиёсат олиб борилмоқда. Жумладан, 1996 йил 11-13 сентябрда Тошкентда инсон ҳуқуқларини таъминловчи миллий

муассасаларнинг фаолиятига бағишланган халқаро семинар ўтказилди. Бу семинарда инсон ҳуқуқларини таъминлашдек энг долзарб масала муҳокама этилди. Президентимиз фармони билан инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий Маркази ташкил этилди. Бу давлатимизнинг умуминсоний маънавий қадриятларни таъминлаш йўлидаги дадил қадамидир.

Ҳар бир фуқаронинг ўз ҳуқуқ ва бурчларини билишлари, унга амал қилишлари жамият ҳаёти учун, мамлакатда барқарорликни ва қонунларнинг устуворлигини таъминлашда катта амалий аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда маънавиятимизнинг муҳим омили сифатида миллий тилимизнинг ёшларимиз томонидан чуқур ўзлаштирилиши, унинг чинакам давлат мақомини олиши зарурлиги мунтазам таъкидланиб келинмоқда. Ҳақиқатда бу борада жуда катта ишлар амалга оширилди.

Давлат тили тўғрисида қонун қабул қилинганлигига (1989 йил 21 октябр) 12 йилдан ошди. Тилимизга бериладиган бундай имконият учун қанчадан-қанча миллатпарвар одамларимиз кураш олиб бордилар. Лекин вақт ўтиши билан «ҳис-ҳаяжонларимиз» сўниб бормоқда. Аммо, бир қатор жойларда давлат тилини жорий қилиш қоникарсиз аҳволда эканига ачинасан киши. Хусусан, ҳужжатлар рус тилида тўлдирилади, ҳисоботлар рус тилида талаб қилинади, мажлис баёнлари рус тилида олиб борилади.

Аслида давлат тилини барча жабҳаларда жорий этиш бўйича республика, вилоятлар ва шаҳарларда махсус ҳайъат тузилган. Бундай ҳайъатларнинг иши ҳам суст, талаб даражасида эмас. Бу ҳол албатта маънавиятимиз ривожига ўзининг салбий таъсирини ўтказади.

Қонунларни билиш, уларга итоат этиш, ўз ҳуқуқларини, эркинликларини ва бурчларини тушуниб етиш ҳар бир фуқаронинг юксак маънавий фазилати. Бу адолатли, демократик, ҳуқуқ устуворлигига асосланган янги жамият қуришнинг ҳам кафолатидир. Худди шу маънода ёшларимиз, талабаларимиз ҳуқуқий билимларни чуқур ўзлаштиришлари ва сиёсий онглари ривожлантиришлари бутунги кунимизнинг энг долзарб муаммоси ҳисобланади.

Ҳокимият бошқарув тизимига маънавий баркамол шахсларни жалб қилиш давлат тараққиётининг муҳим шарт

Ҳокимият ўз моҳияти ва мақомига кўра раҳбарлик ва ҳукмронлик қилиш муносабатларини ифода этувчи тушунчадир. Ҳокимият алоҳида шахс, гуруҳ, одамлар, ташкилот, сиёсий партия, давлатнинг ижтимоий ҳамкорликнинг бошқа иштирокчиларига куч ишлатиш ёки куч ишлатмаслик воситалари ва услублари ёрдамида ўз иродасини ўтказиш ва уларнинг ҳаракатларини бошқаришни англатади.)

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини янгидан ташкил этди. Натижада янги давлат органи — вилоят, шаҳар ва туман ҳокимлиги бошқаруви вужудга келтирилди. Ҳокимликлар ўз фаолият доирасида Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг ҳуқуқий ҳужжатларини амалга оширадilar, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама этиш, ҳаётга жорий қилишда бевосита иштирок этадилар. Шу жумладан, ҳокимликлар давлатнинг маънавият ва маърифат соҳасидаги сиёсатини амалга оширишда ҳам масъулдирлар.

Маънавият ҳокимият тизимида турли табақа, турли тоифадаги аҳолининг умумий манфаатларини ўзида мужассам этиб, уларнинг бир мамлакат фуқароси сифатида умумий эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим омили саналади.

Мустақил Ўзбекистон халқи ўз олдига ҳуқуқий демократик давлатни барпо этишни мақсад қилиб қуйган. Бу мақсаднинг самарали амалга ошиши давлат бошлиғи ва жойлардаги ҳокимларнинг дунёқараши, оғир пайтларда энг мақбул ва энг тўғри йўналишни тез англаб олиш қобилияти билан боғлиқ. Дарҳақиқат, жамият ва инсоният тараққиётида шахснинг роли бениҳоя катта. Раҳбар — шахснинг маънавий, ижтимоий-сиёсий баркамоллиги, қандай мақсад ва ғоялар билан яшаётганлиги муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Шарқ донишмандлари ҳокимият тепасида турган киши қанчалик доно, ақлли ва сезгир бўлса, бу ўша давлат, унинг халқи учун ҳам шунчалик катта бахт дейишган. Яъни Шарқ мутафаккирлари давлат ва жамият, подшо ва раият ҳақида ёзганда, нуфузли инсоннинг маънавий етуклигига, поклигига асосий эътиборини қаратиб, адолат, ростгўйлик, меҳр-шафқат, саховат ва қаноат каби сифатларни ҳимоя қилганлар.

Буюк мутафаккир Абу Наср Форобий «Фозил кишилар шахри» номли асариди давлатни бошқарувчи раҳбар шахснинг ўн икки фазилатини санаб ўтади. Унинг фикрига кўра, раҳбар аввало соғлом, ақлли, хушёр, заковатли одам бўлиши, қалбида адолат туйғуси жўш уриб туриши, дўсту душманни, рост ва ёлгонни ажратадиган бўлиши керак. Давлатни фозил кишилар бошқариши лозим. Фозил кишилар кўпайган шаҳарларда осойишталик, фаровонлик ҳам бўлади, деб кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиқадиган бўлсак, ҳозирги мустақиллик шароитида давлат раҳбаридан, ҳокимият тизимида ишлаётганлардан жуда катта масъулият ва фидоийлик талаб этилади. Ҳокимият тизимидаги ҳар бир раҳбар шахс бутун ҳаёт завқини машаққатга алмаштирган, ўз ҳаёти ва жонини мамлакат ва халқ ҳаёти йўлига тиккан ватанпарвар, халқпарвар, ҳалол, пок, тўғри, қўйингчи, ҳар

томонлама юксак маънавиятли, баркамол инсон бўлиши керак.

Президентимиз Ислоом Каримов халқ депутатлари Самарқанд ва Навоий вилоятлари Кенгашларининг навбатдан ташқари, сессиялари та сўзлаган нутқларида таъкидлаганидек, лавозим! кишига кибру ҳаво, бойлик тўплаш ва кайфу сафо учун берилмайди. Аксинча, у юксак масъулиятни, ҳаётнинг бутун роҳат-фароғатидан кечишни, керак бўлиб қолганда ўзидан кечишни талаб қилади. Бундай қараш ҳар биримиз учун, шу жумладан, айниқса, ҳокимият тизимида ишлаётганлар учун одатга айланиши, ҳаётимизга сингиб кетиши керак.

Раҳбар ходимлар ўз ҳаёт фаолиятларида давлатчилик, эл-улусни бошқаришда адолат, ватан, халқ манфаатини ҳар нарсадан устун қўйиш тамойилларига амал қилишлари юксак маънавийлик мезонларига мос тушади. Агар раҳбар ходим айшу-ишратга берилиб, ўзининг талабчанлик, ташкилотчилик ва раҳбарлик бурчини унутиб қўйса, ўша жойда қонунга риоя қилиш, тартиб-интизом масалалари қолипдан чиқиб кетиши табиий ҳол. Раҳбар ўз фаолиятида маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик кабиларга йўл қўйса, бу тараққиётимиз ва тинч-фаровон ҳаётимизга хавф соладиган таҳдидга айланади. Ҳокимият тизимидаги раҳбар ходимларнинг маънавий қиёфасидаги бундай салбий иллатлар жамиятимиз, мустақиллигимиз учун катта хавф эканлиги Ислоом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида кенг, атрофлича баён қилиб берилган. Гап шундаки, ҳокимиятнинг бошқарув тизимида ишлаётган раҳбар ходимлар амалдан мағрурланиб, боши айланиб, ўз фаолиятида маҳаллийчилик, ошна оғайничилик, уруғ-аймоқчилик иллатига йўл қўйса, бундай раҳбар худбинлик касалига дучор бўлиб, оёғи ердан узилади. Эл-улус назаридан қолади. Президентимиз айтганидек, раҳбарлар келиб кетади, эл, халқ қолади. Лекин ана шу раҳбар халқ кўнглидан ўзига жой топа олдимми? Эсда қоладиган бирор ҳайрли иш қила олдимми?

Кимдан боғ қолдию, яхши ном, яхши хотира қолаяптию, кимдан ёмон ном, доғ, иснод қолаяпти, буни одамларнинг ўзлари ажратиб олади¹.

Хулоса шуки, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, халқ ишончини қозониш учун ҳокимиятни бошқарув тизимида маънавий баркамол шахсларни жалб қилиш тараққиётимизнинг муҳим шарти ҳисобланади.

¹ Қаранг: Ислоом Каримов. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуг. «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил, 11 ноябр.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Сиёсат ва унинг йўналишларини қандай тушунасиз?
2. Ўзбекистон сиёсатининг маънавий жиҳатларини қандай тушунасиз?
3. Маънавият за ҳуқуқ, уларнинг ўзаро боғлиқлиги нималарда кўринади?
4. Ҳуқуқий, демократик давлатнинг асосий белгилари нималарда деб биласиз?
5. Ўзбекистон Конституциясидан халқимиз маънавияти ва руҳияти қирраларини акс эттирувчи мисоллар келтиринг.
6. Ислом Каримовнинг раҳбар ходимларнинг асосий маънавий-ахлоқий хислатлари ҳақидаги фикрларини изоҳлаб беринг.
7. Ўзингиз раҳбар ходим қандай хислатларга эга бўлишини истайсиз?

6-МАВЗУ

МАЪНАВИЯТДА МИЛЛИЙЛИК ВА УМУМ- ИНСОНИЙЛИК

Миллий маънавият ва унинг хусусиятлари

Миллий маънавият «миллат» тушунчаси билан боғлиқ.

«Миллат» сўзи «ўзак», «туб моҳият», «негиз» деган маънони билдиради. «Миллат» сўзи араб тилида қуйидаги уч маънони англатади: биринчи — дин, мазҳаб; иккинчи — уммат; учинчи — халқ, қавм. Миллат сўзи Куръони Каримда ҳам қўлланилган. Куръонда ҳар бир миллат вакили ўз миллий қадриятларини ривожлантириши савобли иш, ўз миллатидан, қавмидан кечиб, бошқа миллатга ўтиб олиши эса гуноҳ деб таърифланган.

Европа адабиётида қўлланиладиган «нация» сўзи эса қабила, халқ деган маънони билдиради.

Бинобарин, бу икки тушунчада ҳам асосан муайян этник бирликларнинг ўзига хослигини билдирувчи маъно ётади.

Жамият ривожланиб борган сари инсонлар, халқлар, миллатлар ўртасидаги маънавий муносабат, алоқалар ривожланиб бораверади.

Маънавиятни тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчиси — шахс маънавияти, иккинчиси — миллий маънавият, учинчиси — минтақавий маънавият, тўртинчиси — умуминсоний маънавият.

Шахс маънавияти — ҳар шахсга тегишли бўлиб, унинг ички руҳий ҳолати, хатти-ҳаракатлари, муносабатлари ва бошқа қирраларини ўз ичига олади.

➤ Миллий маънавият — муайян элат, миллатга, унинг аждодларига хос бўлган гоят қимматли маънавий бойликлардир.

Минтақавий (регионал) маънавият — муайян жўгрофий минтақа миллатларига хос, улар учун умумий бўлган маънавий бойликлардир. Масалан, Ўрта Осиё халқларининг ёки славян халқларининг маънавиятидаги ёки янада кенгроқ доирада оладиган бўлсак, Шарқ ва Ғарб маънавиятидаги муштараклик, ўхшашликни олишимиз мумкин.

Минтақавий маънавиятда турли элатларнинг умумий бирлиги, бир-бирига яқинлиги, турмуш тарзи ва моддий ҳаёт шароитларига хос муштарак жиҳатлар намоён бўлади.

Умуминсоний маънавият — бутун инсониятга, жаҳон халқларига тегишли бўлган маънавий-ахлоқий бойликлардир.

✓ Миллий маънавият — бошқа миллат маънавиятидан тубдан фарқ қилинадиган маънавият дегани эмас. Чунки биздаги миллий

маънавият бошқа халқларда муайян тарзда бор, мавжуддир. Аммо, миллий маънавиятда бошқа халқларнинг маънавияти айнан такрорланмайди. Шундай бўлганда эди миллий маънавият бўлмас эди.

Миллий маънавият, аввало тарихий ҳодиса эканлиги билан ажралиб туради. У бир кунда, бир йилда, бэлки бир асрда ҳам мукаммал шаклланмайди. Миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллий-маънавий камолоти замонда, яъни миллатнинг бутун тарихи давомида юз беради. Бунда эса у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Инсоният тарихий жараёни учун бир нарса аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, аммо, маънавият юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарият қисми маънавий таназзулга юз туган фожиавий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлами ва мазмуни жиҳатдан ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Миллий маънавият эришган камолот босқичини йўқотиш учун (шу жумладан, умуман миллий маънавиятни ҳам) ажлодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини тамомила ўчириб ташлаш, улардан ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиб — манқуртга айлангириш керак бўлади. Бундай ҳолдан Сизу Бизни Оллоҳнинг ўзи асрасин!

✓ Миллат мавжуд экан, миллий маънавият бўлади. Миллий маънавиятни йўқотиш мумкин эмас. Миллий маънавиятни йўқотиш учун қанчалик ҳаракат қилинса, шунчалик миллийликни, миллий маънавиятни сақлаш учун кураш кучаяди. Хулоса шуки, инсон қалбидаги миллийликни йўқотиш мумкин эмас. ↓

Кўринадики, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий, ҳам бутунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқелиқдир. Инсон маънавий олами ўлчамлари чексиз бўлиб, уни ҳеч бир нарса билан ўлчаш, қиёслаш мумкин эмас. Миллий маънавият аввало, миллий онгда ривожланиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам мустақилликка эришганимиздан буён миллий онгни ривожлантиришни тарбиявий ишнинг муҳим бўғими сифатида олиб қарамоқ-дамиз. Миллий онгнинг ривожланиши пировард миллий ўзликни англаш сари етаклайди.

Миллий маънавиятнинг асосий белги ва ўзаги — миллий ахлоқ саналади. Бизнинг миллий ахлоқимиздаги белгилар бошқа халқлар ахлоқий қарашларида муайян тарзда намоён бўлади.

Миллий маънавиятда — миллий ҳис, туйғу, руҳият ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи, замона тақозоси билан бошқа юртга сафарга

боргудек бўлсак ва ўша ерда миллий куй, кўшиқни эшитгудек бўлсак, бизнинг вужудимизни ажиб бир ҳис, туйғу қамраб олади ва ундан руҳий ҳузур оламиз, қаноат ҳосил этамиз. Яъни маънавий озуқаланамиз.

↳ Миллий маънавиятда миллий манфаат ҳам муҳим рол ўйнайди. Собиқ шўролар даврида миллий манфаатни миллатчиликка йўйганлар ва миллий манфаат юзасидан ҳаракат қилган кишиларни, раҳбарлар ва ёзувчиларни миллатчи деб бадном этганлар.

Ўзбек халқи учун умуминсоний маънавият билан бирга миллий маънавият ва унинг бойликлари ҳам гоят қимматлидир. Буларга ўзбек халқининг ўзи яратган, бойитган, сақлаб келаётган, авлоддан-авлодга ўтиб, бойиб, сайқал топиб, ривожланиб бораётган миллий-маънавий бойлиқлар, аждодлардан қолган ахлоқий анъана, маросимлар, ахлоқий панд-насиҳатлар ва ҳоказолар киради.

Ўрта Осиёлик мутафаккирларнинг илмий меросида, манбаларда ўзбекларда қадрланган, ўзбекона ахлоқ, одобга оид маънавий фазилатлар ҳақида кўплаб қимматли фикр, маълумотлар мавжуддир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида ўзбекларга хос бўлган кўплаб маънавий-ахлоқий сифатларни тасвирлайди. Булар имон ва эътиқодлилиқ, андишаллилиқ, оиллага муҳаббат, болажонлиқ, ҳалоллиқ, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслиқ, фарзандларнинг ота-оналарига, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларига меҳрибонлиги, диний қадриятларга риоя қилиш, саводхонлиқ, саҳоватлилиқ, хушфёъллиқ, ширинсўзлиқ, мардлиқ, одиллиқ, ҳаёллиқ, меҳнатсеварлиқ ва бошқалардир.

Ўрта Осиёга саёҳатга келган Герман Вамбери «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асарида Олтин Ўрладаги ўзбекларнинг мусулмонча тарбияланганини, савдо-сотикда оғир вазминлигини, оқ кўнгиллилиқ ва самимийлигини, камгаплигини, садоқатлилигини, довжораклигини, шинавандлигини, оилавий муносабатларда поклигини, мулоҳазалилиги, андиша билан тўғри сўзлашишини, ота-онага ҳурмати ва эътиқоди кучлилигини, биринчи бўлиб ўтирмаслиқ ва биринчи бўлиб сўзлашмаслигини, муғомбирликни билмаслигини, динга эътиқоди кучли бўлиб, бу жиҳатдан анатолияли туркларга ўхшашлигини кўрсатган.

Ўзбек халқининг ҳозирги миллий маънавияти ва қадриятлари ўтмиш миллий маънавиятининг давоми бўлиб уларга дўстлиқ, ўртоқлиқ, меҳмондўстлиқ, одамгарчилиқ, инсонпарварлиқ, ахлоқий теранлиқ, тadbиркорлиқ, фазилатлилиқ, сахийлиқ, хушмуомалалиқ, жамоа ичида ўзини тута билишлиқ, ҳаёллиқ, сизлаб муомала қилиш, озодалиқ, хушчақчақлиқ, хушфёъллиқ, мардлиқ, самимийлиқ, лутфи карамлилиқ, рўзгорпарварлиқ, ширинсўзлиқ, ташаббускорлиқ, она-юрт ва халқига муҳаббатлилиқ, инсофлилиқ,

диёнатлилик, ростгўйлик, ҳалоллик, ору-номуслилик, тўғрилиқ, режалилик, поклик, сабр-андишалиқ, вазминлик, ҳожатбарорлик, ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, меҳнатсеварлик, ўтмишга ҳурмат, инсофлилик, имонлилик, миллий ғурур, мустақилликни қадрлаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва бошқа миллий, маънавий-ахлоқий фазилатлар кирәди.

Миллат, халқ бор экан уни:г маънавий дунёсида миллий жиҳатлар доим сақланиб қолади. Ўзбекларнинг миллий маънавияти, эркак ва аёлларнинг ўзига хос шарқона ахлоқий фазилатлари, ота-она, фарзандлар, кўни-кўшнилар, маҳалла-қўй алоқалари, ҳалоллик, имон, виждон билан боғлиқ маънавияти фақат ўтмиш садоси эмас, балки ҳозирги кун учун ҳам хосдир.

Ўзга миллатларнинг маънавий қадриятлари қанчалиқ таъсир кўрсатмасин катталарга, ота-онага ҳурмат, камтарлик, ҳалоллик, имон, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик сингари миллий маънавий фазилатларимиз барқарордир. Чунки бу маънавий хислатлар авлоддан-авлодга ўтиб қон-қонимизга сингиб кетган. Аёлларимиз қанчалиқ замонавийлашмасинлар, улар ҳаё, ибo, номус бoбида, oила, қариндош-уруғларга нисбатан муносабат бoбида шарқона, ўзбекoна фазилатларни тарк этмайдилар. Миллат бор экан, унинг маънавияти сақланиб қолади ва ривожланаверади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ота-онани, ёши улугларни ва кичикларнинг иззатини ўз ўрнига қўйиш, ҳурмат қилиш ҳам миллий маънавиятимизга кирәди. Бу йўл истиқлол ва истиқбол муаммоларини ўтмишнинг бой тажрибаси билан боғлашга яқиндан ёрдам беради.

Одатда кишилар кўпинча икки ишда катта хатога йўл қўядилар. Биринчиси — ёшларни ҳали ёш деб, уларга ишонмаганида, иккинчиси — кексаларни қария деб четта суриб қўйганида. Ёшларда келажакка интилиш билан боғлиқ бўлган катта ташаббус, куч ва ғайрат бўлади. Кексалар эса ҳаёт йўлида кўп иссиқ ва совуқ кунларни бошдан кечириб, бой тажриба орттиргани учун уларда узоқни ўйлаб, босиқлик билан иш қилиш, етти ўлчаб бир кесиш сингари маънавий бойлик ва етук тафаккур салоҳияти бор. Ўзбекларнинг «қари билганни пари билмас», деган ҳикматида кўп маъно бор. Ёшларнинг ташаббуси, кучи, ғайрати кексаларнинг бой ҳаётий тажрибаси билан боғлангандагина яхши ижобий самара беради. Кекса авлоднинг билими, ҳаёт тажрибаси ёшлар учун маънавий камолот ва ибрат мактабидир. Кекса авлоднинг ҳаёт тажрибасини менсимаслик ҳамма даврларда ҳам жамият учун фалокатли оқибатларга олиб келган. Чунончи, 1920-30 йилларда ҳали ҳаётда бирор оғир сабоқни кўрмаган, баланд-пастни билмаган 15-17 ёшлиқ комсомоллар кўплаб ишбилармон, меҳнатсевар деҳқонларни кулоқ қилиш, молу-мулкни мусодара этиб, узоқ ерларга бадарга

қилиш вазифасини ўз зиммасига олгани ҳам катта иқтисодий, ижтимоий, маънавий бўҳронларга сабаб бўлди. Ҳозир ҳам кексаларнинг қадрига етмайдиган, уларни менсимайдиган ёшлар оз эмас. Бу ўзбек миллий маънавиятидаги салбий бир ҳол, кўриниш Унинг олдини олиш зарур.

Совет тоталитар тузуми шароитида маънавий ахлоқий фалсафаларнинг миллий жиҳатлари, анъаналарини инкор этиш ёки камситиш кучайди. Уларни маънавий қолоқлик ифодаси сифатида талқин этилди. Шарқ халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг минг йиллик маънавий бойликларини ўзида мужассамлаштирган ҳадислар, шариат ҳукмлари диний хурофат сифатида қораланди.

Халқимизнинг ахлоқ, андиша, шарму-ҳаё, ҳалоллик ва покизалик, инсон қадр-қиммати тўғрисидаги маънавий қадриятларига зид бўлган европача анъаналар ёшлар маънавиятига салбий таъсир ўтказди. Шу туфайли маънавий тубанлик юзага келди. Ёшларда асрий миллий маънавиятимизга зид бўлган бағритошлик (фарзандни, ота-онани ташлаб кетиш сингари), қотиллик (ўз фарзандини ўлдириб яшириш), худбинлик, маиший бузуқлик, гиёҳвандлик каби маънавий қиёфа юзага келиб, илдиз ота бошлади.

Абдулла Авлоний ва бошқа маърифатпарвар фидоийлар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Туркистонда ҳукмрон бўлган маънавий инқироз ҳақида гапириб, бу оғир вазиятдан таълим-тарбия ишларини яхшилаш, ахлоқни юксалтириш орқалигина чиқиш мумкинлигини қайд қилган эдилар. «Тарбия, — деган эди Абдулла Авлоний, — бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалоқат, ё саодат — ё фалоқат масаласидир».

Бу фикрларнинг аҳамияти ҳозирда ҳам камайгани йўқ. Ўзбек миллати фақат миллий маънавий камолот орқалигина юзага кела бошлаган миллий-маънавий айнишнинг олдини олиши мумкин.

Совет тоталитар тузуми барбод бўлиши, Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши жамиятимиз маънавиятида чуқурлашиб бораётган инқирознинг олдини олиш учун тангрининг инояти, халқимизнинг бахти бўлди. Миллий мустақиллик туфайли жамиятимизда миллий маънавий покланиш, ўнгланиш, тикланиш жараёни юз берди. Ёш авлодни, ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллатпарварлик руҳида тарбиялаш, миллий ғурур туйғусини кучайтириш, имон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик сингари хислатларни шакллантириш, мустақилликнинг онгли фидоийсига айлантириш ҳозирги кундаги миллий-маънавий тарбия ишининг асосий мақсадидир.

Миллий тарбия — у ёки бу миллатни, элатни ташкил қилувчи кишиларнинг миллий маданиятни, меросни, қадриятларни, урф-одатларни, анъаналарни ўзлаштиришдаги фаолиятини ривожлантириш

бўлиб, у миллий онг ва миллий ўзликни англашнинг субъектидир.

Миллий тарбиянинг асосий йўналишларини миллатпарварликни, халқпарварликни, ватанпарварликни, меҳнатсеварликни, юксак инсонийликни ривожлантириш, меросни, урф-одатни, қадриятларни, фан, техника, технологияларни ўзлаштиришга интилишни ривожлантириш, меҳр-оқибат, имон-эътиқод, ор-номус, инсоф-диёнат, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг моҳиятини тушуниб етиш ва унга амал қилиш руҳиятини шакллантириш кабилар ташкил этади.

Миллий тарбиянинг яна бир йўналиши — ота-она, қариндош-уруғларнинг ҳурматини жойига қўйиш, оиланинг муқаддаслиги туйғуларининг баркамол бўлишига эришиш, ўзаро муносабатларда ёнма-ён яшаётган ўзга миллатлар ва элатлар вакилларининг манфаатларини ҳисобга олиш кабилар ташкил этади.

Хуллас, Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, миллий табиатимизга хос бўлган меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарму-ҳаё, ибодат каби бетақдор фазилатлар ва халқимизнинг қўп жиҳатдан ажратиб турадиган бағрикенглик, меҳмондўстлик, оққўнгиллик хусусиятлари ҳақида узоқ гапириш мумкин¹.

Ҳеч биримизни халқимизга хос ана шундай фазилатлар тарқатишга йўл қўйиб бўлмайди. Чунки бу маънавий қашшоқликка олиб келади.

Умуминсоний маънавият ва унинг заминлари

Умуминсоний маънавият — бутун инсониятга, жаҳон халқларига тегишли бўлган маънавий бойликлардир. Умуминсоний маънавият узоқ ва яқин ўтмишда яратилган, ҳозирда эса маънавий жиҳатдан жуда қимматли, инсон қалбида ўчмас из қолдирадиган, мангу яшайдиган, инсоният ижтимоий манфаати, эҳтиёжи учун хизмат қиладиган, уларни эзгуликка йўллайдиган маънавий бойликлардир. Умуминсоний маънавий бойликларига эса илм-фан, жумладан фалсафий тафаккур ютуқлари, адабиёт ва санъат асарлари, кашфиёт ва ихтиролар, маънавий маданият дурдоналари, ҳурфикрлик, умуминсоний ахлоқий меъёрлар ва бошқалар кирали.

Умуминсоний маънавият ўз ижобий аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Олтин зангламас, қуёш қораймас деганларидек, умуминсоний маънавият ҳам доим қадимий ва навқирон бўлиб тураверади. Улар умумбашарий маънавият деб ҳам юритилади. Инсон

¹ Қаранг. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 24-бет.

озодлиги, саломатлиги, ҳар бир шахснинг яшаш, билим олиш, кексайганда ижтимоий ҳимояланиш имкониятлари ва у ҳақда гамхўрлик қилиш каби маънавий масъулият ўз аҳамиятини доим сақлаб қолаверади. Адолат, тенглик, аҳил қўшничилик каби маънавий қадриятлар асрлар оша яшаб келмоқда, уни бутун инсоният авайлаб-асраб келмоқда. Меҳнатсеварлик, эзгулик, яхшилик қилиш, тинчлик, дўстлик, ҳалоллик, ватанпарварлик ва бошқалар ҳам умуминсоний маънавият саналиб, у ҳар бир халқ, миллатда ўзига хос равишда намоён бўлади.

Ўзидан катталарни, ота ва онани ҳурмат қилиш, фарзандлар ҳақида гамхўрлик қилиш ҳам умуминсоний маънавий жиҳатлари билан ажралиб туришини ёддан чиқармаслик керак. Виждон, бурч, байналмилалчилик ҳам умуминсоний маънавият тизимидан ўрин олгандир.

Юқоридаги маънавийлик тушунчаларининг миллий чегараси йўқ. У ҳамма миллат, халқ учун баб-баробар тегишлидир. Аммо, уларнинг ҳаммаси фақат муайян миллий шаклда намоён бўлади. Умуминсоний маънавиятда биз миллий маънавиятнинг энг олижаноб, энг юксак кўрсаткичларининг умумжаҳон миқёсида мужассамлашган бирлигини кўрамыз.

Ўз тараққиёти учун ҳар бир миллат умуминсоний маънавият бойликларидан, ҳазинасидан фойдаланиши, унга суяниши тарихий заруратдир. Бунингсиз замонавий илғор миллат ҳақида орзу қилиш мумкин эмас. Умуминсоний маънавият бойликларидан фойдаланиш миллий чекланганлик қобиғидан четга чиқишга, оламни кенгроқ англаш ва кузатишга ундайди.

Агар миллий маънавият бўлмаса умуминсоний маънавият йўқ, умуминсоний маънавиятсиз эса ҳозирги замон илғор миллатлари йўқ. Миллатлар умумжаҳон, умумбашарий маънавиятнинг яратувчиларидир. Ислоҳ Каримов айтганидек: «Бизнинг миллий хусусиятларимиз умуминсоний қадриятлар билан боғланиб кетган. Асрлар давомида халқимиз умумбашарий, умуминсоний қадриятлар тақомилига улкан ҳисса қўшган. Турли миллат вакилларига ҳурмат, улар билан баҳамжиҳат яшаш, диний бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш каби хусусиятлар ҳам халқимизда азалдан мужассам»¹. Умумжаҳон, умуминсоний маънавият эса ҳозирги замон илғор миллатлари тараққиётининг замини, таянчи ва негизидир.

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам продасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 июн.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётида эса миллий ва умуминсоний маънавиятнинг ана шу диалектик боғлиқлигини ҳисобга олишимиз давр талаби. Буни эса Президентимиз Ислам Каримов маънавият тўғрисидаги сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда ҳисобга олганлигининг гувоҳимиз. Хусусан, Президентимиз «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида, «Миллий маданиятнинг ўзига ҳослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши керак. Шу билан бирга миллий ўз-ўзини англашнинг тикланиши жаҳон инсонпарварлик маданияти ва умумбашарий қадриятлари, идеалларидан бизнинг кўп миллатли жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас»¹, — деб таъкидлаган эди. Мустақилликни мустаҳкамлаш, соғлом авлодни тарбиялаш, комил инсонни вояга етказиш борасидаги тарбиявий ишларни миллий маънавиятимиз бойликлари билан бирга умуминсоний маънавият бойликларидан фойдаланиш негизига қурмоғимиз лозим.

Бозор муносабатлари шароитида миллатлараро маданий-маънавий муносабатларнинг кенгайиши ва чуқурлашуви

Бозор муносабатларига ўтиш даврида кўп миллатли давлатлар учун миллий сиёсатни тўғри, аниқ кўзланган мақсад асосида олиб бориш жуда муҳимдир. Бу эса тараққиётнинг жадаллашувига ёрдам беради. Миллатларнинг ва улар маданиятларининг бир-бирига таъсир кўрсатиши кўп миллатли давлатларда яшаётган халқларнинг маънавий-ақлий бойиши учун яхши манба бўлиб хизмат қилиб келган.

Ўзларининг тарихий ватанларидан ташқарида яшовчи миллатлар учун ҳамма жойда, ҳамма вақт миллий эҳтиёжларини қондира олишлари учун зарур шароит яратилишини тақозо этади. Бу талаб биринчи галда миллий ҳудудий тузилмалари бўлмаган халқларда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар, миллий сиёсатта собиқ иттифоқ доирасида бир ёқлама қаралар эди. У ҳеч бир иттифоқдош республикада ҳал этилмаган эди. Миллий масала борасида собиқ марказ томонидан бир ёқлама йўл тутиб келинди. Собиқ СССРда низолар ҳал этилмай, етти кулф ортига яширилар, кўзга кўринмас ҳолда тобора йиғила борар ва чуқурлашарди. Гарчи собиқ СССР конституциясида миллий раванқ, миллий маданиятлар ривожига хусусида фикрлар баён қилинган бўлса-да, амалда «улуғ оға»чилик, руслаштириш сиёсати ҳукмрон эди. Коммунистик партия дастурида барча миллатлар ва элатларни ўзаро яқинлаштириш асосида

¹ Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. 62-бет.

миллий хусусиятларни йўқотиш ва ягона, «маданиятсиз», ясама халқни вужудга келтириш тенденцияси давлат ва ҳукмрон партия сиёсати даражасига кўтарилган эди.

Бунга миллий мактаблар зонининг камайиб бориши, иш юритишнинг ҳамма жойларда рус тилида олиб борилганлиги, баъзи бир миллий урф-одат, расм-русм ва анъаналар ўтказилишининг ман этилганлиги каби миллатлараро муносабатларда мавжуд бўлган салбий жиҳатлар мисол бўла олади.

Миллатлар ўртасидаги турли муносабатларни уйғунлаштириш собиқ совет иттифоқи ҳудудида янги мустақил миллий давлатлар қарор топаётган даврда, айниқса, муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу масала зийраклик ва нозиклик билан ёндашишни талаб қиладиган долзарб масаладир. Кўп миллатли давлатларда миллий масалани барча миллат ва халқлар манфаатларини бирдай ҳисобга олмасдан ҳал этишга уриниш ёмон, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, кўп элатли давлатлар жумласига кирувчи Ўзбекистон Республикаси учун ҳам миллатлараро муносабат жуда муҳимдир. Бу ҳудудда асосий миллат — ўзбеклар билан бир қаторда ўз маданияти, анъаналари ва маънавиятига эга бўлган 130 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қиладиганлар. Уларнинг мамлакат аҳолиси умумий таркибидagi улуши 20 фоиздан ошиқни ташкил этади. Бозор муносабатларига ўтиш даврининг дастлабки босқичларида демократик ва сиёсий ислохотларнинг боришини умумий баҳолаб, айтиш мумкинки, Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар масаласига алоҳида, эҳтиёткорлик билан ёндашилмоқда.

Миллатлараро муносабатларда ўтмишда йўл кўйилган камчилик ва нуқсонлар аста-секинлик билан бартараф этила бошланди. Мамлакатимизда халқлар тинч-тотувлигини таъминлаш чоратadbирлари кўрилди.

Ўзининг таркиби ва мазмуни жиҳатидан хилма-хил халқлар бирлигидан ташкил топган бизнинг жамиятимизда миллатлараро тотувликни сақлаб қолишда бизнинг қонун базамиз яқиндан ёрдам бермоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 8-моддасида: «Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади», — деб таъкидланади. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни Ўзбекистон Республикасининг ҳамма фуқароларига «...ижтимоий келиб чиқишдан, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқий ва миллатга мансублигидан...қатъи назар» тенг сайлов ҳуқуқини беради.

Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган этник озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш давлат концепцияси Ўзбекистон Конституциясида

яққол белгилаб берилган. Унда айтилганидек, «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади». Мустақиллик йиллари миллатлараро маънавий ва маданий-маърифий муносабатларнинг кенгайиши ва чуқурлашуви ана шу қонун доирасида ривожлантирилиб келинмоқда. Ўзбекистонда яшаётган бошқа миллатларнинг вакиллари орасида ҳам этник — маданий, маънавий асосларда жипслашиш жараёнлари фаол юз бермоқда.

1989 йилдаёқ мамлакатда миллий-маданий марказларни ташкил қилиш асосида туб аҳоли бўлмаган халқлар миллий анъаналари, маданиятлари ва бошқа ўзига хос жиҳатларини ривожига кенг йўл очиб берди.

1989 йилда Маданият вазирлиги қошида мамлакат миллатлараро Маданият маркази ташкил этилди. Унинг таркибида 12 та, жумладан, қозоқ, корейс, арман, озарбойжон, тожик маданият марказлари фаолият кўрсата бошлади.

Вақт ўтган сайин уларнинг сони орта борди. Хусусан, 1995 йилга келиб мамлакатда уларнинг сони 80 тадан ошди. Ҳозирда эса уларнинг сони 100 тадан ошиб кетди. Бундай ривожланиш ўз навбатида уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришни тақозо қилади. Шу мақсадда 1992 йил бошида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори билан Ўзбекистон Республикаси «Байналмилал маданият» Маркази ташкил қилинди. Миллий-маданий марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга кўмаклашиш унинг асосий вазифаси қилиб белгиланди.

Миллий-маданий марказлар Ўзбекистоннинг кўп миллатли жамиятини сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатдан қайта қуриш жараёнида ижобий рол ўйнамоқда.

Мустақил Ўзбекистон этник гуруҳлар ва миллатлар ўртасида шу ҳудудда яшайдиган ҳар қандай одамга ўзини эркин ва тенг ҳуқуқли деб ҳис қилиши имконини берадиган ўзаро муносабатлар ўрнатишга интилмоқда. Юртимизда миллий айирмачиликнинг ҳар қандай кўринишлари қоралаб келинмоқда. Миллий калондимоғлик ғоят зарарли, биз улардан йироқ бўлишимиз керак... Чунончи миллий калондимоғлик касалига йўлиққан кишилар ўз миллий маънавиятини биллиб, бошқа миллат маънавиятини тан олмайдилар. Бундай муносабат тамомила нотўғри. Улар жаҳон халқлари маънавий мероси ўртасидаги алоқадорликни, бир-бирини бойитишини билмайдилар.

Миллий маҳдудлик, худбинлик касалига чалинган кимсалар эса — менинг миллатим маънавияти, маданияти бўлмаганда жаҳон маданияти, маънавияти бўлмас эди, деган ғоят зарарли қарашни,

ғояни илгари суриб, ҳимоя этадилар. Мустақиллик шароитида бундай зарарли ғояларни илгари суриш ва ҳимоя этишга интилиш миллатлар-аро муносабатларнинг негизига путур етказди, миллий тотувликка раҳна солади. Биз қанчалик ўз маданиятимиз, маънавиятимизни ҳурмат қилмайлик, шу билан бирга бошқа миллатлар, жаҳон халқлари маънавиятига ҳам ҳурмат билан қарашимиз лозим.

Бизнинг мақсадимиз: «Юртимизда истиқомат қилувчи барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги кафолатланадиган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш»¹.

Ана шу мақсад юртимизда собитқадамлик билан амалга ошириб келинмоқда. Чунончи мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларининг ўз она тилларида ўқиши, таълим олиши учун кенг имкониятлар яратилди. Улар керакли миқдорда ўқув қуроллари ва дарсликлар билан таъминланмоқда.

Айни пайтда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элатларнинг фарзандлари мамлакатимиз ўқув юртларида бемалол таълим олмоқдалар. Ёшлар олий ўқув юртларида ва мактабларда 8 тилда таълим олмоқдалар. Кўпчилик тилларда газета ва журналлар чоп этилмоқда. Телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар олиб борилмоқда.

Шундай қилиб, Ўзбекистон бозор муносабатлари шароитида миллатлараро маданий-маънавий муносабатларнинг тобора ривожланиб бориши республикада ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг мустаҳкамланишига хизмат қилмоқда.

Тақрорлаш учун саволлар:

1. Маънавият қандай гуруҳларга бўлинади?
2. Миллий маънавият нима?
3. Минтақавий маънавиятга нималар қиради?
4. Умуминсоний маънавиятни қандай тушунаси?
5. Миллий ва умуминсоний маънавиятнинг ўзаро боғлиқлиги.
6. Ўзбек халқи миллий маънавиятининг ўзига хос жиҳатларини изоҳланг.
7. Ўзбекистондаги миллий-маънавий сиёсатнинг моҳияти.
8. Қандай миллий-маданий марказларни биласиз?

---

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 июн.

II БЎЛИМ

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ, НАЗАРИЙ-ИЛМИЙ ВА АМАЛИЙ ЗАМИНЛАРИ

7-МАВЗУ

ҚАДИМГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАЪНАВИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Қадимги халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма ёдгорликларда маънавият масалалари

Ўрта Осие халқлари миллий маънавияти такомил босқичлари бу ўлка халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, ушбу саҳнда юз берувчи ҳодиса саналади. Халқимиз маданий тараққиёти ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этиб, ўз ичига бир неча минг йилликларни қамраб олади. Ана шу мураккаб ва кўп минг йиллик маънавий такомилимиз жараёнидан асосий бўғинларни ажратиб олишимиз лозим. Бусиз миллий маънавиятимиз ривожланиш босқичлари ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Кўпгина тадқиқотчиларнинг, бу борадаги фикрини ўрганиб миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик тарихини уч йирик даврга (балким тўрт даврга) ажратиб кўздан кечиришни кўп жиҳатдан мақбул билдик:

1. Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти.

2. Ислом минтақа маданияти такомилида миллий маънавиятимизнинг ўрни ва мавқеи.

3. Янги давр жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз такомили масалалари. (Биз назарда тутган тўртинчи даврга балким Темур ва Темурийлар даври маънавиятини алоҳида давр сифатида изоҳлаш мақсадга мувофиқроқ бўлармикин).

Бу даврлар ўз ичига олган тарихий даврлар муддатига кўра асло тенг эмас. Биринчи давр бир неча минг йилларни қамраб олса, иккинчи давр XI-XII асрни ўз ичига олади. Учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз — Туркистон учун деярли 100-150 йилни ташкил этади.

Мазкур мавзуда Исломгача маънавиятимиз такомили, мазмуни ва моҳияти ҳақида фикр юритамиз. Исломгача бўлган миллий маънавиятимиз ва унинг такомиллашиши ҳақидаги энг муҳим манбалар гуруҳини тўртга бўлиш мумкин: 1. Зардуштийликнинг «Авесто» китоби ва туркий битиклар (ёзувлар). 2. Қадим Шумер, Бобил, Ашшур, қадим Миср, Юнон, Ҳинд, Хитой манбалари ва Эрон шаҳаншоҳларидан қолган тошбитиклар. 3. Археологик ёдгорликлар — моддий ашёлар ва турли иншоотлар. 4. Халқ оғзаки

ва ёзма адабиёт намуналари, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар ва бошқалар.

Бизнинг энг қадимий аجدодларимиз маънавият ва маърифати ҳақи аги маълумотлар асрлардан асрларга ўтиб, ҳозир ача сақланиб қолган халқ оғзаки ижоди намуналари: миф, афсоналар ва қадимий ёзувларда сақланиб келаётир.

Халқларимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, тафаккур ва дунё-қараши, ҳаётга, воқеликка муносабатининг ифодаси бўлган бундай халқ оғзаки ижоди намуналари миллий мафкурамиз озикланадиган манбалардир¹. Ўрта Осиё халқларининг қадимий миф ва афсоналари турли мавзуларда бўлган. Чунончи космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қахрамонлар ҳақидаги мифлар бўлиб, уларда яхшилик, бахт-саодат, кўёш нури ва иссиқлик, ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйилган. Шу асосда бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифлар юзага келган. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш мифологик образлар Митра, Анахита, Каюмарс, Йима (Жамшид), Элиқбек ва бошқалар образида мужассамлаштирилган. Булар ҳақидаги мифлар зардуштийликнинг «Авесто» китобига ҳам кирган.

Митра — кўёш худоси. У кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга у яши қуролланган бўлиб, душманларга қарши даҳшат солади, кишиларни турли бало ва офатдан қутқаради. Митра битмас-туганмас кучга эга бўлган паҳлавон сифатида тасвирланган. У душманга қарши шафқатсизлик билан жанг қилади ва уни маҳв этади. Митра—ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ ўтмас қаҳрамон.

Каюмарс ҳақидаги миф ҳам «Авесто»га кирган. Мифологияга кўра Каюмарс ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: хўкиз ва одамдан ташкил топган. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс танасининг хўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва хўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади, тананинг одам қисмидан эса эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келган деб тасвирланади.

Йима (Жамшид) ҳақидаги мифда кишилар учун нажоткор ҳукмрон образи тасвирланган.

Шундай қилиб, юқоридаги каби халқ оғзаки ижоди — мифларда халқ нажоткори ва халоскори тасвирланади, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишончи тасвирланган.

¹ Қаранг. Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000. 47-бет.

Халқ оғзаки ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам юзага келган. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Чунончи, Гершасп ва Эликбек ҳақидаги афсоналарда аждар ва жинларни енгган, ўлимдан кўрқмас, мард, баҳодир, кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамонлар образлари тасвирланган.

Қадим Ўрта Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси муҳим ўрин тутади. Уларда халқимизнинг чет эл босқинчиларига қарши ватанпарварлик кураши асосий ўринни эгаллаган. Чунончи, Тўмарис, Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги халқ оғзаки эпосларида ватанпарвар ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилган.

«Тўмарис» эпосида Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига, хусусан эрампиздан аввалги VI асрда бу ўлкага бостириб кирган эрон аҳмонийлари шоҳи Кирга қарши массагет қабилаларининг қаҳрамонона кураши акс этган. Кир қўшини тор-мор этилиб, унинг ўзи э.а. 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади, калласи танасидан жудо этилиб, қон билан тўлдирилган мешга солинади.

«Широқ» эпоси ҳам Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашини акс эттиради. Ватанпарварлик ва жасорат, ватан ва ўз халқи бахти-саодати йўлида фидойилик қилишга шай, тайёр туриш каби юксак маънавийлик сак қабиласининг чўпони Широқ тимсолида гавдаланган.

Юқоридаги ҳар иккала халқ оғзаки ижоди намуналари заминида ҳақиқий тарихий фактлар ётади.

Тўмарис ва Широқ халқ қаҳрамонлари бўлиб, ўз халқи, Ватани учун жонини ҳам аямайдиган буюк ва бетимсол мардлик ва жасорат намунаси саналади. Уларга ҳам қойил қолиб ҳавас қиламиз.

Қадимий туркий тилда яратилган ёзма ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Енисей ва уйғур тилидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари V-VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тагин, Билка-қоон, Тунюкук қабр тошларига ўйиб ёзилган матнлар айниқса аҳамиятлидир. Бу ёзувларни туркий-рун ёзуви ҳам деб юритилади. Рун ёзуви — «яширин», «сирли» ёзув демакдир. Чунки уларни анча вақтгача ўқишнинг иложи бўлмаган.

Кул-Тагин Билка-қоон (улуғ ҳоқон демакдир)нинг укаси бўлиб 732 йили вафот этган. У урушларда зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тагин қабр тошида Билка-қооннинг тилидан айтилган жудолик қайғуси марсияси бадий тил воситасида ифодаланган. У ўз укасининг вафотидан жуда қайғуга тушади. Чунончи, агар Кул-Тагин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлур эдинглар. Менинг иним Кул-Тагин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим, кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-

фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим. Қисматни кўк само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун туғилган... каби сўзлар ёзилган.

Кул-Тагин қабр тоши ёзуви турғ ҳоқонлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қабила ва халқларнинг урф-одатлари, тили, маънавияти ва мафқураси билан таништираувчи манбадир.

Марказий Осиёда маънавият билан бирга маърифат ҳам ривожланган. Маърифат ривожининг исботи сифатида бу ўлка халқларининг ёзувини кўрсатиш мумкин. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий, грек ёзувлари, форсий миҳхат мавжуд бўлган. Кейинроқ авесто, хоразм, суғд, кушон, рун (Ўрхун-Енисей), уйғур ёзуви келиб чиққан.

Қадим Ўрта Осиёда астрономия, геометрия, геодезия, математика, физика, медицина фанлари ривож топган. Бизга қадар сақланиб қолган суғд календари ва Беруний асарларидаги маълумотлар бу ўлкада, айниқса, астрономия фани ривожланганидан дарак беради.

Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардаёқ суғориш иншоотлари қурганлар, каналлар очганлар, чигир ва кориз усули билан сувсиз ерларга сув чиқарганлар, бунёдкорлик ишлари билан шуғулланганлар. Албатта, булар кишилардан маълум тажриба ва билимни талаб этган.

Она заминимизда бундан неча асрлар аввал яратилиб, то ҳунуз юртимизга кўрк бағишлаб турган қадимий обидалар, асори атиқалар халқимизнинг юксак салоҳияти, куч-қудрати, бунёдкорлик анъаналари ҳақида, Ватанимизнинг шонли тарихи тўғрисида тасаввур ва тушунчалар беради, шу муқаддас диёрда яшайдиган ҳар бир инсон қалбида гурур-ифтихор туйғуларини уйғотади¹.

Шундай қилиб, бизгача етиб келган маълумотларга асосланиб, Ўрта Осиё қадимий маданият, маънавият ва маърифат ўчоқларидан бири бўлган деган хулоса чиқара оламиз. Биз ёш авлод бу билан фахрланишимиз ва уларни ўз маънавиятимизнинг асосий қисмига айлантирмоғимиз лозим бўлади.

«Авесто»да инсон ва унинг маънавияти масалалари

«Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби. Зардушт эрамиздан аввалги 660 йилда Хоразмда дунёга келган. Отаси саводли бўлиб, кароматгўй бўлган экан. Зардушт 20 ёшидан бошлаб якка худодликни тарғиб қилган. 28 ёшида шуҳрат қозонади, лекин унинг тарғиботлари маҳаллий ҳукмдорларга ёқмайди. Уни осийга ҳукм этадилар. Зардушт ўзи билан 300 га яқин сафдошларини олиб ҳозирги

¹ Қаранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 47-бет.

Афғонистон томонга йўл олади ва ўз ғояларини тарғиб этади. У 77 йил умр кўрган.

Зардуштийликнинг пайдо бўлиши эрамыздан олдинги X асрга тўғри келади. Унинг муқаддас китоби «Авесто» ҳам бирдан юзага келган эмас. У бир неча асрлар мобайнида яратилган. Зардушт «Авесто»нинг қадимий нусхаларини ўрганиб, тўплаб бир китоб ҳолига келтирган. У 30 та ҳоҳин билан уч йил давомида «Авесто»нинг билимларини йиғиб, бир тизимга солган ва 12 минг ҳўкиз терисига зарҳал ҳарфлар билан ёздирган.

Авесто куйидаги беш қисмдан иборат:

1. Вендидод — 22 бобдан иборат бўлиб, унда Ахура Мазда Ердаги барча мавжудотнинг яратувчиси эканлиги баён этилади.

2. Виспарад — 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат қўшиқларидан ташкил топган. Зулмат кучларига қарши кучлар куйланади.

3. Ясна — 72 бобдан иборат бўлиб, қурбонлик вақтида, маросимда айтиладиган қўшиқлардан ташкил топган.

4. Яшт — 22 қўшиқдан иборат бўлиб, зардуштийлик маъбудалари мадҳи куйланган.

5. Хўрда Авесто — Кичик Авесто — қуёш, ой ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига айтилган кичик ибодат матнларидан иборат.

Зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто» ҳақида қисқа маълумот бердик. Бу китобнинг кўп қисми Искандар Зулқарнайн ва араблар истилоси даврида йўқолиб кетган. Бизгача етиб келган нусхаси 1374 йилда кўчирилган бўлиб, ҳозирда Копенгагендаги кутубхонада сақланиб келинмоқда.

Зардуштнинг ўзи тарихий шахс эканлиги ҳам мунозарали, баҳсли масала. Биз айрим муаллифлар фикрига қўшилиб, унга тарихий шахс сифатида ёндашдик.

Зардушт сариқ туя минган, деган маънони англатади. «Авесто» таълимотига кўра олам қарама-қаршиликлар кураши асосига қурилган: жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат, тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда ўз ифодасини топади. Ёруғлик, эзгулик кучларига Ахура Мазда бошчилик қилиб, эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Ахримон унга қарши курашиб, одамларни ёмон иш ва йўлларга бошлайверади. Имон-этиқодли одам албатта, эзгулик тарафида туради. Бу курашда ёруғликнинг зулмат, эзгуликнинг ёмонлик устидан ғалабасига ишонч билдирилади.

Энди зардуштийликда ва унинг муқаддас китоби «Авесто»да маънавият ва маърифат масалалари ва уларнинг бизнинг бугунги кун учун аҳамияти ҳақида фикр юритамиз.

Ахура Мазда одамларни бир-бирлари билан мураса қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразғўйлик, ҳасадғўйлик, калондимоғлик, шухратпарастлик, қонунсиз ишлардан ўзларини тийиб юриш учун интилишга қақиради. Бер-ан сўзнинг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларга амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш — имонлилик аломатлари эканлиги айтилади. Имонли одам ўғирлик ва талончиликдан, бегоналарнинг молу-дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилиш, яъни ўз имонига хилоф ишлардан ўзини сақлай биладиган комил инсондир. Таналарингизга нисбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг, яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади, дейилади «Авесто»да.

«Авесто»да меҳнат ниҳоятда улуғланади. Меҳнатни яхшилик, моддий ноз-неъматлар манбаи деб билади. Инсон саховатли бўлиши учун аввало меҳнат қилиши, ўз қўли билан ноз-неъматлар яратиши зарурлиги уқтирилади. «Авесто»да: «Дон эккан киши тақводорлик уруғини экади, у Маздага ихлосмандлик эътиқодини олға суради, имонни озиклантириб туради..», дейилади. Бунга амал қилиш ўн минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг. Экин экиш, меҳнат қилиш — ердаги ёвузликни йўқотишдир, деб қаралади. «Ғалла ердан униб чиққанда, - дейилади «Авесто»да, девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд чекади, ғалла янчиб ун қилинаётганда улар маҳв бўлади...» деб меҳнат улуғланади.

«Авесто»да инсон ахлоқ-одоби, маънавияти қуйидаги учликда: Гумата — яхши фикр, Гутта — яхши сўз, Гваршта — яхши ишда ифодаланади. «Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман», — деб таъкидлайди Ахура Мазда.

Яхши фикр деганда яқин кишиларга меҳрибонлик, муҳтожлик ва хавф-хатар остида қолганда ёрдам беришга шайлик, кишилар бахт ва саодати учун фаол курашишга доим тайёр туриш, ҳамма билан аҳил ва тотув яшаш ва бошқалар тушунилади.

Яхши сўзлар деганда эса ўз ваъдасига риоя қилиш, сўзининг устидан чиқиш, савдо-сотик ишларида ҳалол бўлишга, қарзини ўз вақтида тўлаш, ўғирлик ва талончилик қилмаслик, бузуқликдан ўзини тийиш ва ҳоказолар тушунилган.

Яхши ишлар деганда инсоннинг ўз хатти-ҳаракатида яхши фикр ва яхши сўзларда илгари сурилган барча ижобий йўл-йўриқларга оғишмай амал қилиш назарда тутилади.

Зардуштийлик ахлоқ-одоби ҳайвонларга нисбатан ҳам бешафқат бўлишни қатъиян ман этади. Ҳайвонларни калтаклаш ва қийнаш — гуноҳ деб ҳисобланади. Кишиларни фойдали ҳайвонлар ҳақида

гамхўрлик қилишга, уларга ўз вақтида овқат бериб туришга, йиртқич ҳайвонлардан қўриқлашга даъват этади. «Авесто»да тозалик, покликка алоҳида эътибор қаратилган. Ҳовуздан ювилмаган, ифлос кўзада сув олган киши беш дарра билан жазоланган. Инсон яшайдиган хонада ювиниш, поклашиш қатъиян қораланган.

«Авесто»да наслнинг поклиги, тозалигига ҳам алоҳида эътибор берилган, қаттиқ назорат қилинган, қариндош-уруғ, ака-уканинг куда-анда бўлиши қораланган.

Ҳозирги медицина фани ака-ука, яқин қариндошлар ўртасидаги қудачилик муносабатлари келажак авлоднинг соғлом, тўла-тўқис бўлиб туғилишига салбий таъсир кўрсатишини тўлиқ аниқлаган. Буни эса бизнинг аجدодларимиз аллақачон аниқлаганлари ҳозирги замон кишисини лол қолдиради. Қолаверса, яқин кишиларнинг никоҳ масалаларида маънавий жиҳатлар ҳам борки, бунга инсон қалби йўл бермаслиги керак.

Кўринадики, Ўрта Осиёда кенг тарқалган қадимий Зардуштийликда оила ва никоҳ масалалари, инсон муаммосига катта аҳамият берилган.

Инсоннинг жисмоний ва маънавий поклиги зардуштийлик ахлоқининг энг қадимий талабларидандир. Оила ва никоҳ яратгувчининг талабига мос келганлиги боис уни бузиш тақиқланган. Агарда оилада эр ёки хотин ахлоқсизлик, яъни бузуқчилик гуноҳи содир этса, ундай кишилар таёқ билан жазоланган. Шу орқали оила мустаҳкамлиги учун курашганлар.

Зардуштийлик таълимотидан кўриниб турибдики, Шарқда қадимдан оила муқаддас ҳисобланган. Уни мустаҳкамлаб, дарз кетишига йўл қўймаганлар. Зардуштийликда қабристонлар аҳоли турар жойидан четда, тепалик жойда бўлиши кераклиги, у ерга мевали дарахт ўтқазиш, ўстириш мумкин эмаслиги, арча, қайрағоч каби мевасиз дарахт ўстириш кераклиги таъкидланади. «Авесто»да аҳолининг кўпайишига ҳам аҳамият берилган. Қасддан эрга чиқмайдиган қиз қопга солиниб, 50 дарра урилган. Қасддан уйланмаган йигитга ҳам 50 дарра урилган ва белига темир камар боғлаб юриш буюрилган.

«Авесто»да қадимги табибларнинг қасамёди ва табобат рамзи Илон ва жом берилган. Демак, табиб қасамёди ва рамзи Гиппократдан эмас, балки биздан бошланган. Бу ҳам бизнинг маънавиятимиз қадимийлигини кўрсатувчи далиллардан биридир. «Авесто»да маърифатга, илм ва ҳунарни бошқаларга ўргатиш кераклиги ҳам уқтирилган.

Хулоса шуки, «Авесто» китобида аجدодларимизнинг неча минг йиллик маънавий мероси излари ўз аксини топган. Унда жоҳиллик, зўравонлик, тухмат каби ёмон хислатлар қораланади. Соф кўнгилли

бўлиш, хиёнат қилмаслик, савдода бир-бирини алдамаслик, ҳақорат қилмаслик каби маънавий хислатлар тарғиб этилади.

Монийлик ва маздакизм таълимотларида маънавий масалалари

Марказий: Осиёда қулдорлик жамияти эрамининг II-III асрларида келиб инқирозга юз тутди ва ўз ўрнини феодал муносабатларига бўшатиб бера бошлади. Бу ҳолат зардуштийлик ичида янги оқим Монийлик таълимотининг юзага келиши ва кучайишига олиб келади. Ушбу оқимнинг асосчиси Моний (216-276 й.) бўлиб, у тарихий шахсдир. Унинг таълимоти ҳукмрон табақалар манфаатига зид бўлгани учун 276 йилда ваҳшийларча ўлдирилди. Моний бой адабий мерос яратган бўлса ҳам, лекин унинг баъзи асарларидан парчаларгина бизгача етиб келган, холос. Унинг маънавий-ахлоқий қарашлари «Сир ул асрор» (Сиру асрор китоби), «Китоб-ул-худо-вост-тадбир» (Раҳбарлик ва бошқарув китоби), «Шабуркан» ва бошқаларда баён этилган.

Моний таълимоти зардуштийликнинг яхшилик ва ёмонлик таълимотига асосланган бўлиб, кенг халқ оmmasининг манфаатига мос келар эди. Монийлик таълимотида дунё — зиё (ёруғлик) ва зулмат (қоронғулик)нинг абадий кураш майдонидан иборат, мана шу кураш майдонида инсоннинг асосий вазифаси ёвузликни йўқ қилиш учун яхшилик, эзгуликка кўмаклашишдан иборат деган маънавий-ахлоқий таълимот илгари сурилади.

Моний таълимотига кўра, инсон соф мусаффоликка, ўз гуноҳларидан фориғ бўлишга фақат таркидунё қилиб ҳаёт кечириши орқалигина эришиши мумкин, деб қаралади. Монийлик ахлоқи диндорлардан имкони борича кам овқат ейишни, рўза тутишни (демак, рўза тутиш одати исломдан аввал ҳам бўлган), ўз турмуши, ҳаёти учун кераклигидан ортиқча мол-мулкка, бойликка йўл қўймасликни, мўтадил, ўртача, дабдабасиз ҳаёт кечиришни тарғиб этади. Моний ўз муридлари, издошларини дунёвий ишларда «сурбет» бўлмасликка ва дунёда кўп нарсаларга интилмасликка даъват қилади. «Зеро ўлимдан кейин ҳеч кимсада рўзғор асбоблари билан ҳовли ҳам, уй ҳам қолмайди». Бошқача айтганда, инсон ҳаёти давомига орттирган бойликларини ўзи билан олиб кета олмайди, уларнинг ҳаммаси ундан кейин қолиб кетади. Моний айтади: «Мен ўз умримда кўп ҳокимларни кўрдим, улар дунёда ахлоқсизлик қилиб, манманликка берилиб юрдилар, аммо, охирида ғам-аламларга, тубанликка дучор бўлдилар». Демак, Монийнинг бу сўзларидан биз ҳам ибрат олишимиз фойдадан ҳоли эмас.

Эрамининг V аср охири VI аср бошларида Эронда «маздакизм» деб аталган бошқа диний-фалсафий таълимот юзага келиб, у Ўрта

Осиёда ҳам кенг ёйилди. Маздакизм феодал муносабатларнинг ривожини ва у билан боғлиқ ҳолда халқ аҳволининг оғирлашуви ва икки ўртада зиддиятлар ва курашнинг кучайиши оқибатида юзага келган.

Маздакизмнинг Монийлик таълимоти билан кўп ўхшаш томонлари бор. У Монийлик таълимотини тўлдириб, унинг зоҳидлик — ноумидлик ғояларини дунёга умид билан қараш ғояларига алмаштиради.

Маздак Эроннинг Нишопур шаҳрида туғилган. Деҳқонлар кўзғолонига йўлбошчилик қилганлиги учун 529 йилда Анушурвон томонидан қатл этилган. Маздак феодал мол-мулкни умумийлаштиришни, феодаллар ҳукмронлигини йўқотишни талаб этади.

Монийликдаги каби маздакизмда ҳам дунёни тушуниш негизда бир-бирига қарама-қарши икки куч: яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат кураши ётади деб қаралади. Бу курашда яхшилик ёмонлик устидан, ёруғлик зулмат устидан ғалаба қилади, деб ишонч билдирилади. Маздакнинг айтишича, ёмонлик ва зулмат кучлари ҳукмронлик қилар экан, кишилар уларга нисбатан бефарқ бўлишлари керак эмас, балки яхшилик кучларига ёрдам беришлари керак.

Маздакнинг фикрига кўра, ижтимоий тенгсизлик кишилар ўртасида зикналик, ўғрилиқ, ёмонлик, маккорлик, шафқатсизлик, урушлар, турли-туман фалокат ва бахтсизликлар каби иллатларни келтириб чиқаради. Шу боисдан бундай ёвузликларни келтириб чиқарувчи асоснинг ўзини тугатиш керак, деб ҳисоблайди. Оллоҳ ҳаммага мол мулкни тенг бўлиб берган, аммо, бойлар худбинлик йўлларига ўтиб (ўзим бўлай), барча бойликни ўзиники қилиб олиш йўлига ўтган. Камбағаллар ҳам мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга, шунинг учун бой-бадавлат кишилар мол-мулкнинг бир қисмини улар ўртасида тақсимлаб бериш одилонани иш бўлади деган ғоя илтари сурилади. Албатта, Маздакнинг бундай қарашлари ҳукмрон табақа манфаатларига зид эди. Мана шунинг учун ҳам Маздак ва унинг тарафдорлари таъқиб остига олинди ва улар шафқатсизларча жазоландилар.

Маздакизм маънавий-ахлоқий таълимотида ҳам худди Зардуштийлик таълимотидаги каби ҳайвонларга нисбатан шафқатсизлик қилиш, уриш ман этилади.

Хулоса шуки, Монийлик ва маздакизм Марказий Осиё халқлари маънавий юксалишида, айниқса, уларнинг адолатсизлик, зулм, зўрлик, шафқатсизликка қарши курашига ўз таъсирини ўтказган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрта Осиё халқларининг қандай афсона, ривоят ва дostonларини биласиз? Улардаги маънавий жиҳатларни изоҳланг.

2. Ўрта Осиё халқларининг ватанпарварлик мавзуидаги қандай халқ оғзаки ижоди намуналарини биласиз?

3. «Авесто»да инсон ахлоқи, одоби, маънавиятини ифодаловчи таянч ғояларни изоҳланг.

4. «Авесто»да табиатга, ҳайвонларга муносабат қандай баён қилинган?

5. «Авесто»да соғлом авлод масалалари қандай кўриб чиқилган?

6. Моний ва Маздак таълимотларидаги маънавият масалаларини изоҳланг.

8-МАВЗУ

ИСЛОМ ДИНИДА МАЪНАВИЯТ ВА ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИНГ ТАЛҚИНИ

Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларда қиссон маънавияти ва маърифати масалалари

Мазкур мавзу бир жиҳатдан қараганда ҳамма учун тушунарлидек кўринади, бунга сабаб кундалик турмушда, турли йиғинларда, маракаларда диний суҳбатларнинг тингланишидир. Иккинчидан, мустақиллик туфайли дин ва диний урф-одатлар, анъаналар, маросимларга оид бўлган китобларни эркин чоп этила бошлаганлиги, сотувда бўлишидан кенг китобхонлар оммасининг баҳраманд бўлишидир. Учунчидан, радио, телевидение эшиттиришларида мунтазам суратда диний-ахлоқий мавзуларда турли суҳбатларнинг бериб борилиши.

Ислому дини кўп халқлар орасида кенг тарқалган динлардан биридир. Бу динга эътиқод этувчилар — мусулмонлар жаҳонда қарийиб 1 миллиард 400 миллион кишини ташкил этади.

«Ислому» сўзи арабча бўлиб, «худога ўзини топшириш», «итоат», «бўйсунуш» маъносини беради. Шундан бу динга ишонувчилар — «муслим» деб аталади. Унинг кўпчилик шакли «муслимун» бўлиб, ўзбекларда «мусулмон» деб аталади.

Ислому дини Арабистон ярим оролида VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида келиб чиққан. Унинг асосчиси пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом (570-632) Маккада курайш қабиласига мансуб бўлган Хошимийлар хонадонида туғилган. У 609-610 йилларда Маккада якка худога эътиқод қилиш тўғрисида тарғибот бошлаган. Аммо, зодагонларнинг қаршилигига учрагач, 622 йилда ўз тарафдорлари билан Мадина (Ясриб)га кўчади (арабча ҳижрат қилади). Шу йилдан мусулмонларнинг ҳижрий йил ҳисоби бошланади.

630 йилга келиб, Макка ҳам мусулмонлар қўлига ўтади ва мусулмон давлати шаклланади. Муҳаммад алайҳиссалом вафотидан кейин бу давлатни унинг ўринбосарлари, яъни ноиблари (халифалар) бошқарадилар. Шу муносабат билан мусулмонлар давлати тарихда «Араб халифалиги» деб ном олган. Дастлаб араб халифалиги катта территорияни эгаллаган эди. Ўрта Осиё ерлари — Мовароуннаҳр (дарё ортидаги ерлар) VIII аср бошларидан VIII аср ўрталаригача араблар томонидан истило қилиниб, улар билан бирга Ислому дини кириб келди. Ана шу даврдан бошлаб Марказий Осиёда Ислому минтақа маданияти, маънавияти ва маърифати ўзига хос равишда

шаклланди ва тараққиёт босқичини бошдан кечирди.

Ислом диний таълимотининг асослари — Қуръон ва Ҳадис тўпламларида, шунингдек, VIII-XII асрлар давомида вужудга келган илоҳиёт адабиётларида ўз ифодасини топган.

Қуръони Карим илоҳий китоб бўлиб, у фаришта Жаброил алайҳиссалом томонидан Муҳаммад алайҳиссаломга нозил этилган. Бу муқаддас китоб Ер юзи мусулмонларининг дастуруламали, диний аҳкомлар манбаидир. Қуръони Карим саҳифаларини бир китобга жамлаш халифа Абу Бакр даврида бошланиб халифа ҳазрати Усмон даврида якунланган ва тўрт нусхада кўчирилган. Ана шу кўчирилган дастлабки нусхалардан бири Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идорасида сақлаб келинган, ҳозирда эса буюк бобокалонимиз номи билан боғлиқ Тошкентдаги Темурийлар даври музейида сақланмоқда. Бундай муқаддас китобнинг юртимизда бўлиши Оллоҳнинг бизнинг юртимизга бўлган инояти деб билмоқ лозим. Қуръони Каримда 114 сўра, 6236 та оят бор. Мустақиллик шарофати билан турли маросимларимиз Қуръони Карим қироатларидан бошланмоқда. Бу ўтмишда бир орзу эди, холос.

Илоҳиётда Ислом дини уч элементдан — имон, Ислом, эҳсондан иборат деб эъгироф этилган. Имон талаблари 7 та ақидани — Оллоҳга, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайгамбарларга, охират кунига, тақдирнинг Оллоҳдан эканлигига ва ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш талабларини ўз ичига олади. Ислом талабларига, яъни дин асослари — аркон ад-дин деб ном олган 5 та амалий маросимчилик талаблари киради. Булар — калима келтириш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва имконияти топилса ҳаж қилиш талаблари. Эҳсон ақидаларга сидқидилдан ишониш ва маросимларни адо этишдир.

Ҳадислар Ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба. Ҳадислар тўплами суннат деб аталади. Ҳадиси шарифларда Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари баён эттирилган.

Ҳадиси шарифларни йиғиб китоб шаклига келтириш, асосан пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин амалга оширилган.

Бу шарафли иш ҳижратнинг III асрига келиб кенг қулоч ёзди ва у ҳадисшуносликнинг олтин даври деб аталади. Ислом оламининг ўша даврдаги маданий марказларидан саналган Боғдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис илми билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ичида энг ишончли манба саналганлари олгита бўлиб, буларни имом Бухорий, имом Муслим, имом Абу Давуд, имом Ат-Термизий, имом Ан-Насоий ва имом ибн Можжа тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг

тўрт нафари туронзаминлик бўлгани бизнинг фахримиздир. 1998 йилда Имом Ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги бутун мусулмон дунёси, шу жумладан юртимизда кенг нишонланди. Мустақил Ўзбекистонда шу муносабат билан халқаро анжуман ўтказилди. Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашаққат иш бўлганки у муҳаддисдан ақл-заковатни, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «Саҳиҳ» ва 200 минг «Файри саҳиҳ» ҳадисларини ёд билганликлари айтилади.

Ислонда ахлоқий-ҳуқуқий қонун-қоидалар мажмуи шариат XI-XII асрларда тугал шаклланган. Шариат қонун-қоидалари Қуръон ва суннат асосида ишлаб чиқилган. Унда мусулмонларнинг ижтимоий-иқтисодий, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий ҳаётини тартибга солувчи қонун-қоидалар белгилаб берилган. Бундай тартиб-қоидалар «Ҳидоят», «Виқоя», «Мухтасари ҳидоя», «Мухтасари виқоя» номли китобларда жамланган.

Шариатда қонунлар муқаддас ҳисобланиб, унга ҳар бир мўмин-мусулмон ижтимоий ҳолатидан қатъи назар Оллоҳнинг бандаси сифатида бирдай амал қилиши талаб этилган.

Юқорида Ислон, унинг муқаддас илоҳий китоби Қуръони Карим, ҳадислар ва шариат ҳақида баъзи маълумотларни келтирдик. Энди умуман Ислон динида, хусусан Қуръони Карим, ҳадислар ва шариатда инсон маънавияти, ахлоқ-одоб, маърифати ҳақидаги қарашларнинг баъзи жиҳатлари тўғрисида фикр юритамиз.

Қуръони Карим, ҳадислар ва шариат кўрсатмалари инсон маънавий-маърифий камолотининг асоси бўлган ахлоқ-одоб тарбиясининг барча қирраларини ўз ичига олган. Сирасини айтганда, ҳадислар маънавий-ахлоқий тарбияга оид бўлган фикрларнинг мукаммал тўпландир. Қуръони Карим, ҳадисларни, шариат кўрсатмаларини ўрганар эканмиз, уларда ахлоқий камолот, ҳалоллик ва поклик, имон ва виждон билан боғлиқ бўлган бирорта ҳам муҳим масала эътибордан четда қолмаганини кўрашим. Айниқса, Ислон ҳаром ва ҳалол масаласига мусулмонлар эътиборини қаратади. Шариатда Оллоҳ томонидан қилинишига рухсат этилган амаллар, ишлар ҳалол дейилади. Ҳаром эса аксинча, қилинишига рухсат этилмаган ишлар ва амаллардир. Оллоҳ ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёмат кунинида жазосини албатта бериши айтилган.

Ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум, у ҳақда кўп эшитганмиз. Ҳаром қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Булардан айримлари қуйидагилар: соғ бўла туриб ишсиз юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, савдо-сотикда фирромлик қилиш, бировнинг ҳаққига, омонатига хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, ароқхўрлик,

ғийбат, туҳмат, бӯхтон, жосуслик, қотиллик, порахўрлик ва бошқалар киради. Хуллас, ҳаром инсон ва жамиятга зарар келтирадиган иш ва амаллардан иборат.

Исломда ота-онага меҳр-муҳаббат, ғамхўрлик, фарзанд тарбияси ва оилага садоқат масалаларига алоҳида эътибор берилган. Кишиларни яхшилик қилиш, сазоб ишларга қўл уриш, инсофли-диёнатли, виждонли бўлиш, меҳр-шафқатлилик, тўғрилиқ, ростгуйлик, софдил бўлиш, биродарга ёрдам бериш, камтарликка қақриш гоյлари илгари сурилган.

Юқоридаги инсон маънавияти хусусиятлари каби масалаларни айрим жиҳатлари мазкур китобнинг учинчи бобида алоҳида мавзуларда кўриб чиқиш назарда тутилгани сабабли улар ҳақида ушбу мавзу давомида батафсил тўхтаб ўтишни лозим топмадик. Ҳадисларда ахлоқий камолот масалаларида айтилган баъзи фикрлардан намуна келтириш билангина чекландик, холос.

Мунофиқлик белгиси учтадир: ёлғон сўзлаш, ваъдасининг устидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилишдир;

- омонат кўйган кишининг омонатини ўз вақтида адо этинг;
- ҳаққингизга хиёнат қилган кишига сиз хиёнат қилманг,
- қачонки, бир гуноҳ қилиб кўйсангиз, уни ювиш учун орқасидан бир савобли иш қилинг.

Ўзимдан кейин қоладиган умматларим учун уч нарсдан кўрқаман:

1. Нафсу ҳавога берилиб, йўлдан озишдан;
2. Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетишидан;
3. Илму маърифатга эга бўла туриб, гофилларнинг ишини тутишидан;

Бешта нарсдан олдин бешта нарсани ғанимат билинг:

Ўлимдан аввал тирикликни, бетобликдан аввал саломатликни, бандликдан аввал бўш вақтни, кексаликдан аввал ёшликни, фақирликдан олдин бойликни.

Авалло онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг эса отангга яхшилик қил.

Ота-оналарнинг кексалик вақтида ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин.

Пора берувчи ҳам, уни олувчи ҳам дўзахга маҳкумдир. Ҳадиси муборакдан келтирилган ушбу мисраларнинг маънавий жиҳатларига изоҳ беришнинг ҳеч бир ҳожати йўқ.

Исломда илм-фанни эгаллаш, маърифатли бўлиш жуда катта савобли иш экани қайта-қайта таъкидланади. Бешиқдан то қабргача илм излаш лозимлигини қайд қилинишининг ўзи катта тарбиявий аҳамиятга эга. Ҳадислардаги «Садақанинг афзали мўмин киши илм ўрганиб, сўнг бошқа мўминларга ҳам ўргатишдир», «Илм ибодатдан

афзалдир» каби фикрлар ҳам таҳлилга муҳтож эмас.

Куръони Каримда «Илм» сўзи асосида «Алима» — билмоқ феъл негизига таянган калималар 750 мартаба учраши илмий тадқиқотларда қайд этилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга илк нозил бўлган оят ҳам «Икра...» «Ўқи» сўздан бошланади. Ушбу олт шундай: «Ўқи! Сенинг ўта қарамли Парвардигоринг қалам воситаси билан таълим берди. Инсонга у билмаган нарсаларни ўргатади» деб нозил қилинган. Кўринадики, Ислом этиқоди аввал бошданок инсонни ўқиб-ўрганишга, илм воситаси билан дунёни англаб етишга тарғиб этади.

Ислом маънавиятида инсоннинг ер юзида халифа қилиб белгиланиши унинг яна бир муҳим жиҳати ҳисобланади. Куръони Каримнинг жуда кўп оятларида инсоннинг азиз ва муқаррам қилиб яратилгани, унга ер ва осмондаги барча нарсалар бўйсундириб қўйилганлиги алоҳида уқтириб ўтилади.

Инсон Оллоҳнинг халифаси сифатида билим эгаси, ёруғ дунёнинг барча билимларига унинг идроки этади. Фақат кибрга берилиб кетмаса, ўзини ҳаммадан ортиқ қўя бошламаса бас. Парвардигор бизни инсон қилиб яратган экан, ақл-хуш, илму-амал берган экан, демак, биз инсон сифатида тафаккур қилиб, дунёвий илмларни — дунёни ўрганиб, дунё орқали Оллоҳнинг зотини, илмларини кашф этиб яшашимиз керак. Дин — руҳиятимиз тарбиячиси, илм — дунёни ва охиратни билиш курали, инсон унисини ҳам, бунисини ҳам эгалламоғи керак. Бизнинг боболаримизнинг йўли ана шундай бўлган. Бир мисол келтираимиз. Ривоят қилишларича, Абу Али Ибн Сино билан машҳур шайх Абусаид Абулхайр учрашибдилар. Улар бир кеча бир-бирларига ҳеч нарса демай «суҳбатлашиб» чиқибдилар. Эрталаб Шайхнинг шогирдлари ундан Ибн Сино ҳақида нима дейсиз, деб сўраганларида, Абусаид Абулхайр: «Мен нимаики важд (интуиция) билан билган бўлсам, у ақл билан билиб олган», дебди. Ибн Сино эса ўз шогирдларига: «Мен нимаики ақл билан билган бўлсам, у кўнгил билан идрок этади», деб айтган экан. Кўринадики, Ибн Сино дунёвий илмлар олими, Абусаид Абулхайр эса — тасаввуф шайхи, илоҳиёт олими. Аммо, улар бир-бирини тушунган ва ҳар икки илм ҳам кераклигини англаганлар.

Ёки олайлик, Мирзо Улуғбек билан Хожа Аҳрор Валийни. Улар замондош, бир шаҳарда яшаганлар. Улуғбек — мунажжим ва шох, унинг шогирдлари аниқ фанлар вакиллари. Хожа Аҳрор эса мўътабар дин арбоби, руҳоний зот. Аммо, улар бир-бирларига ҳалақит берган эмаслар, ақсинча, бири илмий маърифатни, иккинчиси бўлса руҳоний маърифатни ривожлантириб, бир-бирига кўмак берганлар.

Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Беруний, Ал-Бухорий, Фаззолий, Ҳамадоний, Ғиждувоний ва бошқа улуғ зотларнинг ҳаёт

тарзи, илм учун фидоийлиги, эътиқод-имонининг поклиги билан бизларга ибратдир. Буларнинг ҳаммаси кўрсатадики, диндорлик ҳам маърифатни, юксак маънавиятни талаб қилади. Киши қанча чуқур илм эгаси бўлса, олам ва одам моҳиятини англаса, унинг Оллоҳни англаши, имони ҳам шунча мустаҳкам бўлади.

1 ап хоҳ диний, хоҳ дунёвий маърифатни тўғри ва чуқур англашда, ҳар икковини ҳам эгалламай нодон, жоҳил бўлиб қолмасликдадир.

Ҳар икки илмни эгаллаган киши икки дунёсини обод қилади.

Ислом бу фақат ақида эмас, аввало, маърифат, илмдир. Ислом тарихига назар ташласак, Муҳаммад пайғамбаримизгача бўлган давр арабларда «жоҳилия» даври деб аталади. «Жоҳилия» нодонлик даври дегани. Ислом ана шу нодонлик даври ўрнига кенг маънода маърифат, маданият вужудга келтирди, илм-фан, фалсафа, адабиёт ва санъатни ривожлантирди, ўзига хос маънавият ва маърифатни яратди. Бизнинг улуғ боболаримиз Ислом маънавияти ва маърифати тараққиётига улкан ҳисса қўшиб, қалом илми, фикҳ, тасаввуф таълимотини ривожлантирдилар.

Яқин ўтмишнинг ёмон асоратларидан бири шуки, собиқ шўро тузумида дунёвий илм ва диний-фалсафий таълимот бир-бирига қарама-қарши қўйилди. Улар бир-бирини инкор этадиган ҳодисалар тарзида талқин этилди. Диний тафаккур дунёвий илм ривожига монелик кўрсатадиган чиркин бидъат сифатида қораланди.

Биз бугун бундай қарашларнинг тубдан зарарли ва тарихан асоссиз эканлигини очиқ айтишимиз мумкин. Дунёвий ва диний илм юқорида кўрсатганимиздек, ўтмиш асрларда доимо ҳамкор ва ҳамнафас бўлиб келганлигини тарихнинг ўзи тасдиқлайди.

«Дунёвий ва диний ғоялар бир-бирини бойитиб борган шароитда тараққиёт юксак босқичга кўтарилади. Бунга башарият тарихида ўчмас из қолдирган Имом Бухорий ва Мусо Хоразмий, Имом Мотуридий ва Абу Райҳон Беруний, Имом Ғаззолий ва Ибн Сино, Имом Термизий ва Абу Наср Форобий сингари буюк заковат соҳиблари яшаб фаолият кўрсатган даврлар ёрқин мисол бўла олади»¹.

Мустақиллик туфайли фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандий таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилиш имконига эга бўлди.

Қуръони Карим ва пайғамбаримиз ҳадисларининг энг муҳим ва салмоқли қисми кишиларда юксак инсоний фазилатларни шакллантиришга қаратилганлигидир. Улардаги ота-онага, илмга муносабат, сабр-бардош, шукроналикка даъват, ўзаро меҳр,

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 18-бет.

меҳмондўстлик, етимпарварлик, вафо ва садоқат, ҳалол луқмани шарафлаш, камтарлик, камсуқумлилиқ, самимият, ростгўйлик ва бошқа чин инсонийлик хислатларининг биринчи ўринга қўйилиши барча инсоният учун бебаҳо умуминсоний маънавий бойлик тизимини ташкил этади.

Жисмоний ва маънавий покликка интилиш Ислом ахлоқининг, Расулulloҳ ҳадисларининг яна бир муҳим мавзу йўналишидир. Таҳорат, гусл масалалари ташқи озодалик талаблари бўлса, ҳаромдан, ёлгон сўз, ғийбат, тухмат, зинокорлик, ўзга ҳақиқага хиёнат, ноҳақлик ва зулмга йўл қўймаслик, улардан қатъий сақланиш ички, маънавий покликка оид талаблардир. Буларнинг ҳаммаси Куръони Карим ҳамда Расулulloҳ Ҳадисларида ва уларга асосланган шариатда жуда қатъий қилиб қўйилган.

Хуллас, ислом барча мўминларни юксак маънавийликка чорловчи, инсонпарвар дин эканлигини англаб етишимиз зарур. Шундагина диндан маънавий ва маърифий тарбияда фойдаланиш заруратига тўғри ёндашамиз.

Тасаввуф ва унинг маънавий жиҳатлари

Шарқ халқлари тафаккурини асрлар давомида нурафшон этиб, маънавиятимиз ва маърифатимизга чуқур таъсир ўтказган тасаввуф (сўфизм) таълимоти VIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик (таркидунёчилик — бу дунё ҳою-ҳавасидан воз кечиш) ҳаракати кўринишида бўлиб Бағдод, Басра, Куфа, Дамашқ шаҳарларида кенг ёйилган.

Асли тасаввуф сўзи «Сўфий» сўзидан, «Сўфий» сўзи эса арабча «Сўф» сўзидан ясалган. Сўф деб араблар жундан бўлган матони айтадилар. Дастлабки даврларда сўфийлик йўлини тутган кишилар, бошқа оддий кишилардан ажралиб туриш учун жундан тикилган чакмон (у ҳирқа деб ҳам айтилган) ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар. Шунинг учун уларни жун чакмон кийиб юрувчилар, яъни сўфийлар деб атаганлар. Сўфий бошқа одамлардан ўзини пок ва ғарибона турмуш кечириши, доимий тоат-ибодатда бўлиши ва фақат илоҳий руҳга қўшилишни мақсад қилиб қўйиши билан ажралиб туради. Сўфий учун на дунёдан, на охиратдан таъма бўлмаслиги керак. Ягона истак бу Оллоҳнинг дийдорига етишишдан иборат. Фақирлик туйғусига эга инсон на бировга банда-ю, на бировга ҳожа, у ёлғиз Оллоҳга банда, у ёлғиз Оллоҳга эҳтиёж сезади. Ҳамма нарсадан воз кечиш, охир оқибатда ўзликдан кечиш — сўфийлик таълимотининг маъниси мана шу. Буюк сўфий Боязид Бистомий айтадиларки: Ўзингдан ўтдинг, Оллоҳга етдинг. Ҳазрат Хожа Баҳоуддин айтадиларки: Бизнинг ҳеч нарсамиз йўқ, лекин ҳеч

нарсдан камимиз йўқ. Ўша «ҳеч»... нарса кетидан югуриб ғам ташвишда ҳам эмасмиз. Эғнимизда жанда, орқамизда гўристон, агар ўласак ҳеч бир мотам керак эмас.

Тасаввуф — сўфийлик инсонни ўрганар экан, аввало, кишининг кўнглига, дилига таянади, кўнгилини, қалбни тарбиялашга, кўнгили кишисини вояга етказишга интилади, чунки Оллоҳ фақат кишинини покиза қалбадагина жилва қилади.

Тасаввуфда инсондаги жамики худбинликлар, иллатлар, разолат дунёсига ҳирс қўйиш жисм эҳтиёжи ва нафс таъмасидан келиб чиқади, деб ўргатилади. Комил инсон бўлиш учун аввало, жисм ва нафс эҳтиёжи ва таъмасини енгиш керак. Дунёга, бойликка меҳр қўйиш кишини нафсига қул қилиб қўяди. Дарвеш, сўфий нафсни рад этади. Нафс барча фалокатлар сабабчиси, инсонни тубанлаштирувчи нарса. Инсонни фалокат ботқоғидан, тубанлик жаридан қутқариб, уни поклашнинг бирдан-бир йўли нафсининг эҳтиёжини енгишдир. Бунинг учун дунё муҳаббатидан воз кечиш ва Оллоҳ муҳаббатига кўнгили боғлаш даркор. Сўфийликда буни дунё моҳиятини ва ўзлигини, инсонийликни англаш йўли деб қаралган. Ўзлигини англаган киши эса дунё ва унинг бойликлари ўткинчи эканлигини англайди. Хожа Баҳоуддин айтадилар: «Ўз нафсининг ёмонлигини таниш ўзлигини танишдир».

Демак, тасаввуф илми — инсон ҳақидаги илмдир. У инсон қалбига сайқал бериш илми. Биз бу илмдан 70 йил давомида беҳабар эдик. Инчунун, биз неча замонлар инсондан беҳабар қолдик ва не замонлар қалбимиздан файз кетди. Ўтмишдаги Хожа Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳоуддин Нақшбандийлар юртимиз ва халқимизнинг файзи камоли эдилар. Истиқлол туфайли шу нур, шу файз бизга қайтди.

Шуни ифтихор билан қайд этишимиз лозимки, тасаввуф таълимоти тараққиётида Туркистон фарзандларининг хизмати беқийс бўлган. Хожа Ҳақим ат-Термизий, Шайх Абу Мансур ал-Мотуриддий ас-Самарқандий, Хожа Абдуҳолиқ Гиждувоний, Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Шайх Нажмиддин Кубро, Хожа Али Ромитаний, Абу Али ал-Фармадий, Юсуф Ҳамадоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби сиймолар илоҳий маърифат йўлининг раҳнамолари бўлдилар. Улар яратган таълимот ва илгари сурган маънавий-ахлоқий ғоялар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Чунончи, Аҳмад Яссавий ҳикматларида илгари сурилган ахлоқий панд-насиҳатлардан молпарастликни фош этиш, кишиларни инсофли, диёнатли, имонли бўлишга чақаришда фойдаланиш ўринли. Яссавий инсон ҳаётидаги катта кураш — нафсни таслим этишга хизмат қиладиган кураш деб ҳисоблаган. Нафсга мағлуб шоҳ — қул, нафсдан устунликка эришган ғариб — шоҳдир, деб айтади. Нафс

инсон учун катта ёвдир. Шу ёвнинг бошини янчган, уни енгган, нафсга таслим бўлмаган кишининг гурури ва инсоний қадр-қимматини ҳеч ким поймол қила олмайди, деб билган. Ўз ҳикматларидан бирида шундай дейди:

Нафс йўлига кирган киши пасро бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
Ётса-турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур....

У нафс бандаларига қарата «Нафсни тебгил, нафсни тебгил эй бадқирдор» деб мурожаат этади, ва

«Нафсим мени йўлдан уриб хор айлади,

Термултириб халойиққа зор айлади», — деб нафс бандаларини танқид этади. Нафс инсондаги бутунликни, имонни синдиради, маънавий жиҳатдан жарликка қулатади. Шу боис «Нафсни таниб меҳнат етса роҳат», — деб хитоб қилади. Бу гоёлар бизнинг ҳозирги кунимиз, тарбиямиз учун гоёт муҳим.

Мовароуннаҳр тасаввуф таълимотида Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга эканлигини ҳам қайд этишимиз лозим. Нақшбандия таълимоти ҳайратланарли даражада ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий маъно ва моҳиятга, ҳаётий мазмунга эга.

Нақшбандия маънавий-ахлоқий таълимотида ҳур фикрликка кенг ўрин берилган. Бу сулукдагилар меҳнат қилиш, илм олиш, ўз меҳнати эвазига ҳалол яшаш, ноз-неъматларни кўпчилик билан баҳам кўриш, ҳаммага яхшиликни раво кўришни афзал билганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд: Айбсиз одам йўқ, шунинг учун агар айбсиз дўст ахтарсак, дўстсиз қоламиз, — дер эдилар.

Одамларга яхшилик қилиш энг юксак инсоний бурч эканлигини таъкидлаб, шам каби бўлгин ва одамларга ёруғлик бер, ўзинг эса қоронғуда бўл, деган эканлар.

Хожа Баҳоуддиннинг «Дил ба ёру даст ба қор» — «Кўнгил Оллоҳда бўлсину, кўлинг эса ишда» ҳикматларининг инсон маънавий дунёси такомиллидаги аҳамияти беқийёсдир.

Тасаввуф тариқатлари ҳақида сўзлаганда Нажмиддин Кубро асос солган Кубровия ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни маслаҳат берамиз. Биз Нажмиддин Кубро сиймосида фақат тариқат бошчисини эмас, балки ўз ватанини, халқини дилдан севган инсонни ҳам кўрамыз. 1221 йилда босқинчи мўғул галалари қадами Хоразмга етиб боради. Муҳаммад Хоразмшоҳ мамлакатни, фуқарони ўз ҳолига ташлаб қочади. Шу қалтис дамларда Урганчи ҳимоя қилишга 76 ёшлиқ Нажмиддин Кубро бошчилик қилади ва жангда қаҳрамонларча шаҳид бўлади. Унинг сиймоси халқ қаҳрамони сифатида асрлар оша яшаб келмоқда.

Нажмиддин Кубро асос солган Кубровия тариқатининг қоидалари ўнта бўлиб, уларда бу тариқат йўлини тутган сўфийнинг ички маънавий дунёси қандай бўлиши кўрсатилган. Инсоннинг сабр-тоқатли бўлиши, бойлик ва мол-мулкка муккасидан кетмаслик, ҳар қандай пасткашлик, риё, макр ва ҳийла-найрангга бормаслик, ҳайвоний хусусият — шаҳвоний хирсларга берилмаслик гоялари илгари сурилади.

Хулоса қилиб айтганда, тасаввуф илми — инсон ҳақидаги илмдир. Инсон қалбига сайқал бериш илми. У инсон одобини — яъни маънавиятини янада юксалтирди. Бутун ислом ахлоқининг энг муҳим қадриятларини бир нуқтага жамлади. Шу тариқа тасаввуф комил инсон назарияси ва амалиётини ишлаб чиқди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Тошкент Ислом Университетини ташкил этиш тўғрисидаги фармони ва шу фармонга шарҳда таъкидланганидек: «Ислом оммалашуви ва ривож сифатида вужудга келган тасаввуф ҳам Ўрта Осиё шароитида Яссавия, Кубровия, Нақшбандия тариқатларини вужудга келтирдик, улар бутун Ўрта Шарқ ва Жанубий Осиё мамлакатларининг асрлар давомида маънавий, маданий ривожланишида муҳим рол ўйнади»¹.

Мустақиллик, Ислом дини ва исломий қадриятларнинг тикланиши

Яқин ўтмишда намоз ўқиш, диний маросимларни ўташ тақиқланган эди. Масжидлар, азиз-авлиёларнинг зиёратгоҳларига қулф урилган эди. Одамларнинг уйларидаги Куръон, Ҳадис, турли диний адабиётлар, ҳатто араб ёзувидаги бошқа китоблар териб олиниб, ёқиб юборилган эди. Мана буни «жоҳилия», нодонлик деса бўлади. Қанчадан-қанча одамларимиз ҳозирги эмин-эркин кунларни кўмсаб, аммо, кўролмай, армон билан ўтиб кетдилар. Шу боис биз мустақиллик келтирган неъматлар учун ҳар қанча шукроналар айтсак арзийди. Мустақиллик даврида исломий қадриятлар тикланди, имон-этиқодимиз ўзимизга қайтди. Бу савобли, эзгу ишларга карвонбоши ҳурматли Президентимиз Ислом Каримов эканини ҳар дақиқада эслаб туришимиз лозим. Президентимиз маънавият ва маърифатга оид нутқ, маъруза ва асарларида Исломнинг маънавий-ахлоқий, маърифий тарбиядаги юксак роли, ўрни, аҳамиятини мунтазам уқдириб келмоқдалар.

Хусусан, бу масалаларга Президентимиз Ислом Каримовнинг «Истиқлол ва маънавият» тўплами, «Ўзбекистоннинг сиёсий-

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 8 апрел.

ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда», «Сзод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» каби асар ва рисоаларда жавоб топишимиз мумкин.

«Ислом дини, ... — деб таъкидлайди Ислом Каримов «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавобида, — ҳаётимизнинг туб замирига чуқур сингиб кетган. Бу — инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Миллий қадриятларимизнинг замонлар оша безавол яшаб келишига сабаб — аввало муқаддас динимиз ҳисобидан»¹. Бу ҳолат халқимизга, хусусан ёшларимизга миллий ғояни сингдиришда Ислом омилидан оқилона фойдаланишни тақозо этади.

Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда мустақил мамлакатимизда ислом дини омилидан, унинг бой маънавий ва маданий қадрият сифатидаги катта имкониятларидан фойдаланиш мақсадида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Аввало, масжидларга, азиз-авлиёлар ётган мақбараларга солинган қулфлар олиб ташланди. Қаровсиз қолган масжидлар таъмирланди, янгилари барпо этилди. Азиз-авлиёлар ётган, ўтмишда қаровсиз ҳолга келган жойлар ободонлаштирилди, зиёратчилар учун қўлай шароитлар юзага келтирилди. Рамазон ва Қурбон ҳайитлари дам олиш куни деб эълон қилинди. Ҳар йили минглаб фуқароларимизнинг ҳаж ва умрага бориб келишлари учун имконият ва шароит яратиб берилди. Бу ўтмишда фақат ҳаёлий орзу ва армон эди. Улуғ алломалар — Исо Термизий, Ҳаким Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Замаҳшарий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Нажмиддин Кубро, Абу Мансур Матрудий, ал-Марғиноний ва бошқа улуғ зотларнинг юбилейлари бўлиб ўтди, 1998 йилда эса Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги нишонланди. Куръони Карим, Ҳадислар ва бошқа диний китоблар нашр қилинди, қилинмоқда. Ўтмишда бирорта ҳам диний уламоннинг юбилейи ўтказилмас эди, диний китобларни нашр этиш тақиқланган эди, юқорида айтганимиздек, борлари ҳам йўқ қилинган эди. 1999 йилда Тошкент Ислом Университети ташкил этилди. Мустақиллик йиллари ислом дини ва исломий қадриятларни тиклаш борасида асрларга тенг амалий ишлар бажарилди. Ислом ва исломий қадриятлар маънавий ва маърифий ҳаётимизнинг таркибий қисмига айланиб қолди. Президентимиз Ислом Каримов сўзлари билан айтганда: «Биз ислом дини ота-боболаримиз дини экани, у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканини доимо юксак

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 25-бет.

қадрлаймиз... Динга ҳурмат ва эътиқод — биз учун ўлмас қадрият-дир»¹.

Собиқ шўролар тузуми таназзулга юз тутиб, эски ҳукмрон, яқка ҳоким болшеви тик-коммунистик мафкура батамом инқирозга уч аб, янги мустақил даблатлар шаклланиши жараёнида маълум муддат ғоявий-мафкуравий бўшлиқ (вакуум) ҳолати вужудга келди.

Ғоявий бўшлиқ нима? Ғоявий бўшлиқ эски тузумдан янги тузумга ўтиш жараёнида олдин ҳукмронлик қилиб келган мафкура ўтмишга айлангач, тараққиёт талабларига мос равишда унинг ўрнини босадиган илгор ғоявий қараш тизимининг ҳам шаклланиб улгурмас ҳолатидир. Чунки янги мафкуранинг шаклланиши учун маълум давр талаб этилади.

1990 йилларнинг бошларида бундай ғоявий-мафкуравий бўшлиқ Ўзбекистон ҳудудида ҳам намоён бўлди.

Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг куйидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга: «Мен кўҳна бир ҳақиқатни яна эслатмоқчиман: табиатда бўшлиқ бўлганидек, инсоннинг онгу тафаккурида ҳам бўшлиқ бўлишига асло йўл кўйиб бўлмайди. Ҳар бир онгли одамнинг воқеликка ўз муносабати, мақсад ва интилишлари бўлиши табиий»².

Ғоявий бўшлиқ пайдо бўлган жойда муқаррар равишда бегона ва зарарли мафкуралар хуружи бошланади. Ўтиш даврида, янгича қарашлар мустаҳкам эътиқодга айланиб улгурмаган пайтда ташқи мафкуравий таъсирларнинг фойдали ёки зарарли эканини ҳамма ҳам дарҳол фаҳмлай олмайди. Ўзбекистондаги мафкура майдонига зарарли, халқимизнинг орзу интилишларига мутлақо бегона ғояларнинг ҳужуми ана шу билан ҳам изоҳланади.

Сўнгги йилларда бизнинг диёримизда ҳам тараққиётимиз, осойишталигимизни кўролмайдиган «ваҳобийлик» ва «ҳизбуттаҳрир» каби оқимларнинг гуруҳ ва тўдалари пайдо бўлиб қолди. Бундай тўдалар ўзларича масжидларда ғавғо кўтариб, ўтиш даврининг қийинчиликларидан фойдаланиб, айрим ёшларнинг онгини захарламоқдалар. Мустақилликнинг берган эркинлигини суистеъмол қилмоқдалар. Бу мутаассиб линдорлар ўзларини «ваҳобий» ёки «динни тозаловчилар», «фундаменталистлар» деб юритиб, аслида эса биринчи навбатда исломнинг ўзига зарба бермоқдалар. Ваҳобийлар бир ярим минг йиллик илм-фан, маданият тарихидан воз кечиш, Имом Бухорий, Имом Ғаззолий, Имом Абу Ханифа, Бурхониддин Марғиноний, Аҳмад ал-Фарғоний, Навоий, Жомий, Улуғбек, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқа ўнлаб мутафаккирлар, сўфийлар,

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсалимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 26-бет.

² «Фидокор» газетаси, 2000 йил, 8 июн.

олимлар меросидан воз кечиш, уларнинг асарларини ёқиб юборишни, мақбараларини бузиб ташлашни тавсия қилмоқдалар. Улар, умуман, инсон ақли, инсон қалби билан яратилган жамики маънавий бойликларни улоқтириб ташлашга даъват этмоқдалар. Ахир бу ваҳшийлик, нодонлик, жоҳилликнинг ўзику. Маънавийтли ва маърифатли киши, буни мутлақо қабул қилмайди.

Ваҳобийлик бизни орқага, жаҳолатга тортадиган, исломни, ислом аҳлини бузадиган хавфли оқим. «Динни тозалаш», «соф динга қайтиш» ниқоби остида ташвиқотлар олиб бориб, одамларни таҳликага солиш, қонли жиноятлар қилиш, отани болага, акани укага душман қилиб, жамиятимизни хавф остига қўяётганлардан миллий қадриятларимизни авайлаб-асрашимиз лозим.

Диёримизда дин ниқоби остида иш кўраётган экстремистлар, ақидапарастлар мавжуд конституциявий тузумга қарши бориб, ҳокимиятни эгаллаш ва Ўзбекистонда Ислом давлати қуриш, халқни қўрқувга солиб, ҳукуматга ишончсизлик уйғотиш учун турли жиноятлар ва террористик ҳаракатлар содир этиш йўли билан эл тинчлигини бузишга уринмоқдалар. Уларнинг асл мақсади ҳукуматпарастлик, яъни давлатни қўлга олишдан иборат. Мустақил юртимизда уларга ўз вақтида зарба берилли ва уларнинг пайи қирқилди.

Халқимиз энди — эркинлигини қўлга киритган, ўзлигини англаб етган бир замонда аллақандай кимсаларга эргашиб яна жаҳолат ва қуллик тузоғига қайтадими? Албатта йўқ. Аммо, ҳамма гап ҳар қандай таҳдид ёки таҳлика олдида ваҳимага тушмасдан, ана шу қураш ва синовларга доимо тайёр туришда, огоҳ ва сергак бўлишда. Айниқса, ёшларимизни уларнинг зарарли таъсиридан асраб қолиш ҳозирги тарбия ишимизнинг асосий йўналиши бўлиб қолиши лозим. Бегона ва зарарли, моҳияти ғайри инсоний бўлган ғояларга қарши тура олиш учун ёшларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантиришимиз зарур. Иммунитет (лотинча — озод бўлиш, қутилиш) деганда организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаш, ўзини турли хусусиятларга эга таъсирлардан, ташқи инфекциялар кириб келишидан ҳимоя қилишга қодир бўлган реакциялар мажмуи тушунилади. Лекин инсоннинг кўплаб хусусиятлари туғма бўлса, мафкуравий иммунитетни шакллантириб бориш ижтимоий-сиёсий ҳаётини эҳтиёж саналади. Чунки кучли мафкуравий иммунитетга эга шахс ҳар қандай ошқора ёки пинҳона кўринишдаги мафкуравий тазийқларга бардош бера олади. Ёшларимиз доимо ва ҳар он огоҳ ва яна огоҳ, сергак бўлишлари замон талаби. Бунинг учун ёшларимиз

онгига мустақиллик ғоясини чуқур сингдиришимиз лозим. Токи улар миллий илдишлари бақувват, дунёни чуқур англайдиган, замон тараққиёти билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етинсин. Ана шунда жоҳил ақидапарастнинг «даъвати» ҳам, ахлоқни рад этадиган, биз учун мутлақо бегона ғоялар ҳам уларга ўз таъсирини ўтказмайдди.

Президентимизнинг «Туркистон-пресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавобларида таъкидлаганларидек: «Биз ўз динимиз ва эътиқодимиздан ҳеч қачон воз кечмаймиз. Шу билан бирга муқаддас динимиз шаънига доғ туширмоқчи бўлган кимсалар билан ҳеч қачон мурося қилолмаймиз. Мен Ўзбекистон раҳбари сифатида қандайдир ёвуз кучлар ислом динимизни, ота-боболаримиз эътиқодини, мусулмон фуқароларимизни таҳқирлашига, жамиятимизга хавф туғдиришига ҳеч қачон йўл қўймайман»¹.

Президентимиз айтганидек, ҳар биримиз ҳаминча, ҳар соғияда огоҳ бўлишимиз лозим. Бу мустақил юрт ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчи бўлмоғи лозим. «.. Муқаддас динимиз шаънига доғ туширмоқчи бўлган, ундан ғаразли сиёсий мақсадларда фойдаланишни истайдиган кимсалар ва кучлар билан ҳеч қачон мурося қилолмаймиз»².

Юртимизда кейинги вақтларда рўй бераётган айрим салбий ҳодисалар, ножўя хатти-ҳаракатлар, ёзув ишлар, аввало, мафкуравий бўшлиқ туфайли содир бўлмоқда³.

Ҳар бир фуқаро шуни англаб етиши керакки, Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётида ўзига хос ва мос йўли бўлгани каби маданий-маънавий ривожланишида ҳам ўз йўли бор. Бу ўзига хосликни динга, диний қадриятларга муносабатимизда, улардан маънавий тарбияда фойдаланишимизда ҳам кўришимиз мумкин. Бу йўл Президентимиз асарларида баён қилиб берилган. Унинг моҳияти, мўътадил диндорлик, ислом маърифатини ривожлантириш, ички-ботиний оламни поклаб, Оллоҳни дилда сақлаб, ақлу тафаккур, илму урфон билан камолот сари бориш, ўз меросий қадриятларимиз ва дунё илмини эгаллаб, замон билан ҳамқадам олға бориш.

Хулоса шуки, мустақиллик берган ҳидоят йўлини турли ёт унсурлардан асраш, уларга берилмаслик, уларнинг кириб келишига йўл қўймаслик лозим бўлади. Тараққиёт яқдиллик, фидоийлик ва умуммиллий ғояларимизнинг моддий кучга айланишидадир.

¹ Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 6 март.

² Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 26-бет.

³ Қараиғ: Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 9-бет.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ислом дини ҳақида нималарни биласиз?
2. Қуръон ва Ҳадис қандай китоблар?
3. Ислом динида инсон маънавияти масалалари қандай талқин қилинган?
4. Ислом динининг илмга муносабатини изоҳланг.
5. Тасаввуф қандай диний таълимот? Унинг моҳиятини изоҳланг.
6. Тасаввуф инсон учун энг катта ёв деб нимани тушунади?
7. Ўрта Осиёлик қандай буюк сўфийларни биласиз?
8. «Дил ба ёру даст ба қор» иборасининг моҳиятини изоҳланг.
9. Диний ақидапарастлик деганда нимани тушунаси? Унинг жамиятимиз учун хавфи нимада?
10. Ўзбекистон мустақиллиги ва динга, диний қадриятларга муносабатдаги ўзгаришларни тушунтириб беринг.

9-МАВЗУ

ЎРТА ОСИЁ ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРИДА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ МАСАЛАЛАРИ

Ўрта Осие — Шарқнинг юксак маънавият ва тафаккур маркази

Ўрта Осие тарихий воқсаларга гоят бой ўлка бўлиши билан бирга азалдан илм-фан, маданият ва маънавиятнинг марказларидан бири бўлиб келган. Бу ўлка дунёга маънавият ва маърифатнинг барча соҳаларида юзлаб, минглаб жаҳонмушул улуғ зотлар, давлат арбобларини тарбиялаб берган. Умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда буюк аждодларимиз бевосита иштирок этганлар, унинг тараққиёти ва бойишига улкан ҳисса қўшганлар. Ўрта Осие маданий мероси жаҳон маданияти ва маърифатининг узвий ажралмас таркибий қисмидир.

Эндиликда жаҳон маънавияти ва маърифати салтанатида ўз ўринларига эга бўлган улуғларимизни теран англаш, ўрганиш ва улуғлаш вақти келди. Афсуски, салкам 150 йиллик мустамлакачилик, 70 йиллик тоталитар тузум ҳукумронлиги даврида жумҳуриятимиз навқирон авлоди, Ислом Каримов айтганидек, неча йиллар бизни тарихимиздан, динимиздан, маънавий меросимиздан ғофил этишга уриндилар, — натижада улар ўз халқининг тарихини, унинг бой табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий, ахлоқий маданиятидан баҳраманд бўлиш, ўрганишдан маҳрум бўлиб келди¹.

Аждодларимиз эъозлаб келган, асрлар қаъридан олиб ўтилган фалсафий-ахлоқий панд-насихатлар, қадриятлар атайлаб, мақсадни кўзлаб юргизилган сиёсат қурбони бўлди, эътибордан четда бўлди. Бу эса ёш авлоднинг маънавиятига салбий таъсир ўтказди. Ваҳоланки, Ислом Каримов «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли» китобида таъкидлаганидек: «...ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда»².

Мустақиллик туфайли ўрганиш, таҳлил этиш имкониятига эга бўлгач, она заминимиз маънавий меросини чуқурроқ ўрганиш бизнинг муқаддас вазифамиздир, инчунун, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди. «Она заминимизда бундан неча асрлар аввал яратилиб, то ҳануз юртимизга кўрк бағишлаб турган қидимий обидалар, асори атиқалар халқимизнинг юксак салоҳияти, куч-қудрати, бунёдкорлик анъаналари ҳақида, Ватанимизнинг шонли

¹ Қаранг: И. Каримовнинг Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи. «Ишонч» газетаси, 1997 йил 21 октябр сони.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажақ сари. 12-бет.

тарихи тўғрисида тасаввур ва тушунчалар беради, шу муқаддас диёрда яшайдиган ҳар бир инсон қалбида гурур-ифтихор туйғуларини уйғотади»¹.

IX-XV асрларни Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида шартли тарзда «Ренессанс» (уйғониш) даври деб аташади. Маънавият ва маърифатнинг гоят гуллаб-яшнаши бу давр учун характерли бўлган. Бу даврда қомусий илм эгалари, ажойиб шоирлар, буюк давлат арбоблари етишиб чиққан. Дунёвий фанларнинг тез суръатларда тараққий этиши кенг таржимонлик фаолиятига таъсир этди. Бу жараён, айниқса, ҳалифа Маъмуун даврида (813-833 й.) Бағдодда «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ташкил этилган пайтда тезлашди. Юнон фалсафаси ва табобати, ҳинд ҳисоби, ал-химия ва илми нужумга оид асарлар араб тилига ўтирилди. Бунда Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирлар ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Форобий, Ибн Сино, ал-Беруний каби мутафаккирлар ҳам катта рол ўйнадилар.

Ренессанс — уйғониш даври маданияти, маънавияти ва маърифати моҳият-эътибори билан дунёвий, гуманистик дунё-қараш, антик давр маданий меросига мурожаат қилиш, бамисоли унинг «қайта уйғониши» (номи ҳам шундан)ни англатади. Уйғониш даври намоёндалари қарашлари инсоннинг чексиз имкониятларига, унинг иродасига, ақл-идрокига ишониб қараш билан ажралиб туради.

Фанда Шарқ ва Ғарб уйғониш даври тушунчалари ишлатилади. Улар умумий, ўхшаш томонлар билан бирга, маълум фарқ, ўзига хос хусусиятлари жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Аввало улар давр нуқтаи назаридан фарқланади. Илк Шарқ уйғониш даври IX-XII асрларни, сўнгги уйғониш даври XIV-XV асрларни ўз ичига олса, Ғарб уйғониш даври фақат XV-XVII асрларни ўз ичига олиши билан фарқланади. Ғарб уйғониш даври учун феодализмга, динга қарши кураш хос бўлса, Шарқда масаланинг ғарбдагидек кескин қўйилишини кўрмаймиз.

Шарқ ва Ғарб уйғониши учун умумий хусусиятлар антик даврга мурожаат қилиш, уни «қайта тирилтириш», табиий фанлар ривож, фанда универсаллик (қомусийлик)ни, гуманизмни тарғиб этиш ва бошқаларда намоён бўлади.

Шарқ ренессанси даври қуйидаги умумий хусусиятларга эга:

1) маданият, дунёвий фанлар ва ислом ақидашунослигининг тараққиёти; 2) юнон, рум, форс, ҳинд ва бошқа маданиятлар ютуқларига суяниш; 3) астрономия, математика, минерология, жўгрофия, кимё ва бошқа табиий фанлар ривож; 4) услуб

¹ Миллий истиқлол гояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 47-бет.

(методология)да — рационализм, мантиқнинг устунлиги; 5) инсоний дўстлик, юксак ахлоқийликнинг тарғиб этилиши; 6) фалсафанинг кенг даражада ривож топиши; 7) адабиёт, шеърят, риториканинг кенг миқёсда ривожланиши; 8) билимдонликнинг қомусий характерда эканлиги.

Бу даврга келиб, аввало Ўрта Осиё, Эрон, Ироқ ва Сурия илму фан ва маданиятнинг йирик ўчоғига айланди. Хоразм, Бухоро, Хиротда йирик илмий марказлар ташкил топган эди. Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Фарғоний, Беруний, Имом ал-Бухорий, Имом Исо ат-Термизий, Ҳаким ат-Термизий каби Ўрта Осиёлик олимлар ва уломоларнинг донғи етти иқлимга таралган эди.

Ўрта Осиёнинг қадимий, кўҳна ва ҳамиша навқирон Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарлари қадимдан фан, маданият ва маънавиятнинг маркази бўлиб келганлиги билан ажралиб туради.

Ўрта Осиё табиий-илмий тафаккури ривожининг бошланиши буюк аллома Аҳмад ал-Фарғоний ва Мусо Муҳаммад ал-Хоразмийларнинг номи билан боғлиқдир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Бағдоддаги «Байт ул-ҳикма»нинг етакчи илм соҳибларидан саналган. 1998 йилда Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги юртимизда кенг нишонланди. Унинг вафоти 861 йилдир. У машҳур фалакиётшунос олим. Унинг асосий асарлари «Астрономия ва астролябияга кириш», «Фалакдан бўладиган сабаблар», «Астролябия фани усуллари», «Осмон ҳаракатлари ва юлдузлар илми» ва бошқалар саналади. Аҳмад ал-Фарғонийнинг «Астрономия асослари» китоби ўша даврдаги астрономия соҳасидаги билимларнинг қомуси бўлган. Унда қадимги фалакиётшунослик билимлари, унинг қоидалари, усуллари баён қилинган. Асар XII асрдаёқ лотин тилига таржима этилиб, кўп асрлар давомида Европада астрономия бўйича қўлланма, дарслик сифатида хизмат қилиб келган. Аҳмад ал-Фарғонийнинг ўзи ал-Фраганус номи билан бутун Европада машҳур бўлган.

Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (780-850) Шарқнинг буюк мутафаккири, қомусий олимидир. Унинг илми нужум, геодезия, жўрофия, айниқса, риёзиёт соҳасидаги хизматлари беқиёсдир. У араб, ҳинд, лотин, юнон, форс тилларини билган.

Хоразмий бир қанча китоб ва рисоаларнинг муаллифидир. Булардан энг машҳури алжабр фанига оид «Китоб ал жабр ва ал-муқобала» асаридир. Бу асар риёзиётда янги мустақил фан — алгебранинг вужудга келишига замин бўлди. У тенгламаларни ечишнинг икки усулини — ал-жабр, яъни қарама-қарши ишораларни ягона мусбат ишорага келтириш ва ал-муқобала, яъни бир хил ҳадларни қарама-қарши қўйишни кашф этди.

Хоразмий «Синд ҳинд», «Зижи Хоразмий» «Астролябия бўйича рисола», «Куёш соати ҳақида рисола», «Ернинг шакли ҳақида китоб»,

«Тригонометрик жадваллар», «Муסיқа бўйича рисола», «Тарих ҳақида» ва бошқа асарларнинг муаллифи. Унинг буюк хизматларидан бири Европа ва Яқин Шарқ илмини қадимги ҳиндларнинг ўнлик тизими билан таништирди. Учи Европада «Алгоритмус» деб юритганлар. Алгоритм эса унинг лотинчалаштирилган номидир.

Шарқ фалсафий, иқтимоий, ахлоқий фикри ривожини Абу Наср Форобий (873-950) сиз тасаввур этиш қийин. У «Шарқ Аристотели», «Иккинчи муаллим» деган унвонга сазовор бўлган машҳур мутафаккирдир. Шарқда қадим Юнонистоннинг энг машҳур файласуфи Аристотел «Биринчи муаллим» деб юритилган. Форобий кўп тилларни билган қомусий олим. У яратган асарларнинг умумий сони 160 та бўлиб, уни икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) қадимги Юнон файласуфлари ва табиатшунослари — Аристотел, Платон, Евклид, Гален ва бошқаларнинг илмий меросларини таржима қилиш, шарҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар; б) Ўрта аср фанининг табиий, иқтимоий-фалсафий соҳаларига оид рисолалар. Жумладан, «Аристотелнинг «Метафизика» асарига изоҳ», «Аристотелнинг «Осмон системаси» китобига изоҳ», «Аристотелнинг «Этика» китобига шарҳ», «Субстанция ҳақида сўз», «Масалалар манбаи», «Қонунлар ҳақида китоб», «Бўшлиқ ҳақида китоб», «Муסיқа ҳақида сўз», «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Форобийнинг фикрича, инсоннинг ва жамоатнинг ғалабага эришуви, яхшилиқни қўлга киритиши, ахлоқий ва ақлий мукамалликка кўтарилиши инсон ва жамоатнинг ўз қўлидадир.

У давлатни фозил ва жоҳил давлатларга бўлади. Фазилатли шаҳарларда илм, фалсафа, ахлоқ-маърифат биринчи ўринда бўлмоғи лозим, деб билади. Шунда жамият етуқликка эришади, дейди. Фозил шаҳар бошлиғи билимни, ҳақиқатни севувчи, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарши, адолатни яхши кўрувчи ва адолат учун курашувчи бўлиши керак деб айтади. Форобий инсоннинг камолоти учун хизмат қилган, хайр-эҳсонли ишлар, гўзал инсоний фазилатларни яхшилик деб ҳисоблайди. Инсоннинг камолотига тўсқинлик қилувчи дангасалик, бекорчилик каби ёмон одатлар, билимсизлик, онгсизлик, касб-ҳунарга эга бўлмаслик каби нуқсонларни ёмонлик деб, кишиларни ундан огоҳлантиради.

Форобий ҳаётнинг олий мақсади бахт-саодатга эришувдан иборат, кишилар бунга оламни ўрганиш, касб-ҳунар ва илмларни ўзлаштириш — маърифатли бўлиш орқали эришади деб қарайди.

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний (973-1048) жаҳон фани тарихида энг машҳур сиймолар қаторидан жой олган, ўз давридаги деярли ҳамма фанларга катта ҳисса қўшган, машҳур қомусий илм соҳиби, йирик табиатшунос ва файласуфдир. У ўз умри давомида 150 дан ортиқ асарлар яратган. Шулардан энг

машҳурлари «Қадимги авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Маъсуд қонуни», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Сайдана» ва бошқалардир. Гарчи Беруний фалсафий-ахлоқий масалаларга оид махсус асар ёзмаган бўлсада, аммо кўпгина асарларида бу масала ҳақида фикрлар баён этган.

Беруний халқлар ўртасидаги дўстликни ва илмий ҳамкорликни юксак қадрлайди. Уларни энг инсоний ахлоқий сифат деб мақтаб, амалда ўзи кўрсатди. Бир неча йил Ҳиндистонда яшаган 45 ёшли олим қадимги ҳинд-санскрит тилини ўрганиб, бу тилга Эвклиднинг «Элементлар», Птоломейнинг «Алмажистий» асарларини таржима қилди ва ҳинд олимларини юнон илми ва фалсафаси билан таништирди. Ўзи эса ҳиндларнинг илми, адабиёти, фалсафаси ва ахлоқини ўрганди. Бу ҳақда Берунийнинг ўзи шундай деб ёзади: «Ўзимни... уларнинг мунажжимлари ҳузурда, устоз ҳузурда турган шогирддек таъзим билан тутар эдим... Сўнг ҳисоб илмининг ҳақиқий йўллариңи уларга равшанлантирадиган бўлдим... уларнинг катталари мени ўз тиллари билан «Дарё» деб мақтаб эдилар».

Беруний фикрича, кишилар учун дунёда турли ҳоллар бор. Бу мақталувчи — яхшилик ва қораланувчи — ёмонликдир. Мақталувчи яхши ҳоллар бўлиб, уларнинг таянчи поклик ва тўғрилиқ деб кўрсатади.

Беруний ўз даврининг энг кўзга кўринган илм-фан ҳомийси эди. У мамлакат равнақини фан, маърифат ривожига кўрган. Илм-фан, маърифат саҳоватли хизматни ўташи мумкин деб ҳисоблади. У шундай ёзади: «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим — билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Бунини мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман».

Инсоннинг олий фазилати бошқалар ҳақида, айниқса, камбағаллар ҳақида ғамхўрлик қилишдан иборатдир. Беруний доимо халқларнинг дўст, иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши учун курашиб келди. У инсониятга, у яратган маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қоралади. Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берган алломадир.

Жаҳон маданияти ва маърифатига катта ҳисса қўшган, Шарқ ва Европада «Шайх-ур раис — олимлар бошлиғи» унвонига эга бўлган аллома Абу Али ибн Сино (980-1037)нинг илмий мероси биз учун бебаҳо хазинадир. У ўз умри давомида 450 дан ортиқ асарлар яратган. Унинг «Тиб қонунлари» номли 5 жилддан иборат китоби асрлар давомида Шарқ ва Европада медицина бўйича асосий қўлланма бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ибн Сино ёшлигида зўр меҳнат, изланиш, ғайрат билан илмларни ўрганишга киришган. У бу ҳақда шундай ёзади: «Уйқуга кетган вақтимда ҳам ўнгимдаги масалаларни кўрардим. Шу ҳолатда кўп масалалар тушимда менга аён бўларди... шу зайлда ҳамма

илмларни мустаҳкам эгаллай олдим. Инсоннинг имконият даражасида эгаллайдиган даражада билимни эгаллаб олдим. Аристотелнинг «Метафизика»сини «қирқ бир марта қайта ўқидим». У менга ҳатто ёд бўлиб ҳам қолди. Лекин шундай бўлишига қарамай, мен уни ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим», - деб ёзади у таржимаи ҳолида. Ибн Сино бу муаммонг Фәробиининг Аристотел «Метафизика»сига ёзган шарҳини ўқиб ҳал этади.

Ибн Сино умрининг кўп қисмини сарсонликда ўтказишига қарамай — математика, астрономия, физика, кимё, биология, фармакология, психология, филология, фалсафа ва табобат соҳасида баракали ижод қилган мутафаккирдир. Унинг асарларидан 100 тачаси бизгача етиб келган, холос. Улар қаторига Ўрта аср илмининг барча муҳим соҳаларини ўз ичига олган, хусусан — мантиқ, физика, математика, метафизикани тўлиқ қамраб олган «Китоб аш-шифо», 20 томдан иборат «Китоб ул-инсоф», «Донишнома», «Лисонут-тайр (Қушлар тили)», «Соломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон» каби асарлари қиради. У ўзининг фалсафий-ахлоқий асарларида ҳукмдорларни қонунсизликларга қарши курашишга, халқнинг талабларига қулоқ солишга, адолат юзасидан иш юритишга чақиради. Адолатни инсон хатти-ҳаракатининг энг яхши безаги деб кўрсатади.

Унинг фикрича, яхшилик доноликда, донолик эса ҳодисаларни билиш орқали қўлга киритилади. Билим, маърифат инсон ҳаётининг ажралмас томонидир. У шундай ёзади:

Жон агар бир шиша бўлса, илм худди лампадир,
Ҳикмати инсонни билгил, ул чироғда лампаёғ.

Ибн Сино «Соломон ва Ибсол» қиссасида ростгўйлик, садоқат, пок муҳаббат, ироданинг макр устидан ғалабасини тасвирлайди.

Мутафаккир кишиларни дўстлик ва ҳақиқатга, дўстликнинг қадрига етишга чақиради. Инсонни эса оламдаги мавжудотлар ичида энг буюк зот, деб қарайди. Шундай қилиб, Ибн Сино Ўрта аср Шарқ ва Европа маданияти ва маърифати тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди.

IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожида XI асрнинг кўзга кўринган шоири Юсуф Хос Ҳожиб ҳам катта ўрин тутди. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг ягона достони бўлмиш «Қутадғу билиг» («Бахтга элтувчи билим») билан машҳурдир. Бу асар 1069 йилда ёзилган бўлиб, уни шоир Қашқар ҳокими Сулаймон Арслон Қорахонга бағишлаган. Шу асари учун унга Хос Ҳожиб, яъни буюк хоннинг махсус маслаҳатчиси унвони берилган. Достон қаҳрамонлари — ҳоким Кунтуғди адолат рамзи, вазир Ойтўлди бахт рамзи сифатида, вазирнинг ўғли Ўғдулмиш ақл рамзи сифатида тасвирланади.

Мутафаккир инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан мулоқотда ва фойдали меҳнатда чинакам камолга етади, деган ғояни илгари суради. Инсонга фойда келтирмайдиган инсон — ўликдир, деб таъкидлайди. Жамиятда меҳнат аҳли — деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандлар ҳал қилувчи рол ўйнайди, деб уқтиради. Шунинг учун, Юсуф Хос Ҳожиб ҳокимга адолатли бўлиш, ўзбошимчилик ва қонунсизликка йўл қўймасликни маслаҳат беради.

Мутафаккир фикрича, одам кимлигидан қатъи назар инсон бўлиши лозим, чунки дунёда фақат инсонийликкина абадул-абад қолади. Шу сабабли ўз номини ҳамisha яхшилик билан эслашни истаган киши фақат яхшилик қилиши лозим. У шундай ёзади: «Кимнинг одоби яхши ва ахлоқи тўғри бўлса, у киши мақсадига етади ва бахт унга қулиб боқади», чунки «яхши ахлоқ жамики яхшиликларнинг заминидир».

Юсуф Хос Ҳожиб илм ва маърифатни жамиятнинг тараққиётига, гуллаб-яшнашига олиб келувчи куч деб билиб, уларни эгаллашга даъват этади. У кишини зулмат ичидаги уйга, билимни эса ана шу уйни нурафшон этувчи машъалга ўхшатади. Шоир кишиларни сўзлаганда ўйлаб гапиришга чақиради. Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин. Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин. Маънодор сўз донолик аломати, бемаъни сўз маҳмаданагарчилик, аҳмоқлик аломатидир. Шу боисдан одам кўпроқ қулоқ солиб, кам гапириши керак, деб айтади.

Юсуф Хос Ҳожиб шунингдек, инсоннинг ташқи қиёфаси унинг ички маънавий дунёсига мос бўлишига катта аҳамият беради. Мутафаккир ёлғончи, мунофиқ кишилар жамият учун зарарли, бундай кишилардан узоқ бўлиш керак, дейди.

Шундай қилиб, XI асрда яшаб ижод қилган Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарида маърифатпарварлик, юксак ахлоқийлик ғояларини илгари суради. Бу асар катта маънавий-маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга.

Биз ўрганаётган даврда ахлоқий-дидактик мавзуда асар яратган ва шуҳрат қозонган шоир Аҳмад Югнакийдир. У XII аср охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган. Ундан бизгача «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони етиб келган. У ўз достонида дунёнинг бевафолиги, ўткинчилиги ҳақида гапириб: дунё гўё карвон фақат озгина фурсат тўхтаб ўтиладиган работ (карвонсарой). Шу сабабли, деб таъкидлайди у, бу дунёдаги роҳат-фароғатга интилиш бефойда, уни деб азоб-уқубат чекишга арзимамайди, чунки «сен бугун кўриб турган бойлик эртага ғойиб бўлади, сен ўзимники деб билган буюмлар бошқаларга қолиб кетади. Шунинг учун фақат яхшилик уруғини сепиш учунгина яшаш керак деб уқтиради. У билимли, маърифатли кишиларни етук кишилар деб ҳисоблайди. Инсон билан билимни

ажратиб бўлмайди, фақат билимли кишигина камол топиши мумкинлигини таъкидлайди:

Олим одам — қимматбаҳо динордир,
Нодон, жоҳил одам — қимматсиз сохта пулдир.

Унинг фикрича, инсон олим бўлгандан кейингина улуғлик даражасига кўтарилади ва яхши ном қолдиради. Билимсиз киши соғлом бўлса ҳам, у ўлиқдир деб кўрсатади. Билим инсон учун битмас-туганмас мулкдир, деб таъкидлайди. Шоир, ахлоқ-одобдаги асосий нарса тилдир. Тил бахтиёрлик ва бахтсизликнинг сабабидир, деб уқтиради. Шу билан бирга, олим ҳалоллик ва ҳақгўйлик, саҳийлик инсон учун фазилат, унга интилиш керак дея, ҳасислик ва бадфеълликни қоралайди. Камсуқумлик ва камтаринлик инсонни улуғлайди, деб кўрсатади.

Кишиларга фақат яхши одамлардангина дўст орттиришни маслаҳат беради. Фақат яхши ишлар қилибгина яхши натижалар кутиш мумкин, чунки «... тикан экиб, ҳосилига узум олмайсан», деб айтади.

Хулоса шуки, IX-XII асрлар давомида Марказий Осиёда илм, фан, маърифат, маънавият юқори даражада ривожланди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, IX-XII асрлар давомида Марказий Осиёда илм, фан ва маърифат юқори даражада ривожланган. Уларнинг заминиде авлод, ажлодларимизнинг юксак даражадаги маънавиятга эга эканлиги туради. Чунки маънавий қашшоқ инсон ҳеч қачон илм, фан, маърифат ва маданиятни ривожлантира олмайди. Унинг ўлкан салоҳиятидан баҳра ола олмайди.

Буюк авлод-ажлодларимиз томонидан амалга оширилган улкан ишлар жаҳон цивилизациясининг ютуғи сифатида барча халқларга хизмат қилиб келмоқда. Бу ўз навбатида ҳар бир ўзбек фарзандида ғурур ўйғотади ва бу маънавий бойликларни чуқур ўзлаштиришга интилишини кучайтириб бораверади.

Ўзбекистонда XVI-XIX асрлар даври маънавияти ва маърифати

XVI-XIX асрларда Ўрта Осиё халқлари маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти икки йўналишда борди. Биринчиси Ўрта Осиёнинг ўзида рўй берди. Иккинчиси Ҳиндистонда Бобурийлар давридаги Ўрта Осиёлик мутафаккирларнинг ижодида намён бўлади.

XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёда маънавий-маърифий қараш ривожи Бобораҳим Машраб (1653-1711) номи билан чамбарчас боғлиқ. Машрабдан бой маънавий бадиий мерос қолган. Машраб ўша вақтда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тарқалган тасаввуфнинг қаландарлик оқимида

эътиқод қилиб, ўзининг исёнкорона шеърлари билан жамиятдаги адолатсизликка қарши кураш олиб боришга ҳаракат қилган. Ўз газалларида ахлоқий, маънавий покликка эришиш, ҳаётдаги салбий иллатларга қарши курашни куйлайди.

У ўзи яшаётган давр ҳоқимларидан адолатни кутади. Ҳатто уларга мурожаат қилиб, халқ тўғрисида ғамхўрлик қилишни, уларнинг арз-додига қулоқ солишни сўрайди.

Машраб кишиларни бойликка ҳирс қўймасликка, ўзгаларга яхшилик қилишга, сахийликка, ҳалол бўлишга, ўз меҳнати эвазига яшаш, нафсни тийишга чақиради.

Машраб ўз ижодида хулқ-одоб масалаларига катта эътибор бериб, одамларни ярамас хатти-ҳаракатлардан, такаббурлик ва ёлғон сўзлашдан сақланишга ундайди. Унинг маънавий-ахлоқий дунёқарашада фарзанднинг ота-онани ҳурмат қилиши, уларни юксакликка кўтариш ғояси муҳим ўрин тутади. Хусусан, фарзанддан отанинг рози бўлиши лозимлиги, акс ҳолда ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида ёзади. Машраб ижодидаги бундай ғояларнинг мустақил Ўзбекистон ёшларини маънавий камолга етказишда аҳамияти катта.

XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида иккинчи йўналишда ижод қилган Ўрта Осиёлик мутафаккирлардан бири Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1721) дир. Ундан жуда бой маънавий мерос қолган. Унга «Шарқ Гегели» деган унвон, тавсиф берилганки, бу унинг замонасининг ҳамда Шарқнинг буюк ва юксак маънавият-маърифат эгаси бўлганлигини кўрсатади.

Бедил ўз асарларида аввало инсон ҳақида, миришкор деҳқон ҳақида алоҳида меҳр, ҳурмат ва эҳтиром билан гапирди. У инсонни ирқий, миллий ва диний эътиқодларидан қатъи назар ҳурмат ва эҳтиромга сазовор олий зот деб билади. Бу ҳақда шундай дейди: «Ҳар кимки, ҳазрати инсонни саждага сазовор демаса, у малъундир». Қандай ажойиб фикр. Ушбу фикр ҳар қандай давр учун ҳам адолатли ва олижанобдир. Инсон борлиқнинг, оламнинг тожи. Инсон ўз бахтини ўзи яратадиган зот деб қарайди.

Тўрт даҳр аро сен нури офтоб,
Етти баҳр ичра гавҳари ноёб.
Ҳар нарсасаки етибди ақлинг,
Бундан афзалсан буни яхши бил.
Дунё мевасининг миришкорисан,
Ҳаммасидан ҳам ҳосилдорисан.
Қай тарафгаким учди хаёлинг,
Сен парвоз этсанг, етар мажولينг.
Дилинг ҳимматидан ҳаёт гулистон,

Қўлинг қудратидан ҳаммаёқ бўстон.

Амрингга мунтазар турганда олам,

Сен нима халғга асирсан одам.

«Одам абади яшаши мумкинми?» - деган саволга мутафаккир ижобий жавоб беради. Ва инсонга икки хил абадийлик хослигини айтади. Бири умдий абадийлик — ҳамма нарсага, шу жумладан, одам танасига ҳам хос моддий абадийлик.

Иккинчиси хусусий абадийлик — ўз фаолияти, меҳнати, яхши иши билан инсонларга манфаат етказган кишиларга хос. Бедил тирикликнинг маъносини — дарахт ўтказиш, экин экиш, уларни парвариш этиш, бечораларга хайр-саховат кўрсатиш, ожизларга йўл кўрсатиш, беморларни бориб кўриш ва бошқалардан иборат олиш деб қарайди.

Инсоннинг абадийлигини белгиловчи омиллардан бири илмдир, дейди мутафаккир. Инсон умрининг боқийлиги, абадийлиги ҳақидаги бундай қарашлар таҳсинга сазовор. Зеро, тарихда абадий номи қолган маънавий тирик сиймолар фақат илм-маърифат ва ўзларининг яхши ишлари билан ўз номларини абадиётга муҳрлаб кетганлар. Улар ёққан илм-маърифат шамлари неча асрлар бўйи инсоният йўлини ёритиб келмоқда ва яна неча асрлар ёритгусидир. Бундай сиймолар қаторига дунёвий ва диний илмлар соҳиблари киради.

XVIII-XIX асрлар маънавияти ва маърифати ривожда Турди, Ҳувайдо, Гулханий, Махмур, Нодирабегим, Увайсий, Мунис Хоразмий, Огаҳий, Феруз ва бошқаларнинг ўрни ва роли ҳам беқиёсдир.

XIX асрда Ўрта Осиёда маънавият ва маърифат ривожига Аҳмад Дониш (1827-1897) ижоди ва маърифатпарварлик фаолияти билан чамбарчас боғланиб кетганлигини алоҳида қайд этишимиз мумкин. У инсон турли фанларни эгаллаб, дунё сирларидан воқиф бўла олади, дейди.

«Биз, — деган эди Аҳмад Дониш, — дунёни гуллатиб-яшнатиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, дунёнинг ажойиб сирли томонларини тадқиқ этиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз». Аҳмад Дониш илми, маърифатни ривожлантириш, халқни саводхон қилиш орқали қолоқликдан қутулиш мумкин, деб маърифатпарварлик ғояларини илгари суради.

Ўзбек маърифатчилиги Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Завқий ва бошқалар ижодида ҳам алоҳида ўрин тутди.

Маърифатпарварлик ғоялари Беҳбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийлар фаолияти ва ижодида миллат озодлиги учун кураш билан боғланиб кетганлигини алоҳида қайд этишимиз лозим.

Хусусан юксак маънавиятнинг асосий кўрсаткичларидан бири

бўлган Она-Ватанга бўлган муҳаббат туйғулари етук маърифатчилардан бири бўлган Абдулла Авлоний асарларида ўз ифодасини топган. Абдулла Авлоний аждодларимиз маънавий меросининг: «Киши, ўзгалар юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», деган буюк қоидага амал қилиб, ҳар бир халқнинг, ҳар бир миллатнинг Ватанига муҳаббат туйғусини қадрлайди. «Биз туркистонликлар ўз Ватанимизни ортиқ севганимиз каби арабистонликлар, унинг кумлик, иссиқ чўлларини, эскимолар шимол тарафларни, энг совуқ ва музлик ерларини бошқалардан зиёд севадилар»¹, деб ёзади.

Маърифатчилар асарларида, миллатни улуғлаш, инсоний муносабатларни қадрлаш, ҳалоллик, эътиқодлилиқ, Ватан манфаатлари йўлида фидойилиқни тараннум этиш ғоялари ўз ифодасини топган. Бу ғоялар ўзининг юксаклиги билан миллий тикланишимизга ижобий таъсирини ўтказиб келмоқда.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқларининг маънавий ва маърифий қарашлари халқимизнинг бой маънавий меросининг ажралмас қисми саналади. Ўрта Осиё халқлари маънавий ва маърифий қарашларида инсон ва унинг фазилатлари, таълим-тарбия, ахлоқ муаммолари марказий ўринни эгаллаб келди. Унда комил инсон муаммоси ўзига хос равишда ўз ечимини топганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Зеро, комиллик маънавиятнинг асосий мезони ҳисобланади. Бу фазилатни эгаллашга интилиш ҳар бир инсон учун муқаддас мақсаддир. Комил инсон эса Ватан, миллат ва халқ манфаатларини ўз манфаатидан устун қўйишга қодирдир. Ана шу фазилатга эга бўлган кишилар мамлакатда қанчалик кўпчиликни ташкил қилса, у юксак даражада ривожланади, барқарорлик таъминланади.

Маънавият ва маърифатни ривожлантириш улар орқали комилликни шакллантириш мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг омили бўлиб қолади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нима учун Ўрта Осиё – Шарқнинг юксак маънавият ва маърифат маркази деб юритилади?
2. Шарқ ва Ғарб Ренессанси, уларнинг ўхшашлиги ва тафовутлари нималардан иборат?
3. Ислом Каримовнинг қайси асарларида Ўрта Осиё Шарқнинг юксак маънавият ва маърифат маркази эканлиги тўғрисида баён қилинган? (мисоллар билан изоҳланг).
4. Ўрта Осиё буюк мутафаккирларидан қимларни ва уларнинг қандай асарларини биласиз?

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. Т., 1918, 158-бет.

5. Буюк мутафаккирларимиз жаҳон фани ва маданияти хазинасига ўзларининг қандай илмий кашфиётлари билан ҳисса қўшганлар?

6. Нима учун ал-Форобий «иккинчи муаллим», ибн Сино «шайхур-раис» деб юритилади?

7. Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийнинг илм, унинг аҳамияти, одоб-ахлоқ ҳақидаги қандай фикрларини биласиз?

8. XVIII-XIX асрларда яшаб ўтган қандай шоир ва маърифат-парварларни биласиз?

10-МАВЗУ

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА МАЪНАВИЯТ

Амир Темур буюк давлат арбоби, юксак маънавият соҳиб

Амир Темур — буюк шахс, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, қонуншунос, талантли меъмор, нотик, руҳшунос, шу билан бирга эл-юртини, халқини севган ва уни машҳури жаҳон қилган инсон. Амир Темурнинг тарихи кўп жилдлик китоблар ёзишга арзийди. Мустақилликка эришгунимизга қадар буни амалга ошириш имконига эга эмас эдик. Чунки коммунистик ғоя бунга йўл бермади. Амир Темурнинг ўзи таҳқирланиб тўхмату маломатларга қолди.

Шукрлар бўлсинки, мустақиллик туфайли кўп минг йиллик бой тарихимизни, шу жумладан, улуғ бобомиз Амир Темурни ўрганиш имконига эга бўлдик.

Амир Темур 1336 йилнинг 9 апрелида Шаҳрисабзнинг Хўжа Илғор қишлоғида таваллуд топди. Темурнинг ёшлиги ва йигитлик йиллари мамлакат оғир ижтимоий-сиёсий бўҳрон исканжасига тушиб қолган бир даврда кечди.

Узоқ ва машаққатли курашлардан сўнг Амир Темур ўз рақибларини енгиб, ҳокимиятни қўлга киритди. Майда, тарқоқ феодалларни бирлаштириб, марказлашган давлат бунёд этди, мамлакатда иқтисодий ва маданий ўзгаришлар қилди.

Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоят катта. Биринчидан у мамлакатда юқорида айтганимиздек кучайиб кетган феодал тарқоқликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштира олди, муғуллар зулмига барҳам бериб, марказлашган йирик феодал давлатини яратди. Бу билан ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданият ривожига мустақкам замин яратиб берди. Бугун «Темур ва Темурийлар маданияти», «Темурийлар давлати», «Темурийлар маданияти», «Улуғбек ва Самарқанд астраномия мактаби», «Навоий» ва «Бобур» каби қутлуғ сўзларни нафақат ўзбекнинг, балки жаҳон халқлари асарлари саҳифаларида учратар эканмиз, бу гапларнинг заминида албатта, Амир Темурнинг улкан хизматлари ётади. Иккинчидан, Амир Темур, ўзи билибми-билмасданми, лекин бир қатор халқлар ва юртларни мустамлакачилар зулмидан озод бўлишига ёрдам берди. Масалан, ўша даврнинг энг қудратли ҳукмдорларидан ҳисобланган Боязид Йилдиримни тор-мор келтириб, Болқон ярим ороли ва Европа халқларига озодлик бағишлади, Олтин Ўрда хони Тўхтамишни икки марта тор-мор этиб, Россияни муғуллар ҳукмронлигидан қутулишини қарийб 300 йилга тезлаштирди.

Амир Темур замонида ёзилган асарларни кунт билан ўқисак, ўргансак, унинг кўп яхши хислатлари: тўғрилиқ, мурувватлилик, эл-юртига меҳр-муҳаббат ва бошқаларни билиб олишимиз мумкин.

Амир Темурда ватанни севиш, халқини улуғлаш, фахрланиш ва гурурланиш сингари олий маънавий фазилатлар барқ уриб турган.

Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»лари, Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» ва бошқа асарларда келтирилган соҳибқироннинг ибратли ишлари, панд-насиҳатлари ва ўғитларидан ҳам унинг кимлигини билиб олса бўлади. Булар эл-юрт ва фуқароларнинг ташвиши, раиятпарварлик, меҳр-мурувват, қўшничиликка риоя қилиш ва ниҳоят, мардлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги ўғитлардир.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, ханоқоҳлар, саройлар, бозорлар, қалъалар, каналлар ва бошқа иншоотларнинг сон-саноғи йўқ. Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир, Аҳмад Яссавий, Занги Ота мақбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зинда меъморий мўъжизалари, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва бу каби бошқа иншоотлар шулар жумласига кирди.

Тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур «Ободонликка ярайдиган бирор қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди».

Тарих бу кўҳна дунёда жуда кўп жаҳонгирларни кўрган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг «қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», деган сўзлари бунёдкорлик, яратувчанлик фаолиятининг тасдиғидир. «Агар бизнинг қудратимизни билмоқчи бўлсангиз, қурган биналаримизга боқинг», деганда Амир Темур, аввало, ўз халқига, келажак авлодларига мурожаат қилган, десак янглишмаймиз.

Ҳар қандай жамият тараққиётини илм-маърифатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Буни теран англаган соҳибқирон ҳокимиятга келиши билан чиқарган дастлабки фармонларини мадрасалар барпо этишга, илм толибларига нафақалар тайинлаш билан бошлаган. Қайси бир шаҳарга ташриф буюрмасин Амир Темур аввало, ўша ерлик олиму фозиллар билан учрашар, улар билан суҳбат қурар, турли мавзуларда баҳслашар эди.

Тарих, тиббиёт, математика, астрономия, меъмorchилик соҳаларида юксак салоҳиятга эга Амир Темур учун бу табиий ҳол эди. Мазкур фазилат соҳибқироннинг набираси Мирзо Улуғбекка

ўтгани шубҳасиз. Мирзо Улуғбекнинг давлат арбоби бўлиш билан бирга буюк олим даражасига етишишида бобоси Амир Темурнинг хизмати бениҳоя катта бўлган. У Улуғбекдаги ноёб қобилиятни бошдан оқ пайқаб, сафарларда ҳам ёнида олиб юриб, дунёнинг машҳур олимлари тарбиясидан баҳраманд этган. Амир Темур маънавиятини белгилловчи бош мезон унинг бутун умр бўйи амал қилган «Куч - адолатда!» деган шиоридир. Бу шиорда Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг бутун мазмуни мужассамлашган, десак янглишмаймиз. Амир Темурнинг маънавий ва маърифий қарашлари унинг ўз фарзандлари, набиралари, тахт ворисларига қолдирган ўғитлари «Темур тузуклари»да мужассамлашган. Бу бебаҳо тарихий асарда, ҳокимлар ва вазирларнинг вазифалари, ўз ишига муносабати, аҳоли турли қатлами — раиятнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, сипоҳларга муносабат каби ҳаётий маънавий-ахлоқий қонун-қоидалар ўз ифодасини топган.

Соҳибқироннинг «Темур тузуклари»дан қуйидаги сатрларни мамнуният билан ўқиш мумкин:

«Юз минг отлиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри тadbир билан амалга ошириш мумкин».

«Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳдорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим».

«Кимки бировнинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзини кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозисига олиб бориб топширсинлар».

Қуйидаги тузукларда Амир Темурнинг кечиримли хислатлари намоён бўлган. Бунини у бошқалардан ҳам талаб қилган. Кечиримли бўлиш инсон учун энг яхши фазилат саналади:

«Менга ёмонлик қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю кўрқув бўлса, унут бўларди».

«Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига фарқ бўлдилар. Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ тилаб келганларида, уларни ўзимнинг тахту давлатимга шерик қилиб, ҳеч қачон улардан мол-мулк ва тирикчилик ашёларини аямадим».

«Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим...»

«Агар душманинг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб яхшилик ва мурувват кўрсат».

Амир Темурнинг дўстлик ҳақидаги панду-насихатлари ҳам ҳали-ҳануз биз учун ибратдир.

«Содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз душмани деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди».

Амир Темурнинг умр бўйи ободончилик, қурилиш ишларига катта аҳамият берганлиги, камбағалпарварлигини унинг қўйидаги ўғитларидан ҳам билиш мумкин:

«Кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз қурса ё бирор боғ кўкартирса, ёҳуд бирор хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, учинчи йили қонун-қоидага мувофиқ хирож йиғсинлар».

«Катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар...».

Амир Темурнинг қўйидаги сўзлари асрлар оша халқимизнинг асл фарзандларини эл-юрт, Ватан ҳақида қайғуришга чорлаб келди:

«Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифларни кўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин». Бу жумлаларда Амир Темур маънавияти жамул-жам бўлган бўлса не ажаб¹.

Буюк соҳибқирон мафқурасининг асосий моҳиятини ташкил этган — «миллат дардига дармон» бўлишга чақириғи ҳозирги кунда ҳам сув билан ҳаводек зарур даъватдир.

«Тарих тажрибаси шундан далолат берадики, дунёда икки куч — бунёдкорлик ва бузгунчилик ғоялари ҳамиша ўзаро курашади. Бунёдкор ғоя инсонни улуғлайди, унинг руҳига қаноат бағишлайди. Соҳибқирон Амир Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мамлакатни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган»².

Темурийлар сулоласи даврида маънавият ва маърифат ривож

Темур ва Темурийлар даври, умуман Шарқ, хусусан Ўрта Осиё илм-фани, маданияти, маънавияти, адабиёт ва санъати ривожда муҳим босқич, янги тарихий давр, туб бурилишдир. Бу даврдаги

¹ Юқорида келтирилган ўғитлар «Амир Темур ўғитлари» тўпламидан олинди. «Наврўз». Т., 1992.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 10-бет.

маънавий-маърифий ҳаётдаги кўтарилиш ва юксалишининг манбаи, бошланиши IX-XII асрларга бориб тақалади. XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрдаги Ўрта Осиёнинг маданий, маънавий ва маърифий камолоти IX-XII аср маданияти, маънавияти ва маърифатининг давомидир. Ўрта Осиё халқлари орасида етишиб чиққан буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди худди 19 даврда шаклланди ва ижод этди. Бутун дунёга номлари машҳур тарихчилар Шарофиддин Али Яздий, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, олимлар — Улуғбек, Али Қушчи, Қозизода Румий; файласуф шоирлар — Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Атоий; мусаввирлар — Камолиддин Беҳзод, Қосим Али, Мирак Наққош; ҳаттолар — Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Муҳаммад бин Нур ва бошқалар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳаммаси ўша давр ва ўзларигача бўлган инсоният маънавияти, маърифати ва маданияти ютуғининг барча соҳаларини мукамал билиб ва ўзлаштириб олган, ўзлари танлаган соҳаларнинг ҳали ҳеч ким томонидан забт этилмаган чўққиларини эгаллаган улуғ сиймолар, қомусий илм, ақл эгалари бўлганлар.

Шунинг учун ҳам уларнинг бой, серқирра ижодлари, тенги йўқ ва такрорланмас илмий-фалсафий, бадий, тарихий асарлари асрлардан асрларга, даврлардан даврларга эсон-омон ўтиб, барча алғов-далғовларга бардош бериб бизларгача етиб келди.

Камолиддин Беҳзод ва унинг шогирдлари ижодида юксак босқичга кўтарилган мусаввирлик санъати Шарқ уйғониш даврининг ютуқларидан биридир. Беҳзод ўзининг такрорланмас ижоди, гўзал миниатюра санъати ва ажойиб маҳорати билан нафақат Шарқда, балки бутун дунёда ҳам ўчмас из қолдиргандир. «Иккинчи Моний», «Шарқ Рафаэли» деб юксак даражада эъзозланган Беҳзод машҳур сўз санъатқорлари — Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон ва бошқаларнинг сиймоларини яратган юксак маънавият эгасидир.

Темурийлар даври илм-фан, маданият, маърифат ривожини Мирзо Улуғбек (1394-1449)нинг номи билан чамбарчас боғланиб кетган. У давлат арбоби, фан, маърифат ҳомийси, буюк олим ва мунажжим.

У ўзи бунёд эттирган расадхона ва илм-маърифат марказига турли соҳаларда иш олиб борувчи 100 дан ортиқ илм аҳллари тўплаб, кенг жабҳада илмий кузатиш ишларини олиб борган. Булар Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Мавлоно Аҳмад, Муҳаммад Ҳавофий, Абул Али Биржондий, Мирим Чалабий, Муиниддин Коший каби замонанинг забардаст олимлари бўлган.

Мирзо Улуғбек шу асосда Самарқандда «Самарқанд академияси» — «Улуғбек академияси»га асос солган эди. «Зижи жалиди Кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали») ва «Тўрт улус тарихи» номли асарларнинг муаллифидир.

Тарихчи олим Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича «Улугбек геометрия борасида Эвклидга, астрономия соҳасида Птоломейга ўхшарди».

Мирзо Улугбек фақат ҳомийси бўлиши билан бирга, мамлакатда маърифат ривожига ҳам катта аҳамият берган алломадир. У Мовароуннаҳрда бир эмас уч мадраса қурдирди. Булардан бири Самарқандда (1417-1420), иккинчиси Бухорода (1417) ва учинчиси Ғиждувонда (1433)дир. Ҳатто, Бухородаги мадраса пештоқига Ҳадисдан: «Илм олиш ҳар бир мўмин ва муслима учун фарздир», — деб ёздириб қўйди.

Улугбек кўпроқ буюк олим, илм-фан, маърифат ҳомийси бўлгани учун ҳам янада қадрлидир. У геометрия, математика, астрономия, тарих, адабиёт, мантиқ, мусиқа илмларини билган. Куръон, Ҳадис ва фикҳ илмларидан ҳам яхши хабардор бўлган алломадир. XV асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг ривожига Улугбекнинг хизматлари беқийёсдир. Унинг даҳоси бугун ҳам инсониятга хизмат қилмоқда.

Темурийлар даври маънавияти ва маърифати ривожига ўзларининг онгли ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати, халқлар осойишталиги, ободонлик ишлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига бағишлаган икки буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Мир Алишер Навоий (1441-1501)ларнинг номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Абдурахмон Жомий Ўрта Осиё халқлари маънавий оламида, бадиий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, ўчмас из қолдирган мутафаккирлардан биридир.

Абдурахмон Жомий темурийлар даври дунёқараши, мафкураси бўлмиш нақшбандийчиликка ихлос қўйган, уни қабул қилган, ўзи шу йўлдан борган ва унинг ғояларини тарғиб этган. Нақшбандийчилик адолатни, ўз меҳнати асосида бунёд этилган ҳалол луқмани маъқуллаган, дабдабали ҳаётни рад этган, фирром йўллар билан мол-мулк тўплашни қоралаган. Бу таълимот инсонпарварлик, ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, маънавий поклик, камтарлик, самимийлик каби чин инсоний фазилатларни улуғлаган. Унинг «Дил ба ёру, даст ба кор» — «Кўнгил Оллоҳдаю, қўл меҳнатда» шиори Жомий ва Навоий каби мутафаккирларни ўзига жалб этган. Шу сабабли бу икки улуг сиймо, сўз санъаткорлари нақшбандийчилик йўлини қабул қилганлар ва ўз ижодларида унинг ғояларини тараннум этганлар.

Абдурахмон Жомий «Хирадномаи Искандар» («Искандар ақлномаси») асарида эл-улус дарди билан яшовчи, унинг арзудодига қулоқ тутувчи ҳукмдор сиймосини яратади. Ҳукмдор адолатли ва одил бўлиши лозим деб, одиллик ва адолатни нурга ўхшатади.

Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралгай ҳар томон нури зиёси.

Агар зулм этса золим, бу ситамдан
Жаҳон бўлгай каро, йўқ интиҳоси — деб хитоб қилади.

Жомий: эл-улусга, инсонга яхшилик қилиш, уларга нисбатан мурувват кўрсатиш инсон номини улуғлайди, деб шохларни, ҳукмдорларни шунга чақиради:

Эй тожу муҳрга кўнгил боғлаган,
Қачонгача тожу муҳр қолади?
Мулку бойлик бари кетади бир кун
На замон, на замин, на наҳр қолади.

Кўлингдан келганча яхшилик қилгил
Жаҳонда сенга шул меҳр қолади... —
деб ёзган Жомий нечсғлик ҳақ эканлигини англаб етмоғимиз даркор.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, мутафаккир, давлат арбоби, ўзбек адабиёти ва тилининг асосчиси Алишер Навоий Ўрта Осиёнинг маънавий ва маърифий фикр тараққиётида алоҳида ўрин тутди. У адабиёт, санъатнинг турли соҳаларига оид қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Ҳамса», «Маҳбубул-улуб», «Муҳоқаматул-луғатайн», «Мажолисун-нафис», «Лисонут-тайр» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий ўз асарларида золим, мустабид, нодон, маишатпараст шоҳ ва ҳукмдорларни қоралаб, уларга қарши инсонпарвар, халқпарвар, одил, адолатли ҳукмдор образини қўяди.

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

Мазкур байт Навоий маънавияти ва инсонпарварлигининг марказий нуқтаси десак, ҳеч янглишмаймиз. Навоий бутун умри бўйича инсонпарварликни, одамийликни қўлаб, уни улуғлаб ўтган. Кишилар ғамида бўлиш, яхшилик қилиш, мурувват кўрсатиш бу буюк зот ҳаётининг мазмуни бўлган. Унинг қабрида мана бу сўзлар битиб қўйилган: «Шоҳи ғарибон», яъни ғариблар, ёлғизлар, фақирлар шоҳи.

Навоий саховат ва мурувватда беназир инсон бўлган. Ўзининг жойлардаги ер-сувлари, мол-мулкларидан келган даромадларини тўлагигича ҳайрия ишларига сарфлаган.

Биргина Ҳирот шаҳрида ўзининг жамғармаси ҳисобидан қанчадан-қанча бинолар, иншоотлар барпо этган. Инжил каналининг жануб томонида катта тиббиёт ўқув юрти ва шифохона барпо

эттирган, уларга таниқли табиб ва доришуносларни жалб этган. Ихлосия мадрасаси ёнида катта сарой қурдириб, ундаги меҳмон-хонада камбағал бева-бечораларни текин овқат билан таъминлаган. Муҳтож кишиларга ҳар йили икки минг пўстин ва кийим-кечак тарқатган. Бундан ташқари канал қаздириб, Машҳад шаҳрига сув келтирган.

Навоийнинг бундан қарийб 550 йил аввал илгари сурган ғоялари асрлар оша аҳамиятини, ҳаётийлигини йўқотгани йўқ, Президентимиз Ислом Каримовнинг инсонпарварлик, халқлар тинчлиги учун олиб бораётган кураши билан ҳамоҳанг бўлиб янграмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Темурийлар даври илм-фан, маърифат, маънавият ва маданияти жаҳон цивилизацияси ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Бунда улуғ бобомиз, давлат арбоби, саркарда соҳибқирон Амир Темурнинг хизматлари беқиёс ва беназирдир. Буни ҳаммамиз тўғри англамоғингиз лозим, ул улуғ зот ила фахрланишимиз барчамизнинг бурчимиз.

**Амир Темур ва Темурийлар сулоласи даврида яратилган
маънавий мероснинг ўзбек халқининг маънавий
тикланишида тутган ўрни**

Миллий мустақиллик туфайли жаҳон маънавияти ва маърифати саҳнида ўз ўринларига эга бўлган пиру-комил аждодларимизни ва улар қолдирган бой маънавий-маърифий меросни теран англаш, ўрганиш ва улуғлаш имконияти юзага келди. Инчунун, ота-боболаримиз, хусусан буюк давлат арбоби, маърифат ҳомийси, юксак маънавият эгаси Амир Темур ва унинг авлодлари қолдирган, абадийликка дахлдор мероси бугунги кунда халқимиз, руҳий-маънавий покланиши ва миллий ўзлигини англашнинг битмас-туганмас чашмасидир.

Биз бугун яшатаётган Мустақил Ўзбекистон давлатидаги тарихий шаҳарлар, гўзал маконларнинг кўпчилиги Амир Темур ва Темурийлар даврида вужудга келди. Темурийлар даври ҳар соҳада чинакам уйғониш даври бўлди. 150 йиллик мустамакчилик, 70 йиллик қарамлик ва тобелик йилларида шундай буюк зот, дунёга машҳур давлат арбоби, улуғ бунёдкор Амир Темур шахсиятининг асл моҳиятига холис ва ҳаққоний баҳо бериш имконидан маҳрум бўлиб яшадик. Шўро тузуми соҳибқирон ҳақидаги ҳақиқатни халқдан яшириб келди. Бобокалонимиз тўғрисида икки оғиз илиқ сўз айтилган барча манбалар кўздан яширилди, тақиқланди ёки сохталаштирилди. Президентимиз Ислом Каримов айтганидек: «Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳрум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий

гурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди». Ёки Президентимизнинг яна қуйидаги сўзларини эслайлик: «Шўро даврида бизга Амир Темурни босқинчи, золим, қонхўр жаллод, бориб турган жоҳил, деб уқтириб келишди..... Амир Темур ҳақидаги бу уйдирма — соф сиёсий мақсадларни кўзлаган тўхматдан иборат. Биласизми, бу ишларнинг тагидаги мақсал битта бўлган, яъни бизнинг ўзлигимизни, тарихимизни унуттириш, бизни манқуртга айлантириш. Шунинг учун ҳам биз Амир Темурнинг ҳурматини жойига қўяр эканмиз, биринчи галда шу савобли иш орқали халқимизнинг, миллатимизнинг иззат-ҳурматини жойига қўйган бўламиз. Буни ҳеч қачон унутмаслик зарур. Ўзлигимизни англашимиз, миллий қадриятларимизни тиклашимиз ҳам қарз, ҳам фарз».

Ўзбекистон мустақилликка эришиши биланоқ Президентимиз Ислом Каримов бой маънавий меросимиз, дину-имонимиз, қадриятларимиз, шу жумладан улуг бобомиз соҳибқирон Амир Темур номини, у ҳақдаги тарихий ҳақиқатни тиклашга шахсан раҳнамолик қилиб келмоқда. Ўзбекистон мустақиллиги бизга буюк соҳибқиронни ҳам қайтариб бергани билан алоҳида қадрлидир. Хорижда сиймоси йиллар давомида театр саҳналаридан тушмай келган, Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқин китоблар ёзилган, кўпдан-кўп сувратлари ишланган, қисқаси, дунёга машҳур бўлган улуг зот Амир Темур яна халқимиз қалбидан муносиб ўрин олди.

Истиқлолимиз энди кўртак отаётган даврда Тошкентнинг қоқ марказидаги хиёбонда соҳибқиронга ўрнатилган муҳташам ҳайкал мустақиллик пойдеворига қўйилган олтин фишп бўлди.

Орадан сал ўтиб, 1994 йилда Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги, 1996 йилда эса соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан дунё миқёсида улкан тadbирлар ўтказилди. Париждаги ЮНЕСКО қароргоҳида ўтказилган юбилей тантаналари жаҳон миқёсида, айниқса, муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра «Амир Темур» ҳайрия жамғармаси ташкил этилди. Дунёнинг таниқли сиёсат арбоблари, олимлари, ёзувчилари, тарихчилари иштирокида илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Президент фармони билан юксак мукофот — «Амир Темур» ордени таъсис этилди. Темурийлар тарихи давлат музейининг барпо этилиши республикамиз, халқимиз ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Юбилей муносабати билан кўпглаб тарихий-илмий асарлар, рисолалар, албомлар ва бошқалар нашр этилди. Шу ўринда Амир Темурнинг ўзи яратган «Темур тузуклари» рисоласини, академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романини, Эркин Азимовнинг «Амир Темур салтанати» рисоласини, Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» шеърий драмасини, Шарафиддин Али

Яздий ва Низомиддин Шомийларнинг «Зафарнома» асарларини, Ф. Ашрафийнинг «Темурийлар даври миниатюраси» каби нашрларни алоҳида қайд этиш мумкин. Буларнинг ҳаммасига мустақиллик туфайли эришдик. Юқорида айтганимиздек, узоқ йиллар давомида мустамлака ва қарамлик исканжаси остида кун кечирган халқимиз Амир Темур каби ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини мунссиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди. Бунга интилган ва бу йўлда тирноқ қонатган олим, файласуф, тадқиқотчига миллатчи, ўтмишни идеаллаштирувчи деган тамға босилар эди. Оллоҳга шукурлар бўлсинким, Мустақиллик туфайли буларнинг ҳаммасига барҳам берилди. Мустақилликнинг мана шу нурафшон кунларида юргимиз узра Амир Темурнинг руҳи биздан рози бўлиб кезиб юрган бўлса не ажаб!

«...давлатчилигимиз асосларини яратиб кетган Темур бобомиз гайрат-шижоати, юксак ақл-заковати, тадбиркорлиги, элпарварлиги билан бизга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолғусидир. Биз у зоти олийдан ҳамиша руҳий мадад оламиз»¹.

Буларнинг ҳаммаси Президентимиз Ислом Каримов раҳнамолигида мустақиллик туфайли ўзбек халқининг маънавий тикланиши борасида олиб борилаётган кенг жабҳадаги хайрли ишлардан бир нишона холос.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нима учун Амир Темурни буюк давлат арбоби ва саркарда деймиз?
2. Амир Темурнинг юксак маънавият эгаси эканлигини изоҳланг.
3. «Темур тузуклари» қандай асар?
4. «Темур тузуклари» асаридаги адолат, тўғрилиқ, ҳалоллик, дўстларга садоқат, ватанпарварлик тўғрисидаги фикрлардан мисоллар келтиринг.
5. Мирзо Улуғбекнинг илм-фан ва маърифат ривожига қўшган ҳиссаси нималардан иборат?
6. Улуғбек Академиясида фаолият кўрсатган олимлардан кимларни биласиз?
7. Нима учун Алишер Навоийни «Сўз мулкининг султони» деб атаймиз? (мисоллар билан исботланг).
8. Алишер Навоий маънавиятини ифодаловчи қандай хислатларини биласиз? (мисоллар билан исботланг).
9. Алишер Навоийнинг қандай асарларини биласиз?
10. Мустақиллик ва Амир Темур, Темурийлар даврига муносабатдаги ўзгаришни тушунтириб беринг.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 15-бет.

11-МАВЗУ

ЖАДИДЧИЛАРНИНГ МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ВА УНИНГ ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИНИ КЎТАРИШДА ТУТГАН ЎРНИ

Жадидчилик ҳаракатининг мазмуни ва унинг умумхалқ маънавиятини кўтаришдаги роли

Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш, билим демакдир. Бошқача айтганда, маърифат билмоқ, кишиларнинг онг-билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнидир. Маърифат сўзининг кўпчиликдаги маъноси маорифдир. Маърифат атама сифатида — табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турлитуман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани — билимли, муайян соҳада маълумоти бор, демакдир. Фанлар чуқур ва кенг ривожланиб бораётган ҳозирги даврда билим ва илмга интилган ҳар бир киши, талаба, фан намоёндаси илмнинг, яъни маърифатнинг маълум соҳасинигина эгаллашга эриша олади. Масалан, кимёнинг маълум соҳасини, худди шунингдек, математика, физика, биология, медицина ва бошқаларнинг ҳам маълум йўналишларини эгаллайдилар.

Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак маърифат — билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир.

Маърифат асосан умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртларида тарқатилади. Маърифат тушунчаси маориф тушунчасидан кенг бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари, шакллари ва соҳаларини ўз ичига олади.

Жамиятда маърифат, яъни билим маърифатпарварлар орқали ёйилади. Маърифатпарвар — маърифат учун курашувчи, илм, билим чироғини ёқувчи, маърифат хомийси ва тарафдори демакдир.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга бир тарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли кишилари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жамиятнинг, мамлакатнинг, халқнинг бугуни ва келажаги учун муҳим ғояларни илгари сурадилар, шу ғояларни амалга ошириш учун кураш олиб борадилар.

Маърифат маънавий қарамлик, қўрқув ва ҳадикни бартараф

этади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият бахш этади. Шунинг учун озодлик учун курашчилар мамлакат, миллат озодлигини халқнинг маърифий уйғоқлигида деб билдилар ва маърифат учун курашадилар. Бизнинг халқимиз азал-азалдан маърифатга интилиб яшаган. Бу ўлкадан дунё илми ривожига улкан ҳисса қўшган алломалар етишиб чиққан. Улар ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар соҳасида дунё илми аҳлини ҳайратга солганлар. Бунга 1998 йилда Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги ва ҳадис илми султони Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланганлигини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Ўтмишда ижод этган алломаларимиз ал-Фаробий, ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва бошқалар нафақат илм чўққиларини эгаллаб қолмай, уни — яъни маърифатни кенг тарғиб этганлар, шоғирдларни тарбиялаганлар.

Туркистон маърифатчилилик мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулқодир Шакурӣ, Ашурали Зоҳирӣ, Саидрасул Саидазий, Исҳоқхон Ибрат ва Аҳмад Донишлар XIX аср охирларида фаолият бошлаб, мамлакатни, халқни миллий зулм ва қолоқликдан ҳолос этишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидойи зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, маънавий қуллик ва зулм-зўравонликка қарши бор кучлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, дунё халқларининг илму урфони, маданияти билан танишиб, мустахлак ўлкани, унинг кишанларини илм чироғи билангина озодлик сари бошламоқ, парчаламоқ мумкин эканини чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам энг аввало юртимизда мактаб-маориф ишларини ривожлантиришда ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан азму шижоат намунасини кўрсатдилар.

Кўринадики, жадидчилик, маърифатчилик ҳам миллатни маърифатли қилиш, маънавиятини юксалтириш мақсадларида юзага келган буюк тарихий ҳаракатдир.

Жадидчилик — янгиланиш, янги усул маъносини англатади. У янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи.

Жадидчиликнинг асосий ғоя ва мақсадлари: Туркистонни ўрта асрчилик, феодал қолоқлик, хурфотлардан озод қилиш, «Усули қадим»ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни, миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий қўшин тузиш ва бошқалардан иборат.

Туркистонда жадидчилик миллий-озодлик кураши жараёнида юзага келган, ўзбек халқи тарихида янги саҳифани оча бошлаган

ижтимоий ҳаракат бўлганлиги билан ажралиб туради. Уларнинг дунёқарашда ватанпарварлик, миллатпарварлик, маърифат-парварлик, тараққийпарварлик каби ғоялар етакчилик қилган. Ўлкани мустамлака зулмидан озод қилишни жадидлар ҳамма нарсадан устун қўйдилар. Жадид зиёлилари эрк, истиқлолга эришиш учун миллий онгни ўстириш зарурлигини пайқадилар. Шу орқали миллий уйғониш ясамоқчи бўлдилар. Буни эса таълим ва тарбияда — маърифатда деб билдилар. Мана шунинг учун ҳам жадидлар янгича таълим ва тарбия тизimini қарор топтириш йўлида ҳормай-толмай ишладилар.

XIX аср охири ва XX аср бошларида бу ҳаракатнинг тарихий аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Бу даврларда жамиятнинг маънавий инқирози чуқурлашган бўлиб, миллий маданиятни кўтармай, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлмай маърифат, тарбиявий ишларни кенг йўлга қўйган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тараққиётга имконият яратиб бўлмас эди. Жадидлар, яъни маърифатчилар миллатнинг маънавий камолоти йўлида ўзининг бутун кучи ва истиснодини сафарбар этишга тайёр бўлган фидойилар эди.

Жадидлар миллатни қолоқлик, хурофот ботқоғидан олиб чиқиш учун ҳаракат қилар эканлар, бунда шариатга қатъий риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизimini дунёвий илмларни бериш асосида ислоҳ қилиш ғоясини илгари сурганлар ва бу борда ўзлари амалий ҳаракат намунасини кўрсатганлар.

Жадидчилик ҳаракатидаги маънавият қуйидагиларда ёққол намоён бўлади: биринчидан, улар озодликка, мустақилликка қон тўкишларга олиб келувчи турли тўполон, қирғин-барот урушлар билан эмас, балки аҳолининг саводини чиқариш, уларнинг маърифатини кўтариш орқали қарамликнинг келиб чиқиши, унинг миллат тақдиридаги оқибатларини тушуниб етиш даражасига кўтариш орқали эришишни;

иккинчидан, миллий онгни ривожлантириш, миллий бирликни таъминлашнинг асосий омили эканлигини, миллий бирликнинг вужудга келиши эса уни тараққиётга олиб борувчи асосий омили эканлиги ғоясида;

учинчидан, жадидчилик ҳаракати намоёндалари фақат ўз ғояларини илгари суриш, уни ташвиқот қилиш доирасида чекланиб қолмасдан, улар аҳолининг умумий саводхонлигини кўтариш борасида кўпгина ишларни ҳам амалга оширдилар. Улар ўзларининг маблағлари ҳисобига мактаб очдилар, газета, китобларни босмадан чиқардилар. Бу ҳаракатларнинг заминида чинакам маънавият туради. Чунки улар урушларга, жоҳилликка ва қарама-қаршиликларни авж олдиришга эмас, балки юксак маърифатга ва сиёсий онглиликка эришиш орқали озодлик ва тараққиётга эришиш мумкинлиги учун

фаолият кўрсатганлар. Ана шу жиҳатлари билан жадидчилик ҳаракати миллий маънавиятимиз ривожда ўзига хос ўринга эгадир. Жадидчилик ҳаракатининг яна бир хусусияти шундаки, у ўз даврининг энг илғор ғояларини илғари суриш билан бирга аҳолини умуммаърифатини кўтаришдаги энг йирик оммавий ва миллатни бирлаштиришдаги ҳаракат даражасига кўтарилганлигидир. Шу маънода ҳам бу ҳаракат аҳолининг умуммиллий маънавиятини ривожлантиришда катта аҳамиятга моликдир.

Жадидчиларнинг амалий ҳаракатлари ва тарихий тақдир

Жадидчилик ғояларини унинг ёрқин вакилларидан Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори, Файзулло Хўжаев, Сўфизода, Тавалло, Исҳоқжон Ибрат кабилар ғоят оғир шароитларда тарғиб этишга ҳаракат қилганлар. Улар миллатнинг камолотини юксалтириш, унинг қадр-қимматини ерга уришга йўл кўймаслик борасида катта ишлар қилганлар. Маърифатчи жадидчилар оғир моддий қийинчиликлар, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамай, миллатнинг маънавий юксалиши учун имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар. Тарихнинг мураккаб, масъулиятли бурилиш давларида миллатнинг миллий онгини юксалтириш, миллий ифтихор туйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганликлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар. Беҳбудий, Фитрат, Мунавварқори ва бошқа миллат учун жонкуяр жадидлар мактаблар очар, уларда ўзлари дарс берад, ўқув қўлланмалари ёзар, нашр этар ва бу йўлда жонбозлик кўрсатар эдилар. Бу йўлда ҳатто ўз маблағларини аямаганлар. Бундай саховатпешалик, савобталаблик каби эзгу ишлар бизнинг ҳозирги мустақил ривожланишимиз учун ҳам ниҳоятда зарур. Биз эркин фуқаролик жамиятини қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилмоқдамиз. Бу улуғвор вазифаларни ҳал этиш, Президентимиз Ислоҳ Каримов «Туркистон» газетаси муҳбирининг саволларига жавоблари, яъни «Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан кўрмоқдамиз»да: «Бугун жамиятимиз олдида турган бу улуғвор ва мураккаб вазифаларни ҳал қилиш, энг аввало, таълим тарбия, маърифат масаласига бориб тақалади. Бу масалага кенг жамоатчилик диққатини жалб этиш керак. Матбуот орқали, телевидение орқали одамларда маърифатпарварлик ғояларини тарбиялаш, мактаб-маориф тармоқларига ҳомийлик, саховатпешалик, савобталаблик каби эзгу хусусиятларни кучайтириш зарур»¹, — деб таъкидлаганларида юқорида биз қаламга олган фидойи,

¹ Қаранг. «Туркистон» газетаси, 1999 йил, 2 феврал сони.

сахий, миллатпарвар инсонлар каби бўлишга бизни чорлаётган бўлсалар, не ажаб!

Жадидлар ҳаракатининг Туркистондаги намоёндаси, унинг назарий асосчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудийдир (1879-1919).

Бехбудий Самарқанд шаҳрида руҳоний оиласида туғилган. Ёшлигидан илм-фанга қизиқади, ҳисоб, ҳуқуқ, дин, араб ва форс тилларидан ҳуқуқ сабоқ олади.

У ҳаж зиёратини адо этиб, Макка ва Мадинага боради. Миср ва Туркия шаҳарларида бўлади. Петербург, Минск, Қозон, Уфа ва Оренбург каби Россия шаҳарларида бўлиб янги давр маданияти билан яқиндан танишади.

Маҳмудхўжа Бехбудий, болаларга диний ва дунёвий илм бериш билан бирга, миллат фарзандларини замонавий илм олиш учун тараққий топган мамлакатлардаги ўқув юртларига юбориш керак, деган масалани ўртага ташлади. У қуйидаги уч қоидали олға сурди: 1) замон талабларидан келиб чиқиб иш кўриш; 2) миллат тақдирини ва истиқболини белгиловчи миллий кадрларни етиштириш; 3) миллий биқикликдан чиқиб, дунё миқёсида фикрлай оладиган, чет эллар билан сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муносабатларда жаҳон андозаларини даражасида иш юритадиган миллатга айланиш. Асримиш бошларида илгари сурилган бу қарашлар ҳозирги давримиз учун мослиги билан ҳам аҳамиятлидир. Унинг бундай илгор фикрлари мустақил Республикамиз Президенти Ислам Каримовнинг замонавий кадрлар тайёрлаш борасида олиб бораётган сиёсати билан ҳаммафтоҳдир. Бунга Бехбудий орзу-умидларининг руёбга чиқиши, деб қарамоқ лозим. Бехбудий маърифатнинг озодликка олиб боришдаги ролини яхши тушунди. У шундай ёзади: «Маориф бўлимида ишлайтурган мусулмонларнинг бошини силангиз... ўрдадан ниқобни кўтарингиз, Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар. Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар...»¹. Маҳмудхўжа Бехбудий эрксеварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари учун таъқиб остига олинди ва ўлдирилди.

Жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган вакилларида яна бири Мунавварқори Абдурашид ўғли (1878-1931). У Тошкентда туғилган. Мунавварқори ҳам бошқа жадидчилар каби Ватан равнақи ва миллат тараққиётининг асосий омили деб халқни саводли ва маърифатли қилишни тушунади. У ана шу фикрдан келиб чиқиб, Тошкентда 1901 йилда янги услубдаги мактабни очади, унга раҳбарлик қилиб, мусулмон болаларни ўқитади. Ўз замонаси учун мақбул бўлган «Адиби аввал», «Адиби Сониий», «Ер юзи» каби дарсликлар ёзади. У кўпроқ

¹ Ш. Турдиев. Маҳмудхўжа Бехбудий. «Мулоқот» журнали, 1994 йил, 3-4 сонлар, 47-бет.

етимларни, бева-бечораларнинг болаларини ўқитишга аҳамият беради.

Мунавварқори таълим-тарбия ишларини ислоҳ қилмай, халқнинг онгини оширмай, маданий савиясини кўтармай жамиятда катта ўзгаришлар қилиш асло мумкин эмаслигини тушуниб этади.

Мунавварқорининг миллат тараққиёти учун олиб борган ғоялари туфайли собиқ зўравон Шўролар ҳукумати уни таъқиб остига олди. 1931 йил 25 апрелда эса отиб ташланди.

Миллий уйғонишга чорловчи ғояларни илгари сурган жадид ҳаракатининг яна бир йирик вакили Абдулла Авлонийдир. У миллатнинг маънавий инқирозда бўлишини танқид қилди, барчани саводли бўлиш, замонавий фан, маданий ютуқларни эгаллашга чақирди. Абдулла Авлонийнинг «Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари, нажотидир» деган ғояси маърифатпарварлик, жадидчилик ҳаракатининг дастурини ташкил этади. У маърифатпарвар сафдошлари сингари мазлум Туркистон аҳлини илм-маърифат зиёсидан баҳраманд қилишда унитилмас хизматлар кўрсатди. «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида маърифат, илм-фаннинг жамият тараққётида тутган ўрни ҳақида қимматли фикрларни баён қилган. Алломанинг қарашларини ўрганиш — бутун ўзлигимизга қайтиш жараёни кечаётган бир пайтда алоҳида аҳамият касб этади. Биз шу ўринда алломанинг асаридан қуйидагиларни қайд этишни лозим топдик. «Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас бир фазилатдир. Зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатларимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткир қилур, савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан ажуруб берур. Тўғри йўлга раҳнамолик қилиб, дунё ва охиратда масъул бўлишимизга сабаб бўлур. Бизларни илм жаҳолат қоронғулигидан қутқарур. Маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқарур. Аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни орттирур...

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур»¹.

Жадидчиларнинг қисмати чор ҳукумати, Вақтли ҳокимият ва айниқса, собиқ Шўролар тузуми даврида ниҳоятда фожиали бўлди. Уларнинг кўпчилигига юқорида баён қилинган талаблари учун миллатчи, «пантуркист» деган тамға босилиб, қатағон қилинди, жадидлар ғоялари ва ҳаракатига қора чизиқ тортилди. Жадидчиликнинг тор-мор қилиниши туркий миллатларнинг жаҳон миқёсида танилишини яна бир асрга орқага сурди. Жадидчилик бир аср давомида аввал коммунистик ғоянинг тазйиқида, кейинчалик эса исканжасида

¹ Иброҳимов А., Султонов Х., Жўрасев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996. 350-бет

бўлиб, тўла равишда намоён бўла олмади. Унинг заминлари шаклланиши тарзини ўрганишга интилганлар ҳам тазйиқ остига олинди. Уни ўрганишга интилганлар ҳам таъқиб қилинди. Мустақиллик шарофати билан Туркистон халқларининг эрки, мустақиллиги, миллий давлатчилик ғоялари, маърифати учун курашган ватанпарварларнинг муборак номлари тикланди, асарлари чоп этилди.

Жадидчилар умуммиллий маърифатни кўтариш, миллий онгни ривожлантириш, миллий бирликка эришиш ва уларни амалга ошириш орқали миллий мустақилликка эришиш, жаҳон маданиятини эгаллаш каби ғоялари билан миллий маънавиятимиз ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Бугун ҳаётимизда татбиқ қилинаётган миллий истиқлол мафқураси — «Халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улуг бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади»¹. Жадидчилар ғоялари ана шу меросимизнинг узвий қисми сифатида миллий маънавиятимиз ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Маънавият ривожига маърифат, илм-билимнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини яна ҳам теранроқ англашда қуйидаги бир қатор ҳадис ва ҳикматларни келтириш жоиздир:

Бешиқдан то қабргача илм изланг!

***

Илм-фансиз буюк давлат қуриб бўлмайди.

***

Дил ва ақлнинг тарбияси илм билан ривожланиб, камол топади.

***

Илм туфайли одамлар нодонлик, жаҳолат ботқоғидан чиқиб, ўз имконларини камолга етказадилар.

***

Гарчи Хитойда бўлса ҳам илм талаб қилинглр.

***

Илмнинг тиканли ва заҳматли йўлларига бардош бериб ўта олган одамгина имони комил инсон бўла олади, Оллоҳнинг ризолигига эришиб, улўғлик тулпорига минади.

***

Илм ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир.

***

---

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 43-бет.

Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тугилган нафл рўзасидан афзал.

***

Илм ақлнинг чироғи ва жиловидир.

***

Салзқанинг афзали мўмин киши аввал илм ўрганиб, кейин бошқаларга ҳам ўргатишидир.

***

Кўринадики, одамзод наслининг улуғлиги билимдан. У ақл-идрок туфайли не-не тутунларни ечишга қодир.

***

Билингки, билим, ўйлаб кўрилса, мисоли бир жилов. У барча ёмон, ярамас ишлардан инсонни тийиб туради. Билим эгаси ўз тилакларига етади, орзу-мақсадига эришади.

Илм эгаларининг фойдаси ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Улар элда азиз бўлиб, ҳурматга сазовор бўладилар. Шу туфайли ота-боболаримиз доимо билимга интилиб яшаганлар. Улар маърифат чироқларини машъала сингари ёққанлар. Юксак маънавият ва илм-маърифат туфайли Туронзамин ер юзида шуҳрат қозонган. Умумий маънавиятимизни тиклаш ва ривожлантириш орқали мустақиллигимизни мустаҳкамлаймиз, жаҳон цивилизациясидаги муносиб ўрнимизни тиклаймиз ва мамлакатимизни ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олишини таъминлашга эришишимиз мумкин бўлади.

Такрорлаш учун саволлар:

- 1.«Жадид» сўзининг маъноси нима?
- 2.Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтиринг.
- 3.Жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан кимларни ва уларнинг қандай асарларини биласиз?
- 4.Маҳмудхўжа Беҳбудий ким бўлган?
- 5.Мунавварқори фаолиятини изоҳлаб беринг.
- 6.Абдулла Авлоний ҳақида нима биласиз?
- 7.Маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган қандай шоир ва ёзувчиларни ҳамда уларнинг қайси асарларини биласиз?
- 8.Жадидчилик ҳаракати намояндаларининг тарихий тақдирлари ҳақида нималарни биласиз?
- 9.Мустақиллик ва жадидчилик ҳаракатига бўлган муносабатдаги ўзгаришларни тушунтириб беринг.

12-МАВЗУ

МУСТАМЛАКАЧИЛИК ВА ҚАРАМЛИК ШАРОИТИДА МАЪНАВИЯТ

Халқни миллий маънавий-маърифий заминларидан маҳрум қилиш мустамлакачилик сиёсатининг мақсадидир

Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобе қилишни истаган кучлар аввало, уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади. Босиб олинган мамлакат халқлари маданий-маънавий тараққиётини бўғиб қўйиш истилочи, босқинчи мамлакатлар томонидан мустамлакачилик тартибларини сақлаб туриш ва мустаҳкамлашнинг азалий, тарих синовидан ўтган анъанавий йўлларидан бири бўлиб ҳисобланади. Истилочи мамлакат итоат қилдирилган халқларни бора-бора ўзига сингдириб юборишни, бунинг учун ўз мафқураси ва ғояларини уларга мажбуран жорий этиш, маданиятига шикаст етказиш, миллий тили, миллий урф-одатлари ва миллий қадриятлари ривожига йўл бермасликни ўз сиёсатининг асосий мақсади деб билади. Хитой донишманди Конфуций бундан 2700 йил олдин ўз императорига шундай маслаҳат берган экан: «Ҳоқоним, агар бирор мамлактни босиб олиб, у ерда узоқ ҳукмронлик қилмоқчи бўлсангиз, даставвал ўша ерда яшаётган халқни ўз тарихий маданиятидан маҳрум этинг, маънавий бўҳронни кучайтиринг. Ўз маданиятидан бебахра бўлиб, маънавий қашшоқлик ҳолатига учраган халқ уюшмайди, ички низолар гирдобига ўралади, сизга қаршилик кўрсата олмайди. Бундай ҳолга келган халқни, мамлакатни идора қилиш қийин бўлмайди»¹. Маданият ва маънавиятни барбод этиш, миллий тил, урф-одатлар камолотига йўл бермаслик итоат эттирилган халқни жиловда ушлаб туришнинг энг зарур ва нозик йўлларидан бири эканлигини истилочи ва босқинчилар доимо жуда яхши билган. Шунинг учун ҳам мустамлакачи ва босқинчилар Хитой донишманди айтган гапларни олдиндан режалаштириб қўйишади.

Маданият, маънавият ва маърифат зарбага учраб, халқнинг, мамлакатнинг маънавияти ва маърифати барбод бўлаверса, одамлар ўз-ўзидан эътиқодсиз бўлиб кетади. Ундай ўлкада, мамлакатда омманинг оломонлашуви, сиёсий манқуртлик, бепарволик бошланади. Охир-оқibatда миллий ғурур, ифтихор, миллий қадриятлар аста-секин заифлаша бошлайди. Ана шундай ўлкани, мамлакатни, унинг

¹ Қаранг: Гусейнов А.А. Великие моралисты. М., 1995, 36-бет

халқини мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, итоаткор қулга айлантуриш мумкин.

Чингизхон ҳам Ўрта Осиё заминини истило қилаётганида ўз саркардаларига: Шғарларга нодон, иродасиз, аҳмоқ кишиларни бошлиқ этиб тайинланглар, уларни қўллаб-қувватланглар ва кўкларга кўтариб мақтай бериңглар, маҳалтий халқларнинг ақлли, билимли, обрў-эътиборли кишиларини йўқ қилинглар, деб топшириқ берар экан. Бу сиёсатнинг ҳам чуқур ўйланган сабаблари бўлган. Ўз маданиятидан, обрў-эътиборли, доно вакилларидан жудо бўлган халқ маънавий раҳнамосиз қолиб қовуша ва уюша олмайди.

Тарих шундан гувоҳлик берадики, ҳамма вақт, ҳамма ерда босқинчи ҳукмдорлар босиб олинган мамлакатлар ҳудудларида Хитой донишманди ва Чингизхон айтган тарзда сиёсат юргиздилар. Бундан Ўрта Осиё халқлари ҳам мустасно эмас. Илм-фан ва маданият, маънавиятнинг энг ривожланган марказларидан бўлган Туркистонни зўравонлик йўли билан босиб олган чор ҳукумати ерли аҳолини қарамлик ва қулик, сиёсий қарахтлик ва руҳий қашшоқлик ҳолатида ушлаб туришни мустамлакачилик сиёсатининг марказий масалаларидан бири деб ҳисоблади. Ана шу ёвуз ва макқорона сиёсатни амалга оширишнинг асосий йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш учун ишни нимадан бошлаш кераклиги ҳақида таклиф-мулоҳаза ва хулосалар бериш топшириғи билан чор ҳукумати кўпчиликлари олимлар ва бошқа соҳа кишиларини Россиядан Туркистонга юборди.

Босиб олинган мамлакатда илм-фан, маънавият, маданият истилочи мамлакатга нисбатан бир неча бор устун бўлса, ундай жойларда мустамлакачилик тартибини сақлаб туриш осон кечмайди. Бизнинг ўлка эса босқинчи чор Россиясига нисбатан маънавий-маърифий ва маданий тараққиёт жиҳатидан анча устун турарди. Чор ҳукумати олимлар маслаҳатига амал қилиб, бизнинг ўлкада қандай қилиб бўлмасин, ўзларининг ерли халқдан устунликларини исботлашга ва шу тариқа «узил-кесил» ғалабага эришишга астойдил киришдилар.

Ўтмишдаги босқинчилар сингари чор босқинчилари ҳам бу соҳадаги амалий ишни Туркистон халқини бир неча минг йиллик тарихи, маданияти, урф-одатларидан маҳрум қилиш, руҳан, маънан майиб-мажруҳ қилишдан бошладилар.

Бу чуқур ўйлаб, узоқни кўзлаб ва режалаштириб қўйилган машъум сиёсат эди. Бу сиёсатнинг замирида чор ҳукуматининг манфаатини ҳар томонлама ҳимоя қилиш ва Туркистон халқларини, шу жумладан ўзбек халқини миллий ўзлигини англашдан буткул маҳрум қилиб ўтмишини унутган, ватанпарварлик туйғусидан жудо бўлган, истиқболини кўролмайдиган одамлар гуруҳига айлантуриш муддаоси турган. Президентимиз таъкидлаганидек, «Инсон учун

тарихидан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»¹.

Маънавият ва маърифат халқнинг ўз ўтмишини билиши ва истиқболини тушуниб етишига ёрдам беради, Ватанни севиш ва у билан фахрланишга даъват этади, душманларга, босқинчи ва мустамлакачиларга қарши мурасасиз кураш олиб боришга, эрк ва адолат учун жасорат кўрсатишга ундайди.

Маънавият ва маърифатдан маҳрум халқ миллий жиҳатдан ўзини англаб ололмайди, тақдирга тан бериб яшашни ўзига эп кўради. Чор амалдорлари буни яхши англаган ҳолда ўз мустамлака асоратига солган Туркистон халқларини маънавият, маърифат ва маданиятдан бебаҳра қолдириш масаласига алоҳида аҳамият бердилар, бу йўлда ҳеч тап тортмай инсофу диёнатни, раҳм-шафқатни бутунлай унутдилар.

Чор Россиясининг Туркистондаги сиёсати миллий туйғуни поймол этишга, миллий қадриятларни топташга, буткул йўқотиб юборишга қаратилган эди. Чоризм бу ўлкада саводсизлик, билимсизлик ҳолатини вужудга келтириш ва уни мустақамлашдан манфаатдор эди.

Чоризм мустамлакачилик сиёсатини Шарқда қон ва қилич билан жорий қилган генераллардан бири М. Д. Скобелев: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, тилини, санъатини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназулга учрайди», — деб «башорат» қилган эди. Унинг ана шу «доно» кўрсатмаси Туркистондаги маънавият, маърифат ва маданиятга нисбатан амалга оширилган жаҳолат ва ёвузликлар учун қўлланма бўлиб хизмат қилди. Чоризм Туркистон халқларини саводсизлик, билимсизлик ҳолатида ушлаб туришдан манфаатдор эди. Унинг мақсади гафлат уйқусида ётган, замонавий фан-техника, маърифат ютуқларидан беҳабар, миллий онги паст, миллий ғурури топталган халқни талаш, эзишдан иборат эди. Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкалардаги гумашталари «ярым подшо» Кауфман, генерал-губернатор Куропаткин, жаллод Головановга ўхшаганлар Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкентдаги буюк асори-атиқаларни, масжиду-мадрасаларни, арқлару тарихий-маданий ёдгорликларни тўпга тутиб ер билан яқсон қилдилар. Ахир қандай қилиб қўл остидаги мазлум халқлар маданияти, маънавияти, маърифати, тарихи босқинчи-жаллодларникидан баланд бўлиши керак? Бунга улар тоқат қила олмас эди. Уларнинг усули йўқ қилиш, маданиятни, тил ва тарихни, Туркистон халқлари, шу жумладан ўзбек халқи ғурурланадиган, ифтихор қиладиган нимаики бўлса, ҳамма-ҳаммасини, таг-туғи билан аямай

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 10-бет.

яксон қилиш эди. Президентимиз таъкидлаганидек, «...Тарих — халқ маънавиятининг асосидир»¹.

Чор ҳукуматининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатининг туб моҳиятида қандай мақсад ва мўлдао ётганлигини халқимизнинг билими, маданиятли, зийрак, оқилу доно фарзандлари аллақачон тушуниб етган эдилар. Чор ҳукумати мустамлакачилик сиёсатини фош этган, халқни эрк ва озодликка, билим ва маданиятга чорлаган, миллий кадриятларимизни қўллаб қувватлаган, шу йўлда жафо чекиб ҳалок бўлган буюк қалб эгаси Абдурауф Фитрат ўзининг «Туркистонда руслар» рисоласида: «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир... Рус капиталистлари билан рус попларининг содиқ ишончли қоровуллари бўлгон эски Русия ҳукумати эллик йил орасида Туркистондаги турк болаларининг фойдаларига бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдими? Мана шу саволга - «Йўқ!»дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юртимиз эллик бир йил идораи аскарий остида турдиғи учун биз Оврўпонинг маданий миллатлари билан кўришолмадик, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрларидан истифода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни очирмаслик фикри учун фикри очик татар қариндошларимизнинг даҳи Туркистондан ер олмоқ ва Туркистонда мактаб очмоқлари ман этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдирмоқ тилағи билан Устроутов каби мутаасиб попларнинг идорасинда газета чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англамоқ учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва ғазиталар боғланди, шаърий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисти ғасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлгон рус ва арманидан тубанда тутилди»², — деб ёзган эди. Абдурауф Фитратнинг қалб нидоси бўлган ушбу сўзларда мустамлакачилик сиёсатининг барча томонлари фош этилганди.

Шундай қилиб, чор ҳукуматининг Туркистон халқларига нисбатан туган мустамлакачилик сиёсати бу халқлар ўртасидаги ҳар қандай давлат куртакларини йўқ қилиш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий тараққиётини бўғиш, уларга эркинлик бермаслик, миллий кадриятларини ерга уриш, камситиш, миллий гурурларини, маънавиятини поймол этиш, кўрқувда ушлашдан иборат эди. Бу сиёсатни амалга ошириш орқали мустамлакачилар ўлкада ўзининг ҳукмронлигини абадийлаштиришни мақсад қилган эдилар.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 4-бет.

² Уша жойда.

**Қарамлик шароитида ўзбек халқининг она тили, эътиқоди,
миллий мероси, гурури, қадриятларидан маҳрум
эгилиши ва топталиши**

Россияда Октябр тўғрисидадан кейин, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида бсшқа жумҳуриятларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам, албатта, маданий, маърифий тараққиёт бўлди, табиий ва ижтимоий фанлар анчагина ўсди, миллий зиёлилар сафи кенгайди, иқтисодда, ижтимоий, сиёсий ҳаётда ижобий ўзгаришлар бўлди. Бундан кўз юмиш мумкин эмас. Лекин Ўзбекистон Мустақиллигига қадар бўлган етмиш тўрт йил ичида маданий-маърифий тараққиётимиз имкониятларидан тўла фойдалана олмадик. «Марказ» томонидан юргизилган давлат сиёсати туфайли миллий онгимиз, миллий тилимиз, тарихимиз, урф-одатларимиз ривожланишига йўл бермайдиган ғовлар пайдо бўлди. Агар Чор Россияси бизнинг маънавийгимизни турғунликда; қолоқликда тутишга уринган бўлса, болшевик-шовинистлар маҳаллий халқларни ўз миллий маданиятидан буткул бегоналаштириш сиёсатини тутдилар. Ўзбек халқининг маданияти ва маънавиятига, миллий онги ривожланишига тўсқинлик қилиш собиқ совет жамияти даврида чоризм замонидагидан кўра кучайса-кучайдию, аммо камаймади. Шўро давлати миллий чекка ўлка халқларини эзиш, бойликларини талаш мақсадда чоризм мустамакчилик сиёсатини ошқора давом эттирди. Шўро тузуми миллий бирдамлик, миллий туйғу ривожланиши ва юксалишига миллатчилик деб қаради.

Шўро замонида халқимизнинг минг йиллик тарихи, эътиқоди рад этилди, ўрнига «шахсга сиғиниш» балоси рўбару бўлди.

Президентимиз Ислам Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» рисоласида таъкидлаганидек: «... Шўролар замонида тарихий қақиқатни билишга интилиш рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи бориचा йироқ сақланарди»¹.

Инсонларнинг маънавий-ахлоқий юксалишига қўмаклашадиган муқаддас китоб Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Шайх Нажмиддин Кубро, Аз-Замашарий, Баҳоуддин Нақшбанд сингари уламою фузалоларнинг мўътабар асарлари халқдан яширилди; уларга ўт кўйилди, сувларга оқизилди. Қарамлик ва мўтелик йилларида содир бўлган бу даҳшатли воқеа ва ҳодисалар ўзбек халқининг миллий маънавияти муайян даражада таназзулга учрашига сабаб бўлди. Шўро ҳукумати ва тузуми қурила бошлаган

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 4-бет.

дастлабки йилларидаёқ, аввало бутун зиёлилар ва ҳатто эски ўзбек ёзувини биладиган (мулла деб ном олган) кишилар ҳам қамоқларга жўнатилди. Кейинчалик эса уйда араб алифбоси ёзувидаги китоб ва қўлёзмаларни сақлаган одамлар қаттиқ таъқиб остига олинди. Хуллас, ўзбек халқининг илгор қисми — зиёлиларга, маърифат ҳомийларига жуда катта зарба берилди. Бу қатағонлик хатти-ҳаракати ўтган етмиш йил давомида у ёки бу даражада доимий ва узвий равишда давом этди.

Миллий маънавий қадриятлардан бири миллий урф-одатлар, анъаналар, диний-тарбиявий маросимлар, халқ байрам ва сайиллари кабиларга қилинган ҳужум ўзбек халқи бошига тушган оғир дард бўлди.

Умуман олганда, шўро йиллари давомида ўзбек халқи эркин фикрлаш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Бу эса, ўз навбатида, халқнинг маънавиятига салбий таъсир қилди.

Юқорида қайд этганимиздек, 30-йилларнинг ўрталарига бориб, миллий маънавиятимизни тўлиқ синдириб, янчиб ташлашга қаратилган сиёсат изчил амалга оширила бошланди. Асл зиё эгалари отиб, букиб ташланди. Булар қаторига Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир каби халқимизнинг, миллатимизнинг, унинг маънавиятининг ўнлаб, юзлаб асл ўғлонларини киритишимиз мумкин.

Қарамлик ва мутелик йиллари ўзларини илмнинг ҳамма соҳасини яккаю ягона биларгани деб атаган коммунистик мафкура тарғиботчилари ўз фаолиятларида ўтмишдан қолган барча маънавий меросни бутунлай инкор этиш йўлига ўтиб олдилар. Навоий, Бобур, Улуғбек, Яссавий, Машраб, Нодирабегим сингари алломалар феодализм даври намояндалари, деб эълон қилиниб, уларнинг меросларини ўрганиш тақиқланди. Буюк алломаларнинг юбилейларини ўтказиш эса миллатчилик кайфиятларини кучайтирувчи омил сифатида баҳоланди.

Ўрта Осиё халқларининг Ўрта асрларда жаҳон фани, маданияти тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида гапириш тарихни идеаллаштириш деб кўрсатилди. Ўтмишнинг улкан мероси, бебаҳо миллий маънавият қадрияти бўлган қўлёзмаларни ўрганиш, нашр қилиш имконияти чегаралаб қўйилди. «Болшевиклар ҳокимиятни эгаллаши биланоқ кўп вариантли таълим тизимини услубий жиҳатдан бузишга ва якка вариантли совет таълим тизимини қарор топтиришга қаратилган йўл аниқ кўзга ташланди. Янги ҳукмдорлар давлатнинг иқтисодий ва ҳарбий куч қудратидан фойдаланиб, халқ маорифи соҳасида қаттиқ назорат ўрнатишга киришдилар. Бир типдаги совет мактабларини зўрлик билан кўпайтиришга интилдилар, бу мактаблар ёшларда коммунистик дунёқарашни шакллантирувчи таянч восита бўлиб

қолиши лозим эди. 1920 йилдаёқ ТАССРда «социалистик» турдаги 2080 та мактаб ишлаб турарди. Уларда таълим олаётганлар сони 174820 ўқувчини ташкил этарди. Бироқ ҳокимият органларининг «Янги таълим тизимининг чинакам халқчилик хусусияти» ҳақидаги дабдабали сўзларга қарамасдан, кенг маҳаллий аҳоли ижтимоий норозилик билдириб, анъанавий миллий мактабларни барча воситалар билан қўллаб-қувватлади.

Лекин марказ империяга тафаккур мантиғидан келиб чиқиб, мактаблар иштини «социалистик янгилаш» йўлини қатъият билан ўтказишда давом этди. Бунда маҳаллий халқларнинг узоқ давр мобайнида қарор топиб келган турмуш тарзи, уларнинг миллий фикрлаш хусусиятлари ҳисобга олинмади»¹.

Ўзбекистонда барча динларнинг, биринчи навбатда, ислом динининг кўзга кўринган йирик вакиллари бирин-кетин қамалди, сургун қилинди, ими-жимиди отиб ташланди. Чорак кам бир аср давомида диний-маънавий тарбияга ўрин берилмади. Диний ахлоқ ва маданиятнинг зарари ҳақида айтилмаган гап қолмади.

Даҳшатлиси шу бўлдики, ислом динини «фош этиш» мақсадида азиз-авлиёларнинг мазорларига ўт қўйилди, мақбаралари остин-устин қилинди. Коммунистлар, раҳбар ходимлар ота-оналари, яқин кишилари жанозасига боришдан қўрқиб қолишди. Юрак ютиб борганлар партиядан ўчирилиб, ишдан олинди.

Халқ ўртасида даҳрийликни тарғиб қилиш ва динга қарши муросасиз кураш ниқоби остида ўрта аср меъморчилигининг тақдорланмас намунаси бўлган, миллий нақшлар билан жиловланиб турган минглаб масжидлар, юзлаб мадрасалар, халқимизнинг миллий гурури ҳисобланган муҳташам қасрлар, тарихий обидалар, хонлар, амирларнинг саройлари ваҳшийлик ва ёвузлик билан бузиб ташланиб, омборхоналарга, пахта қуриладиган жойларга айлантирилди. Бу каби хунук ишлар «феодал ўтмиш, эскилик сарқитларидан тозалаш» деган қизил сўзлар билан ниқобланди.

Мустақиллик туфайли диний қадриятларга бўлган бундай салбий муносабатларга барҳам берилди.

Ўтмиш халқ оғзаки ижоди маънавиятимизнинг илк сарчашмаси саналади. Тоталитар тузум даврида халқимизнинг қадимий қадриятлари, халқ оғзаки ижодининг юксак намунаси сифатида асрлардан-асрларга маънавий мерос бўлиб ўтиб келаётган афсона, ривоят, эртак, мақолларга, «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустам», «Авазхон», «Ҳасанхон», «Равшанхон» каби дostonларга бир ёқлама муносабатда бўлинди, уларга замонасозлик, синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан туриб баҳо берилди. Ўзбек халқ оғзаки

¹ Алимов Д.А., Голованов А.А. Ўзбекистонда мустабид совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазйиқ оқибатлари. 1917-1990 йиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 25-26-бетлар.

ижодиётининг ҳар бир асарига икки синф, икки маданият назарияси асосида баҳо берилди, коммунистик мафкура нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёндашилди. Улардаги миллий ва умуминсоний қадрият ва ғоялар назар-писанд қилинмади. Чунончи, «Алпомиш» достонида хонлар, беклар мақталади, босқинчилик ва зўравонлик тарғиб қилинади, ислом динига мансуб бўлмаган бошқа халқларга ёмси муносабат тасвирланади, деган айблар тўнкалди. Достоннинг бош қаҳрамони Алпомиш меҳнатқаш халқнинг олижаноб фазилатларини ва орзу-умидларини ўзида ифода этмайди, аксинча, у ҳоким, қонхўр бек, типик зўравон ва зolim сифатида ҳаракат қилади, деб даъво қилинди.

Пировард натижада достон китоб дўконлари пештахталаридан, кутубхона жавонларидан йиғиштириб олинди. Сирасини айтганда, бу ўзбек халқига тухмат, уни бой ўтмишидан ажратиб ташлаш, миллий қадриятларни ерга уришдир. Мустақиллик туфайли маънавий меросимизнинг бу соҳасига нисбатан бўлган салбий муносабатларга узил-кесил барҳам берилди. Бунинг яққол исботи 1999 йилда «Алпомиш» достони яратилганлигининг 1000 йиллиги юртимизда кенг нишонланганлигидир.

Тил — ҳар бир халқ ва миллатнинг миллий ўзлигини намоён қилишда муҳим воситадир. Жъмики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало она алласи, она тилининг бетақрор жозибаси билан сингади... Она тили — бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар! Шахс маънавий камолотининг зарур шартларидан бири ўз она тилини билишидир. Тил билмайдиган одам халқнинг дилини ҳам билмайди. Бирон-бир сабаб туфайли миллий тил йўқолса, миллат бора-бора йўқолиб кетади, миллий ўзига хослигини йўқотади¹. Шундай бўлгач, бирон-бир миллий тилнинг йўқолиши ўша халқнинг муқаррар равишда ҳалок бўлишига олиб келади.

Собиқ совет ҳуқумати ҳукмронлик қилган 70 йилдан кўпроқ вақт давомида миллий чекка ўлка халқлари, жумладан ўзбекларнинг миллий тили, тарихи ва маданияти ривожланишига тўсқинлик қилиши учун ишлатилмаган ҳийлаю-найранг қолмади. Шахсга сиғиниш йилларида миллатларнинг бир-бирига қўшилиб, ягона Совет халқига айланиши ҳақида «назариялар» пайдо бўлди. «Миллий тиллар йўқолади, ягона тил бўлади», деб «башорат» қилинди. Бундай сохта назария Сталин томонидан ўртага ташланган эди. 1930 йилдан бошлаб қарийб олтмиш йил давомида собиқ марказ миллатлар ва миллий тилларни қўшиб юбориш сиёсатини зўр бериб ҳаётга жорий этишга уринди. Байналмилаллик байроғи остида миллий тиллар ривожланиши чеклаб қўйилди. Ўзбек тилига нисбатан қилинган ижтимоий

¹ Қаранг: Ислom Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка нишончдир. 23-бет.

адолатсизлик, айниқса, даҳшатли тус олди. Бу нарса давлат сиёсати даражасига кўтарилиб амалга оширилди. Унинг лугат таркибига русча байналмилал сўзлар сунъий равишда тиқиштирилди. Натижада оғзаки ва ёзма нутқимиз ортиқ даражада бузилди.

Ижтимоий ҳаётда ўзбек тилидан фойдаланиш кенгайиб бориш ўрнига аста-секин торайиб борди. Корхоналарда, илмий муассасаларда, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида, табобатда, алоқа ташкилотларида ўзбек тилидан фойдаланишда қўпол хатоларга йўл қўйилди. Ўзбек тили фуқаро ҳаво флотиди, ички ишларда, армияда суриб чиқарилди, ундан фойдаланилмади. Ўзбек тили дарс соатлари йил сайин ўқув муассасаларида қисқариб борди.

Аҳвол шу даражага бориб етдики, барча йиғинлар, мажлислар, ёзишмалар рус тилида олиб борилди, диссертациялар, китоблар, рисоалар, мақолалар, аризалар, шикоят ва илтимосномалар рус тилида ёзиладиган бўлди, акс ҳолда улар мутасадди ташкилот идораларида қабул қилинмади.

Ўзбек тили четта суриб ташланди, унинг мавқеи бениҳоя пасайиб кетди. Натижада, рус тилини билмайдиган одам масъул идораларда ишламайди, деган тушунча юзага келди. Аслида ҳам аҳвол шундай эди, ҳаёт ва иш шароитимиз фақат рус тилини билишни талаб қиларди. Натижада ўзбеклар орасида ўз тилини билмайдиганлар, ўзбекча ёзолмайдиганлар ва ўзбекча фикрлай олмайдиганлар кўпайиб кетди. Ҳатто ўз она тилини билмаслик айб саналмайдиган бўлди.

Маъмурий буйруқбозлик иш усуллари авжига минган, ҳамма нарса, ҳар бир катта ё кичик масала марказнинг кўрсатмаси, розилиги билан ҳал қилинадиган йилларда (тобелик ва қарамлик ўзининг юқори чўққисига чиққан давр) ўзбек тили ўрнини рус тили эгаллади, десак хато қилмаймиз. Баъзи раҳбарлар бутунлай ерли аҳолидан иборат мажлисларда ҳам русча сўзлаб, буни ўзлари учун маданиятчилик аломати, фахр-ифтихор деб билиш даражасига етдилар. Рус тилини билиш, шу тилда чиройли сўзлаш маънавий камолатнинг чўққиси, маданиятчилик белгиси деб қабул қилинди. Натижада ўз она тилига менсимай қарайдиган кишилар пайдо бўлди. Бу, айниқса, ёшлар орасида авж ола бошлади. Буни жамиятнинг, миллатнинг, унинг маънавиятининг энг катта фожиаси деб тушунмоқ лозим.

Ўзбек тили Ўрта Осиёдаги энг қадимий ва бой тиллардан биридир. «Умуман, туркий тиллар йирик икки оқимда ривожланди, — деб ёзади И. Қўчқортоев, — унинг бири турк тили бўлса, иккинчиси ўзбек тилидир. Роман тилларини ривожлантиришда лотин тили қандай рол ўйнаган бўлса, Ўрта Осиё ва Қозоғистон минтақасидаги туркий тилларни ривожлантиришда ўзбек тили шундай рол ўйнади»¹.

¹ Тил — миллат қалби. «Мулоқот» журнали, 1991 йил, 10-сон, 17-бет.

Ўзбек тилининг имкониятлари шу қадар кенги, бу тилда турли сўз тузиш, чиройли сўзлаш, асарлар яратиш мумкин. Бунга адабиёт ва санъатимизнинг бой тарихи, хазинаси ёрқин гувоҳ саналади.

Миллатни ҳимоя қилиш учун унинг тилини ҳимоя қилиш, асраш, ривожлантириш зарур. Бунга эса давлат бажаради. Тил давлат ҳимоясига олинмас экан, у ривожлана олмайди. Тил ҳокимият билан тирик. Мустақилликка эришгунимизга қадар ўзбек тилини муҳофаза қилиш зарурати юзага келди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши осон-силлиқ кечмади. Уни ҳимоя этиш ва қонуний мавқеини тиклаш учун бўлган курашда шоир ва ёзувчилар, олимлар, муаллимлар, ҳуқуқшунослар, ҳамма-ҳамма фаол иштирок этди. Энг муҳими бу курашда халқ уйғонди.

Тил муаммоси сингари ниҳоятда нозик, қалтис ва жиддий масалани ижобий ҳал этиш учун жумҳуриятимизда Ислам Каримов раҳбарлигида кенг миқёсда ташкилий, ғоявий-сиёсий ва кенг қўламли тарбиявий ишлар олиб борилди.

Узоқ давом этган баҳслар, тортишувлар, мунозара ва муҳокама-лардан сўнг Ўзбекистон Олий Кенгаши ўн биринчи сессиясида 1989 йил 21 октябрда «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди. Натижада Совет даврида миллий тил масаласида йўл қўйилган хато ва камчиликларни тузатиш учун кенг йўл очилди.

Қонунга биноан, ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили, деб эълон қилинди. Бу ҳол халқимизни беҳад қувонтириб, дилини яйратиб юборди, миллий ғурурини кучайтирди.

Аммо, шунга ҳам қайд этиш лозимки, Мустақил Республика-мизнинг дунёга юз тутишида ёшларимизнинг, айниқса, талаба-ларнинг хорижий мамлакат халқлари тилини билишлиги муҳим аҳамият касб этади. Давлат тили ҳақидаги қонуннинг қабул қилиниши бошқа тилларни билиш, ўрганишни рад этмайди. Бошқа тилларни билиш — ҳар бир маълумотли кишининг кўркидир. Халқлар ўртасида бирлик, аҳиллик, меҳр-оқибат, ҳурмат, турли алоқалар тил ва маданиятни билишдан бошланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги пайтда ёшлар мактаблар ва олий ўқув юртларида рус, инглиз, немис, француз, испан тиллари билан бир қаторда Шарқ халқлари тилларини ҳам катта қизиқиш билан ўрганмоқдалар. Араб, форс, ҳинд, хитой тилларини ўрганиш натижасида аксарият қисми араб ва форс тилларида ёзилган қадимий қўлёзмаларимизни бемалол ўқиб-ўрганадиган етук мутахассисларга эга бўламиз. Бу мустақиллик йилларида янги замонавий таълим тизимини шакллантириш борасида эришилган энг катта ютуғимиз ҳисобланади.

Мустабид тузум сиёсати талаби ва зўравонлиги асосида маънавия-тимизнинг муҳим қирраси имломиз кетма-кет уч марта ўзгартирилди.

1929 йилда араб алифбосидан лотин алифбосига ўтилди. Орадан ўн икки йил ўтгач, кирилл алифбоси қабул қилинди. Шу тариқа халқимиз ўзининг 1000-1200 йиллик кўҳна тарихи, ўтмиши, маънавий мероси ҳақидаги қўлёзма асарларни ўрганишдан маҳрум бўлди. Ота-боболаримиздан қолган китоблар, асосан араб ва форс тилларида ёзилган. Илмнинг ўзгартирилиши натижасида ўша китобларни ўқий олмайди; бўлиб қолдик. Яқин ўтмишимизнинг риёкор сиёсати натижасида мўғул босқини келтирган йўқотишдан ҳам кўра каттароқ маънавий инқирозга учрадик. Бу тарихимизни, маданиятимизни, миллий маънавий меросимизни йўқотишга уринишнинг янгича йўли эди.

Инсофу-диёнатни йўқотган коммунистик мафкура яловбардорлари, араб ва лотин алифбосини йўқотиб мақсадларига эришиб бўлгач, ўзбек халқи «инқилобгача» саводсиз эди, ёзуви ҳам, мактаби ҳам, китоби ҳам, олиму уламолари ҳам бўлган эмас, тили ривожланмаган деган сафсатани бутун дунёга ёйдилар. Бу халқимиз шаънига ағдарилган ғирт туҳматдир. Бу ўлкадан кўплаб илм-фан, маданият, маънавият намояндалари етишиб чиққан. Ўлкамиз қадимдан маънавият ва маърифат юксак даражада ривожланган ҳудуд бўлганлиги билан фахрланишимиз лозим.

Биз юқорида мустамлакачилик, қарамлик шароитида ўзбек халқининг бой маънавий ва маърифий меросига муносабат ва унинг ижтимоий оқибатларининг баъзи жиҳатларининггина кўриб ўтдик. Ўтмишда топталган, таҳқирланган маънавий ва маърифий меросимизга мустақиллик йилларида муносабат тубдан ўзгарди. Миллий маънавий меросимиз қайта тикланиб, халқимиз қалбида чуқур илдиэ отмоқда.

Президентимиз таъкидалаганидек, ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустақамлайди.

Худди ана шу маънода ҳам она Ватанимиз тарихини унинг тараққиёт жараёнларини чуқур ўрганиш, илм соҳасида турган ўта долзарб вазифа ҳисобланади. Уни ўрганишимиз бугунги мустақилликнинг кадр-қимматини тўлароқ англашимизга, тараққиётимизга ёт оқимларга қарши курашимизда, Ватанимиз ва халқимиз манфаатлари йўлида чинакам фидойий бўлишимизга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Мустамлакачилик сиёсатининг мақсадини тушунтиринг.
2. Нима учун мустамлакачилар халқни тарихдан, маънавиятидан маҳрум қилишга интилиш сабабларини изоҳланг.
3. Чор Россиясининг Ўрта Осиёда олиб борган мустамлакачилик сиёсатининг оқибатлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Шўролар даврида ислом динига, диний қадриятларга қандай муносабат кўрсатилган?
5. Шўролар даврида тарихимизга, маданиятимизга, бой маънавий меросимизга қандай муносабат кўрсатилган?
6. Руслаштириш сиёсатининг моҳияти ва оқибатларини тушунтиринг.
7. Мустақиллик учун, маънавий қадриятларимизни тиклаш учун халқимиз олиб борган кураш ҳақида нималарни биласиз?

III БЎЛИМ

МАЪНАВИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МЕЗОНЛАРИ

13-МАВЗУ

МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ИНСОН ТУШУНЧАСИ. УНИНГ ШАРҚОНА ТАЪРИФИ. ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИДА БАРКАМОЛ ИНСОННИ ТАРБИЯЛАШ ҲОЯЛАРИ

Маънавий баркамол инсонни тарбиялаш замон талаби

Бугунги кунда маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш биз учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифа саналади. Бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларимизни изчил ва қатъиятлиликл билан давом эттириш бугунги сиёсатимизнинг диққат марказида турибди. Ҳақиқатан ҳам мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бу масалага катта ва узлуксиз эътибор бериб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ҳар бир нутқи ва маърузалари, мақола ва асарларида юксак маънавият келажак пойдевори эканлиги қайта-қайта таъкидланмоқда. «Зеро, — деб уқтиради Ислом Каримов, — биз жамиятимиз тараққиётини фақатгина иқтисодий, ижтимоий фаровонлик билангина эмас, халқимизнинг маънавий баркамоллиги, демократик ва инсонпарварлик тамойилларининг кишилар онгида нечоғлик чуқур илдиз отиши билан баҳолаймиз»¹.

Эркесвар халқимиз мустақиллик туфайли ўз ери, ўз тили, ўз динига эга бўлди, миллий гурури, иззат обрўси тикланиб, эндиликда қадриятларимиз, маънавий меросимиздан баҳраманд бўлмоқдамиз. Мустақиллик ва маънавият бир-бирига ҳолат боғлиқ тушунчалардир. Маънавияти юксак халқни қул қилиш, абадий истибод зулми остида сақлаш мумкин эмас. Бундай маънавиятнинг камол топиши, қалбларга сингиши учун мустақилликни мустаҳкамлаш ҳам лозим бўлади. Қудратли келажак буюк давлат, буюк ижтимоий-иқтисодий ислохотлар қудратли маънавият замирида вужудга келади. Ҳар бир алоҳида шахснинг ва бутун миллатнинг маънавий камолоти орқали демократик ҳуқуқий давлат барпо этилади. Давлатимиз раҳбари шу боис ҳам маънавият ва маърифатга доимо катта эътибор бериб келмоқда. Шу оқилона сиёсат туфайли халқимиз ўзинини таниб, ўз шажарасини идрок этмоқда, тарих олдидаги вазифасини англаб олмоқда.

¹ Каримов И.А. Келажакни жасоратли одамлар қуради. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 17 феврал.

Инсон маънавиятини юксалтирмасдан туриб, халқимиз ҳаёти ва турмуши юксалишида, ҳамда мамлакатимиз тараққиётида муваффақиятларга эришиш қийин. Ислоҳотларнинг биринчи босқичида миллий маънавиятни юксалтириш йўлида кўзланган мақсад тўла амалга оширилди ва иккинчи босқичда амалга оширилиши лозим бўлган вазибаларга замин ҳозирланди. Маънавий, ғоявий, мафкуравий парокандалик даврига барҳам берилди. Ижтимоий ҳодисалар билан бирга миллий маънавиятимиз юксала борди. Юртбошимиз Илом Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида таъкидлаганидек: «Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгилашиш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли олға силжишида ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгилловчи аҳамиятга эгадир...»¹. Ҳақиқатан фақат маънавий эркин ва озод халқ теран ва комил тафаккур туфайли ҳар соҳада катта ютуқларга эришиши мумкин. Бошқача айтганда, фақат маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислоҳотларга тайёр бўлиши мумкин².

Маънавий тарбия соҳасида кўзбўямачиликка йўл қўйиш ниҳоятда хатарли. Маънавият жамият ҳаётининг шундай бир нозик, аҳамиятли соҳасики, бу борада ҳўжақўрсинга иш қилиш иқтисодий ва сиёсий соҳаларда қутилмаган турли инқирозларни келтириб чиқариши мумкин. Айниқса, бу соҳада ўзи бўларчилик ва лўттибозликка йўл қўйиб бўлмайди. Кишиларда, хусусан ёшларда янги маънавиятнинг шаклланиши анча мураккаб ва машаққатли жараён ҳисобланади. Буни амалга ошириш учун кенг кўламли маданий, тарихий, маърифий, тарбиявий ишларни амалга ошириш керак бўлади. Эски тузум шароитида таркиб топган маънавий инқирозга барҳам бериш, янги тафаккурга эга бўлган инсонни шакллантириш мураккаб, муайян даврни талаб қилувчи, аста-секин амалга ошадиган жараён бўлганлиги сабабли тарихнинг бурилиш давларида жамият ҳаётида маънавий бўшлиқ ҳолатлари ҳам юзага келиши табиийдир. Бу бўшлиқ жамият учун иқтисодий, сиёсий инқирозга нисбатан анча хатарлироқ кечади. Шунинг учун жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Бундай бўшлиқ юзага келган тақдирда фарзандларимизни бошқалар етаклашга ҳаракат қилади. Бундай ҳавфнинг олдини олиш учун бугун қатъий ҳаракат қилмасак, эртага кеч бўлиши мумкин. Унинг аччиқ сабоқларини 1999 йил 16 феврал воқеалари кўрсатди. Шу сабабли тарихий бурилиш давларида объектив тарзда юзага келадиган бундай ҳолатларни чуқур англаб, уларга тўғри муносабатда бўлиш лозим. Мамлакатимиз раҳбарияти

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. 299-300-бетлар.

² Қаранг: Ўша жойда, 306-бет.

буни тўғри англаб, бундай ҳолатларнинг қалқиб юзага чиқишининг олдини фақат одамларимиз, авваламбор ёшларимизнинг имон-этиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш орқалигина олиш мумкинлигини, мустақиллик тафаккури, маънавиятини шакллантириш, мақсад, вазифа, воситалари йўлларини излаб топиш, ҳаётга жорий этиш орқали ҳал этиш мумкинлигини таъкидлаб келмоқда¹. Зотан, ёш мустақил мамлакатимизнинг келажаги учун маънавияти юксак, баркамол инсонлар зарур. Шунинг учун ҳам юртбошимиз «Юксак маънавият — келажак пойдевори» деган ҳикматли шиорни янада баландроқ кўтардики, юксак маънавият мустақилликни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва такомиллаштириш учун муҳим ва зарурий тамойиллардан бири бўлиб қолди.

Маънавиятли ва этиқодли кишилар ўз маслағи, ватани учун жонини фидо қилишга ҳам тайёрдирлар.

Ўзбекистон бозор муносабатларига тўла ўтаётган даврда маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти тобора ўсиб бораётганлиги маънавий баркамол авлодни тарбиялашни энг долзарб масала сифатида кун тартибига қўймоқда. Шу маънода юрт-бошимиз Ислом Каримовнинг қуйидаги фикрлари ҳозирги даврда ҳар қачонгидан ҳам кўра муҳим аҳамият касб этади: «Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади — имон-этиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни, мустақил дунё-қарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган баркамол шахс — комил инсонни тарбиялашдан иборат»². Бозор муносабатларида ҳам юксак маънавиятли ва ахлоқ-одобли, иқтидорли, билим савияси юқори ва чуқур, зукко, ишбилармон, ишчан кишилар зарур. Қашшоқ маънавият, маънавий-ахлоқий суст, билим савияси юзаки ва паст, ишнинг кўзини билмайдиган кишилар бозор муносабатларида кўзланган мақсадга эриша олмайдилар. Бундан хулоса шуки, ҳеч кечиктирмай, иккиланмай маънавий-маърифий тарбия масаласи ҳақида ўйлаш, уни тўғри йўлга солиш вазифаси келиб чиқади. Бунда биз маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг: «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир», деган ўғитига амал қилишимиз зарур.

Олдимизда турган эзгу мақсадларимиз — мамлакатимизнинг буюк келажаги ҳам, эртанги кунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз ҳам,

¹ Қаранг: Ислом Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ этиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 13-14-бетлар.

² Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 25-бет.

Ўзбекистоннинг ХХІ асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам — буларнинг барча-барчаси, авваламбор, янги авлод, униб-ўсиб келаётган фарзандларимиз қандай инсонлар бўлиб вояга етишига боғлиқдир.

Ватанимиз эртанги кунини, ўз зурёдларининг бахту истиқболини истайдиган ҳар би: одам — у ким бўлиши, қандай лавозим эгаси эканидан қатъи назар, фарзандларимизнинг маънавий, ғоявий тарбия масаласидан четда турмаслиги керак. Бугун бу ўта муҳим масалага бепарво қарашга, лоқайд бўлишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

Эндиликда, маънавий ва маърифий тарбия мустақил давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилди. Чунки Президентимиз таъкидлаганидек, тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Юртдошларимизнинг техникавий билими, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият маърифатли инсоннинг икки қаноти бўлади. Бугун маънавий ва маърифий тарбия ишимизни шу қоидага асосланиб қурмоғимиз, замон, мустақил тараққиётимиз, бозор муносабатлари даври талабидир.

Маънавий баркамол инсон тушунчаси, унинг моҳияти

Маънавий баркамол инсон тушунчаси кенг қамровли, серқирра тушунча. Маънавий баркамол инсон — комил инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Айни вақтда маънавий баркамол инсон тушунчаси соғлом авлод тушунчаси билан ҳам боғланиб кетади. Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилса-да, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шаклланган барча ижобий хислатларни, уларнинг инсонларга, жамиятга ва Ватанга бўлган муносабатларидан тортиб, токи оилага, ота-онага ва бошқаларга муносабатларининг барча қирраларини қамраб олади.

Мустақилликка эришиб, маънавият ва маърифат масалаларига биринчи даражали аҳамият беришимиз, мустақилликни мустақамлаш вазифалари, тарбия соҳасида соғлом авлод, маънавий баркамол инсон, комил инсон каби тушунчаларга изоҳ беришни, уларнинг моҳиятини очиб беришни тақозо этмоқда. Юқорида айтганимиздек, улар моҳияти бирдай тушунчалар. Инсонни тўғрилиқка, ҳалолликка, покликка, ватанпарварлик ва инсонпарварликка, эзгуликка ва қўйингки, юксак ахлоқлилиқка йўллаш бу тушунчаларнинг моҳияти ва мазмунини ташкил этади. Ҳозирги кунда бу масалаларга биринчи даражали аҳамият беришимизнинг боиси —

имони, эътиқоди ва ахлоқий фазилатлари — кўйингчи, маънавияти кучли, миллий масъулият тўйғуси қалбида чуқур илдиз отган, маънавий баркамол фуқароларга эга мамлакатгина мустақил ва барқарор ривожлана олади. Буюк келажак маънавий баркамол инсонларга таянгандагина яратилади, қад кўтарлади. Бошқача айтганда маънавий баркамол инсонларгина буюк келажакни ярата оладилар. Шунинг учун маънавий баркамол инсонни, соғлом авлодни тарбиялаш муҳим ва долзарб масала. Бу масалада юртбошимизнинг қуйидаги сўзлари ибратлидир: «Биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки Шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз»¹. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, Шарқона одоб-ахлоқ ва умумбашарий ғояларни онгига сингдириб олган киши юксақ маънавиятли, яъни маънавий баркамол, комил инсон ҳисобланади. Маънавий баркамоллик инсоннинг дунёқараши, эътиқоди, руҳияти, хулқ-атвор нормалари, ахлоқ-одоби билан бевосита алоқадорлиги билан ажралиб туради. Маънавий баркамол кишилар халқ тақдири ва фаровонлиги, ватан тақдири ва унинг равнақини ўйлайдилар. Улар мутеликда, қарамликда яшашни истамайдилар.

Соғлом деганда, биз фақатгина жисман бақувват фарзандларимизни эмас, балки маънавий бой авлодни, ақлий ривожланган, ахлоқий пок, маърифатли фарзандларни, авлодни тушунимоғимиз керак. Бундай кишилар ўзларида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари — имон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, уят ва андиша, ор-номус, ўзаро ҳурмат, юксак Ватанпарварлик, элига ва халқига садоқат каби қадриятларни ва ғояларни мужассамлаштирган бўлишлари лозим.

Президентимиз эркин фуқаро, озод шахс, баркамол инсон ҳақида гапириб, қуйидаги тўрт жиҳатга эътиборни қаратди, яъни ҳар бир фуқаро:

- ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган бўлсин, бунинг учун курашсин;
- ўз кучи ва имкониятларига таянадиган бўлсин, имкониятларини ишга солиб, самарасини кўрсин;
- атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билдира олсин;

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995, 57-бет.

— шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати билан уйғун ҳолда кўриб, фаолият юритсин¹.

Булар баркамол инсон фазилатлари ҳақидаги аниқ ва тўлиқ таърифдир.

Маънавий баркамол инсон шон-шухрат, мансаб, моддий бойлик кетидан қувмайди, моддий қийинчиликларга дуч келганда қадди букилмайди, баъзан уюштирилган тухмату-фитналар унинг руҳини тушира олмайди. Демак, ҳар қандай шум тақдир ва қисмат покиза, мард, маънавий баркамол инсон маънавиятини буза олмайди, балки мустаҳкамлайди, чиниқтиради. Юксак даражадаги маънавиятга эга инсон — фидойилик, жасорат, мардлик, ўз халқини севиш, Ватанни қадрлаш, аждодларидан фахрланиш каби олижаноб фазилатлари билан ажралиб туради. Инсоннинг инсонлиги, биринчи навбатда унинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги, поклиги билан белгиланади. Маънавий-ахлоқий баркамолликнинг асосий қирраларига юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, қуйидагиларни киритиш мумкин: ота-онаси, фарзандлари, қариндошлари, хуллас бутун оила аъзолари, қўни-қўшнилари, маҳалла-кўйи, қишлоқ-дошлари ва бутун мамлакат халқ фаровонлиги ҳақида қайғуриш; теварак-атрофдаги инсонлар унга керак бўлганлиги сингари, ўзи ҳам уларга керакли бўлишга интилиши; одоб-ахлоқи, феъл-атворини ёқимли қилишни инсоний бурч деб ҳисоблаш; ота-боболардан, аждодлардан ёдгор бўлиб қолган маданий меросни қадрлаш; миллий қадриятларни эъозлаш ва уларга содиқ бўлиб қолиш; ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик туйғуларининг барқарор бўлиши; ўзаро муомала-муносабатда ўрнак бўлишга мойиллик, бировнинг оғирини енгил қилишни одат қилиш; умумхалқ маъқуллаган ва ҳукумат томонидан қабул қилинган Конституцияни ҳурмат қилиш ва унга садоқат намуналарини амалда кўрсатиш; Ватанни ҳимоя қилиш, бошқача айтганда, ҳарбий-ватанпарварлик туйғулари билан яшаш; диёнат ва адолат, меҳр-шафқат ва эзгуликни ҳимоя қилиш; ваъдага вафоли бўлиш ва бошқалар қиради.

Маънавий-маърифий баркамолликнинг қирралари ва мезонлари қаторига мустақиллик тафаккури ва миллий ифтихор ҳам қиради. Мустақиллик тафаккурини ҳар бир кишида, шаклантириш ниҳоятда зарур. Токи, мустақиллик тафаккури ва миллий ифтихор, ғурур бўлмас экан, фидокорлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик каби хислатлар жўш урмайди.

Мустақиллик тафаккури кенг қамровли бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

---

¹ Қаранг: Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 2000, 232-233-бетлар.

- Ватан истиқлоли ва истиқболи ҳақида қайғуриш;
- халқи, юрти қадр-қиммати, ор-номусини англаш ва буни ҳимоя қилиш;

- бутун меҳнати, истеъдоди, имкониятини, зарур бўлса жонини ҳам юрт истиқболи, халқ бахти учун баҳшида этиш ва бошқалар.

Мустақиллик, бу — бизга аждоқларимиз қолдирган бой ва муқаддас маънавиятдир. Шу маънавиятни ҳар биримиз авайлаб-асрашимиз давлат аҳамиятига эга бўлган муҳим вазифа ва бурчдир. Шу вазифани амалга ошириш ва ҳал қилишда ёшлар ва бутун халқ онгига мустақиллик руҳини сингдириш катта аҳамият касб этади.

Маънавий-маърифий баркамолликнинг қирраларидан бири миллий ифтихордир. Миллий ғурур бу миллий ифтихордир. Миллий ғурур ўз халқининг бир неча минг йиллар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-одатлари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маънавияти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асрашдир.

Ўз халқининг тарихини, миллий қадриятларини, тилини, истиқбол манфаатларини билмаган, қадрламаган, миллий мансублигини унутган, ўз миллатининг истиқболи учун қайғурмайдиган, курашмайдиган кишиларда миллий ғурур ҳам, миллат билан фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди. Бундай кишиларни маънавий баркамол инсон дея олмаймиз.

Маънавий баркамол, комил инсонни тарбиялаш вазифаси қанчалик мураккаб бўлмасин уни амалга оширганимиздагина пировард мақсадларга эришиш мумкин бўлади.

Комил инсон ва унинг шарқона фазилатлари

Комил инсон тушунчаси маънавий баркамол инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Маънавий баркамолликка эришмай комил инсон даражасига етиш мумкин эмас. Демак, маънавий баркамолликка интилиш — бу комил инсон даражасига эришиш учун интилишдир. Комилликка инсон бутун умри давомида эришиб боради. Учала тушунча: соғлом авлод, маънавий баркамол, комил инсон — даражама-даража чуқур маъно касб этади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, комил инсон бўлишнинг аниқ чеки ва чегараси йўқ. Бизнинг кўҳна тарихимизда юзага келган, халқ, мамлакат тарихида катта маънавий-ахлоқий тарбия ролини ўйнаган тасаввуф комил инсон назарияси ҳақидаги, уни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақидаги таълимот ва амалиёт саналади. Мазкур масалани тасаввуф таълимотидан келиб чиққан ҳолда баён этишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Комил инсон биз учун идеалдир. У барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи мутлақ руҳга туташ, файзу каромати сероб, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим тўла покиза зот. Комил инсон одамзод оруз қилган жамики эзгу хислат ва фазилатларнинг ифодачиси.

Комил инсонлар жамиятнинг тирик виждо:ларидир. Кишилар уларга қараб хушёр тортадилар, дунё беҳудалигидан ўзларига келиб, ўз қалбларига, ўз қилаётган ишларига разм соладилар, тавба-тазарру қиладилар. Комил инсонларнинг афъолу аъмоли инсонлар дилига қувват, кўзига нур бағишлаган.

Комил инсон ҳақида тасаввуф адабиётида кўп асарлар битилган. Ана шундай кишилардан бири XIII асрда яшаган Азизиддин Насафий бўлиб, «Инсони комил» номли рисоласида комил инсонга таъриф бериб шундай ёзади: «Билгилки, комил инсон деб шарият ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолатга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф». Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва бадкирдорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан яшаб, эзгу ишларга тайёр туради.

Яхши сифатларни эгаллаб борган одам комил инсон мартабасига кўтарила олади. Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва доноси. Комил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. Инсонлар комилликка ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида эришадилар.

Комилликнинг белгиси ҳақ йўлидан бориб, халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга фойда келтирса, ёмонларни тўғри йўлга солса, ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комил бўлади.

Комил, баркамол инсонни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақида мусулмон Шарқи ахлоқи тарихида инсон ҳаёти учун дастуруламал, қўлланма вазифасини ўтаган кўп пандномалар, халқ китоблари яратилган. Шулардан баъзиларини санаб ўтамиз. Чунончи, Кайковуснинг «Қобуснома», Саъдийнинг «Ғулистон», «Бўстон», Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин. Бу асарларнинг кўпчилигида одил шоҳ ва адолат, ҳалоллик, софлик, поклик, тўғрилиқ, ростгўйлик, инсонпарварлик, маърифатли бўлиш каби инсоннинг шарқона фазилатлари берилган.

Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида комил инсонга хос хусусиятлар, унинг шарқона фазилатлари санаб ўтилган. Булар қаторига улғу мутафаккир қуйидагиларни киритади: тавба,

ҳалол луқма билан қаноатланиш, ўз касбидан топиб кун ўтказиш, шариатга риоя этиш, барчадан ўзини кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига қўполлик қилмаслик, чучук тилли бўлиш — яхши, мулойим тилли бўлиш, раҳмдил бўлиш, сахий бўлиш, мард бўлиш, ҳалимлик, хушхулқ бўлиш, ризо-розилик билан кун ўтказиш, сабрли бўлиш, садоқатли, вафодли бўлиш, риёзат чекишдан қўрқмаслик ва бошқалар.

Шу тариқа ўтмишда, комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Комил инсон ҳақидаги гоёлар катта ижтимоий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлган. У инсонни шарафли, эзгулик ва буюк хайр руҳида тарбиялаш, меҳру мухаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилиб келди. Ҳар замон, ҳар лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабих ишлар, ножўя хатти-ҳаракат ва қилиқлардан сақланишга қўмаклашди, уларда имон ва виждон биносининг пайдо бўлишини таъминлаб келди.

Комил инсон имон ва эътиқодлилик, ҳалоллик ва покликнинг олий тимсоли. Биз ҳаммамиз шунга интилиб яшамоғимиз лозим. Мустақил Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш шароитида имонли бўлиш, ҳалоллик ва поклик, виждонли ва диёнатли бўлиш нечоғлик зарур эканлиги ҳаммамизга аён. Мана шунинг учун ҳам Президентимиз маънавий баркамол инсон тарбиясида ёшларимизни элини, ватанини севувчи комил инсон қилиб тарбиялаш ишига алоҳида аҳамият бериб келаётир. Президентимизнинг қуйидаги таърифида комил инсоннинг асосий хусусиятлари ҳар тарафлама чуқур ва теранлик билан баён қилиб берилганлиги диққатга сазовордир: «Комил инсон деганда, — деб ёзади Ислом Каримов, — биз аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз»¹.

Унинг шаклланганлиги даражасини характерловчи энг муҳим фазилатлар эса қуйидагилардир: ақлий зукколик, ҳуқуқий комиллик, ахлоқий етуклик, сиёсий теранлик, меҳнатга ҳалол муносабат, юксак маданий, маънавий савия, профессионал ифтихор, миллий ва умуминсоний гуруҳ ва бошқалар.

Юқоридагиларни ҳозирги мустақил ҳаётимиз, турмуш тарзимиз, кишиларнинг, айниқса, ёшларнинг интилишлари билан боғлаб комил инсон чизгиларига қуйидаги хислат ва фазилатлар киришини умумий тарзда баён этишимиз мумкин:

Комил инсоннинг умумий хислатлари: ёқимлилик, кўркамлик,

---

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 6-бет.

жозибадорлик, салобатлилик, ҳурматга сазоворлик, шоироналик, улусифатлик, ўзига хослик, етуқлик, жиддийлик, маданиятлилик, тарбияланганлик ва бошқалар;

Комил инсоннинг ахлоқий фазилатлари: инсонпарварлик, дўстлик, ғамхўрлик, жонкуярлик, самимийлик, одамийлик, болажонлик, имонлилик, фидокорлик, хушмуомалалик, боадаблик, илтифотлилик, кечиримлилик, меҳмондўстлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, диёнатлилик, ҳаромдан ҳазар этиш, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳоказолар;

Ишбилармонлик хислатлари: ишчанлик, тиришқоқлик, серҳаракатлилик, масъулиятлилик, инсофлилик, ҳалоллик, малакалилик, эпчиллик, удабуронлик, саранжом-саришталик, тadbиркорлик, аниқлик, тежамкорлик, баркамоллик, таъмасизлик, таваккалчилик ва бошқалар;

Зукколик, идроклилик фазилатлари: зеҳнлилик, бамаънилик, хотиржамлик, соғлом фикрлилик, донишмандлик, сезгирлик, заковатлилик, топқирлик, нотиқлик, танқидийлик, дадиллик, омилкорлик, саводхонлик, қизиқувчанлик, ишқибозлик кабилар;

Собитлик хислатлари: фаоллик, қатъиятлилик, тезкорлик, жўшқинлик, саботлилик, бир сўзда туришлик, барқарорлик, ботирлик, довураклик, интизомлилик, жиддийлик, нафси тийишлик, ўзини йўқотмаслик, совуққонлик, ўзига талабчанлик, камсуқумлик, ўзини ўзи идора эта билиш ва бошқалар;

Эҳтирослилик хислатлари: кўтаринкилик, тантанаворлик, кулиб турувчанлик, хазинлик, келажакка ишонч, эзгулик, кек сақла-маслик, олижаноблик, оташинлик, нозик табиатлилик, ҳаёлилик, хижолатпазлик, ифбатлилик ва ҳоказолар.

Айни шу хислат ва фазилатларни ёшларимиз онгига сингдира борилиши уларни баркамол, соғлом ва комил инсон руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Мустақиллик руҳида янгича фикрлайдиган фозил, комил инсон, энг аввало, фуқаролик бурчини аъло даражада ҳис этадиган шахс бўлиши даркор. Содда қилиб айтганда, ҳар қайси комил инсон, ҳар биримиз: «Шу давлат, шу жамият менга нима берди?» деб эмас, балки: «Мен ўзим Ватанимга, элу юртимга нима бердим?» деб ўйлашимиз ва ҳар дам шу ақида билан яшашимиз керак бўлади. Бу комилликка даъвогар инсон учун асосий мезондир.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Маънавий баркамол инсонни, комил инсонни, соғлом авлодни тарбиялаш нима учун замона талаби ҳисобланади?

2. Ислом Каримовнинг маънавий баркамол инсонни тарбиялаш тўғрисидаги ғоялари.

3. Маънавий баркамол инсон деганда нимани тушунасиз?

4. Соғлом авлоднинг қирраларини изоҳланг.

5. Комил инсон деганда қандай инсонни тушунасиз?

6. Маънавий баркамол, соғлом авлод, комил инсон тушунчаларидаги муштараклик ва фарқ нимада?

7. Комил инсон ҳақида Шарқ мутафаккирлари фикрларидан намуналар келтиринг.

8. Соғлом авлод Давлат дастури ҳақида нималарни биласиз?

9. Маънавий баркамол, комил инсоннинг асосий фазилатларига нималар киради?

14-МАВЗУ

ВАТАНПАРВАРЛИК, ИНСОНПАРВАРЛИК ВА ЎЗ МИЛЛАТИГА САДОҚАТ — ШАҲС МАЪНАВИЯТИ МЕЗОНЛАРИ

Ватан — саждагоҳ каби муқаддас

Ватан аслида арабча сўз бўлиб, она юрт маъносини англатади, шу маънода олиб қарайдиган бўлсак, Ўзбекистон — ўзбек халқининг ватани, муқаддас саждагоҳидир:

Дунё бўлди чаманим маним,
Ўзбекистон ватаним маним.

Ватан — бу инсон ва унинг авлод-ажлодлари киндик қони тўкилган муқаддас даргоҳдир. Ватан — бу ажлодлар маскани, эл-юрт, халқ вояга етган, унинг тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари чинакамига шаклланиб, ўсиб, камол топиб борадиган заминдир.

Ватан деганда, ҳамиша ўзимиз туғилиб ўсган, кўз очиб кўрган, таълим-тарбия олиб вояга етган, неча-неча авлоду ажлодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақл-идроки, меҳнати сарф қилинган юрт кўз олдимизга келади.

Ватан она каби азиз ва муқаррамдир. Ватан инсонга бахт-иқбол берадиган заминдир. Абдулла Авлоний айтганидек: «Ҳар бир кишининг туғилиб ўсган шаҳар ва мамлакатини шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғилган, ўсган жойини жонидан ортиқ суяр... Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйганимиз каби, араблар арабистонларини, қумлик иссиқ чўлларини, эскимуслар шимол тарафлар, энг совуқ қор ва музлик ерларни бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши туронлик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб ҳижрат қилурлар эди».

Ватан — ажлодлардан авлодларга қоладиган энг буюк, бебаҳо мерос, энг азиз хотира.

Қурраи замин — Ер сайёраси бутун жумлаи жаҳонда яшаётган олти миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан ҳисобланса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳудуд она-Ватандир. Ватан билан халқ ёки миллат бирга пайдо бўлади, бирга яшайди. Ватанимиз бор экан — халқимиз бор, халқимиз борки, ватанимиз бор.

Ватанни авайлаб асраш, унинг бойлигини эъзозлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз бўлгани каби қурраи замин — Ер

сайёрамизни ҳам авайлаб асрашга, унинг барча бойлигини: табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, мусаффо осмонни ва бошқаларни келгуси авлодларга қолдириш унда яшаётган ҳар бир халқнинг муқаддас бурчи.

Ватан — бу халқнинг ўтмиши, бугун ва келажагидир. Ватан — муқаддас қадрият. Ватан остоналган бошланади. У инсоннинг киндик қони тўқилган жой, инсонни ижтимоий етимликдан асровчи манзил, маънавий камолот ва фуқаролик майдони, ҳаёт мактаби, фаровонлик ва бахт-саодат ўчоғидир.

Инсон учун ватан ягонадир. Ватаннинг катта-кичиги ҳам, бой-камбағали ҳам бўлмайди. Ватан танланмайди. Ватан бизнинг молимиз эмас. Шунинг учун ҳам у пулга сотилмайди ва сотиб олинмайди. Ватан инъом этилмайди, қарзга берилмайди. Ватан ҳар бир фуқаро учун муқаддас ва бетакрордир. Президентимиз Ислоҳ Каримов келтирган иборадек, «Ватан — саждагоҳ каби муқаддасдир». Ватанни энг олий неъмат сингари бошимиз узра баланд кўтариб, ҳар он ва ҳар сонияда унинг тупроғини кўзларга суртиб, унга таъзим бажо айлашимиз фарзандлик бурчимиздир. Муқаддас ҳадиси шарифларда, «Ватанни севмоқ имондандир», дейилган. Яъни имони бут, виждони пок ҳар бир инсон ватанни севади, уни ғанимлар кўзидан асрайди, унинг яшнаши ва яшаши, хурлиги учун курашади.

Ватан меҳрини, ватан сеҳрини, унинг мўътабарлигию улуғворлигини сўз билан ифодалаш қийин.

Ҳар бир баркамол инсон ватан камолоти ва истиқболи, эл-юртининг озодлиги ва мустақиллиги учун ҳамма нарсани, ҳатто ширин жонини ҳам аямайди. Бу ҳақда мавлоно Фuzuлийнинг, менинг битта ҳаётим бор, бордию мингта ҳаётга эга бўлган тақдиримда ҳам ҳаммасини ватан учун сарфлаган бўлур эдим, деб айтган сўзлари ҳар биримиз учун бебаҳо ўғитдир.

Шўролар даврида миллий манфаат, ватанга, она заминга меҳр-муҳаббат деган ҳис-туйғулар аста-секин сўна бошлади. «Ватан» тушунчаси мавҳум бир умумий ҳолга келиб қолганди. Ҳамма нарса — «Умумсовет» манфаатига қаратилганди. Ҳар бир миллат, халқ минг йиллардан бери яшаб келаётган ўз ватани учун қайғуришга ҳақли эмасди. Истибодод давридаги ҳукмрон коммунистик мафкура бор кучини кишилар онгидаги она Ватан тушунчасини сўндириб, сохта, мавҳум совет ватани ғоясини сингдиришга сарфлаган. «Ўзбекистон — Ватаним маним» дейиш миллатчилик сифатида баҳоланиб, минглаб ватандошларимизни қагағон домига тортиб кетган.

Охир оқибат шунга етдики, собиқ совет даврида бу мамлакатда яшаётган халқлар, шу жумладан ўзбеклар ҳам ўз ватанида беватан бўлиб яшашга мажбур бўлдилар. Буни Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов «Ватан умиди» шеърда шундай ифодаляди:

Агарчи исмим Эркин,
Эрки йўқ, банди кишан бўлдим.
Кўзим боғлиқ, дилим боғлиқ,
Тилим йўқ, бесухан бўлдим...
Муаззам Сайхуну Жайхун -
Лабида ташналаб қолдим,
Кийинтирдим жаҳонни,
Жисмим урэн, бекафан бўлдим.
Чекибдур Бобуру Фурқат
Ватан ҳажрида афгонлар,
Мен эрсам, не гурбатким,
Ватанда беватан бўлдим.
Олисида, оҳ диёрим деб
Соғинган, эй ватандошим,
Дема сен, ўзни бебахт,
Бахти йўқ аслида ман бўлдим...

Инсон учун на давлат ва салтанат, на тожу тахт, ҳеч бир нарса Ватанга, эл-юрт меҳрига тенг келолмайди. Ватандан жудолик — инсон учун катта бахтсизликдир.

Инсон истаган жойда бир парча нонга қорнини тўйғазиши мумкин. Лекин Ватаннинг ўрнини ҳеч нарса босолмайди. Ватанда яшаш ҳақиқий бахтдир.

Мустақиллик туфайли биз ўзимизнинг ҳақиқий ватанимизни топдик. Бу мустақилликнинг бизга берган энг олий неъматидир. Ватани мустақил халқнинг ўзи ҳам мустақил бўлади. Юрти озод ва эркин одамнинг эрки ўз қўлида бўлади.

Тарих ўзбек халқининг ҳозирги Сиз каби авлоди зиммасига ғоят буюк вазифани юклади. Бу Ватанимиз куч-қудратини мустаҳкамлаш, унинг доврўғини олам узра ёйиш, шуҳратига шуҳрат қўшишдир. Бунда эса ватан, Президентимиз айтганидек, Сиз каби фидойи ватанпарварларга таянади. Ҳар биримиз ўзимизнинг яратувчилик, бунёдкорлик фаолиятимиз, ҳалол меҳнатимиз билан ўзимиздан кейинги авлодларга озод ва обод ватанни қолдиришимиз келгуси авлодлар, насл-насабларимиз олдидаги бурчимиздир.

Миллий мустақиллик — халқимизда, айниқса, ўсиб келаётган ёш баркамол авлодимизда ватанпарварлик тўйғуларининг тикланишида муҳим аҳамият касб этди. Ҳозирда ватанпарварлик ўзининг қандай қирралари билан намоён бўлаётир? Ватанпарварликнинг моҳияти нималарда, қандай амалий ишлар фаолиятида намоён бўлади? Умуман ватанпарварлик нима, уни қандай тушунмоқ керак, у ҳақда донишмандлар нима деганлар? Қуйида ана шулар ҳақида баҳс юритмоқчимиз. Аввало, ҳозирги ўзбек ватанпарварлиги

ота-боболаримиз яратувчанлик ишининг бевосита давомидир. Саодатли, бахтли, келажаги буюк Ўзбекистонга ҳозир ҳар дақиқада улуш қўшмоқ, ватанга муҳаббат, ватанпарварликнинг асл кўринишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, унинг ери, суви, эли билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран англаш, уни ардоқлаш ҳам ватанпарварликнинг бир кўриниши, қирраси.

Ватанпарварликни энг олий туйғу сифатида ўтмиш мутафаккирлари алоҳида қайд этганлар ва ўзлари ҳам унга содиқ қолганлар. Энди ана шу қайдлардан баъзиларини эслаб ўтамиз.

Цицерон (Румо нотиги ва файласуфи). Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақробалар қимматлидир, лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина «Ватан» деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам у учун жонини беришга иккиланар экан!

Гегел (немис файласуфи). Маърифатли халқларнинг ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.

Байрон (инглиз шоири). Кимки ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.

Белинский (рус танқидчиси). Кимки ўз Ватанига даҳлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам даҳлдор эмас.

Гюго (француз адиби). Ўз ватанига доғ тушириш — уни сотиш деган сўз.

Ватан туйғуси бўлган кишидагина ватанпарварлик жўш уради. Президентимиз Ислому Каримов айтганидек: «Ватанга муҳаббат ҳисси одамнинг қалбида табиий равишда туғилади. Яъни инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанчалик чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади»¹.

Ватанпарварлик деганда эса яна қуйидагиларни англаш жоиз:

- ўз халқини, тарихини яхши билиш ва у билан фахрланиш;
- қадимий обидалар, мислсиз иморатлар, аждодлар яратган моддий ва маънавий меросларни кўз қорачиғидай асраш ва авлодларга тақдим этиш;
- халқимизнинг, аждодларимизнинг гўзал ва маъноли урф-одатлар, расм-русум ва удумларини қадрлай билиш, уларни давом эттириш;
- ажойиб ватандошлар — аждодлар номи билан, уларнинг улуг ишлари, ижодлари билан фахрланиш, уларнинг ишларини давом эттириш, уларга муносиб ворис бўлиш;

¹ Ислому Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 22-бет.

- шундай ажойиб халққа, юртга, унинг бой тили ва маданияти-га мансублиги билан фахрланиш;

- Туронзаминни ҳимоя қилиб, томирида охириги қони қолгунча душманга қарши курашган баҳодирларни, аёвсиз жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонлар номини ёд этиш;

- асрҳимизнинг йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи, эллагинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларида халқимиз, миллатимизга қарши уюштирилган қатағонларда қамоқ ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган минглаб миллатимиз гулларини нутмаслик;

- бу азиз ва гўзал ватанимизда юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамиша садоқатли бўлишдир.

Ватанпарварлик ҳаммамизнинг ўз ишимизга масъулият билан қараш, ватаннинг бойликларини кўз қорачиғидай асраш, бойликларига бойлик қўшишга ўз улушимизни қўшиш, илм-фан чўққилари сари интилиш ва бошқалардир.

Ватанпарварлик бир сўз билан айтилганда ўз ижобий ишларимиз, бунёдкорлик ҳаракатларимиз билан унинг куч-қудратига, гуллаб-яшнашига имкон даражасида ҳисса қўшиш:

- она юртимизда тинчлик, барқарорлик ва осойишталикни сақлашга интилиш ватанпарварликнинг белгисидир;

- ватанпарварлик — халқаро муносабатларда ватан, миллат манфаатларини биринчи ўринга қўйишдир.

Ватанпарварлик ҳақида сўзлар эканмиз, мустақиллик бизга инъом этган ватанпарварликнинг олий рамзлари ҳақида сўзламасдан илож йўқ. Ватанпарварликнинг олий рамзлари халқимиз, ёшларимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олаётганлиги ниҳоятда қувончлидир. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Нью-Йоркдаги қароргоҳи олдида 180 тадан ортиқ мустақил давлатлар байроқлари қаторида мағрур ҳилпираб туришини кўриш ва ҳис этиш нақадар катта бахт, инсонни нақадар кучли бир ҳиссиётга чулғаб олади... Президентимиз Ислоҳ Каримов жуда тўғри таъкидлаб ўтганидек: «Ўзбекистон фуқаролари учун мустақилликнинг муқаддас рамзлари — Давлат Герби, Давлат Байроғи, Давлат Мадҳияси азиздир. Улар она-Ватан — Ўзбекистон Республикасига ифтихор ва чексиз ҳурмат туйғусини тарбиялайди».

Давлатимиз мукофотлари — «Ўзбекистон қаҳрамони» олий унвони, орден ва медаллар, фахрий унвонлар ҳам мамлакатимиз фуқароларида ўз Ватанидан гурулданиш туйғуларини оширишга хизмат қилади.

Ўз миллий валютаимиз сўмимиз ҳам ватанпарварлик рамзидир.

Хуллас, Президентимиз Ислоҳ Каримов айтганидек: «Ўзбекистон — муқаддас Ватан, ота-боболаримиз ётган ер, ўзимиз ётадиган ер. Фарзандларимизни шу заминга садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг

қалбларида шу муборак заминнинг ҳар қаричига меҳру муҳаббат уйғотиш бугунги куннинг энг устувор фазилатларидан бирига айланаётгани ҳаммамизни қувонтиради».

Инсонпарварлик — инсон ва жамият маънавий қиёфасининг мезони

Ватанпарварлик тушунчаси инсонпарварлик тушунчаси билан уйғундир. Ватанпарварлик учун интилиш, курашнинг заминиди инсонпарварлик ётади.

Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. У пурмагно ва сермазмун тушунчадир. Инсонпарварлик ўзбек халқининг ажралмас хислати тарзида кўзга ташланади. Қуръони Карим инсонпарварлик ғоялари асосига қурилган. Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари шу ғояларга бой ҳикматлар мажмуаси саналади. Инсонпарварлик кишиларнинг бир-бирига ҳурматида, қадр-қимматида, меҳр-шафқатида, диёнатда, ўзаро қўмаклашувда, ҳамдардликда, бошқалар қайғусига шерик бўлиб, қувончидан ва бахтидан севинишда, халқ бахти ва ютуқларидан фахрланишда кўринади.

Ўзбек халқининг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ўзаро муносабатлари, ҳамкорлик, ҳамдардлик, вафодорлик, бир-бирига суяниши, яхши қўшничилик, болажонлик, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага ҳурмати, садоқати каби қадриятлари инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Ўзбек халқи бир умр меҳр-шафқатли бўлган, барчага ёрдам қўлини чўзган. Ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлигини фашизмга қарши кураш йиллари етим болаларнинг бошини силаб ўз тарбиясига олиб ёрқин намоён этди.

Ўзбек халқи доимо умуминсоният дардини куйлаб келган. Ал-Хоразмий, ал-Беруний, Ибн Сино, аз-Замаҳшарий, Паҳлавон Маҳмуд, Алишер Навоий, Оғаҳий асарларидаги ғоялар — инсонпарварлик руҳи билан ажралиб туради. Хусусан, Навоий ижодида инсонпарварлик алоҳида аҳамият касб этади. Унингча, ватанга, халққа садоқат энг аввал унинг тақдири устида ғамхўрликдан иборатдир. Инсонга нисбатан бепарволик, унинг тақдири ва бахту саодати устидаги ғам емаслик шарафли инсон учун тамомила ётдир. Навоийнинг барча-барчани инсонга ғамхўр бўлишга чақирган, инсонпарварликни куйлаган қўйидаги байти асрлар оша ҳаммамиз учун ибрат янглиғ янграб турибди:

Одами эрсанг, демагил одами,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.

Навой ижодида бу мавзунинг алоҳида ўрин эгаллаганлиги таҳсинга сазовордир. У нафақат бадий ижодда, балки ўз амалий фаолиятида ҳам юксак инсонпарварликка содиқ қолган мутафаккирдир. У халқ учун, эл-улус учун, бева-бечора, етим-есирлар учун мадрасалар, табобат хоналар, шифо масканлари курдирган. Дошқозилларда овқат пишириб текинга тарқатган. Дардманларга белул табобат кўриги уюштириб тиббий ёрдам берган. Бундай инсонпарварлик намунасидан ҳаммамиз ҳар қанча ўрнак олсак арзийди.

Мустақил Ўзбекистон отлиқ давлатимизнинг бутун сиёсати инсонпарварлик ғоялари билан суғорилганлиги ва уни амалдаги намунаси эканлиги билан ҳар биримиз ҳар қанча фахрлансак арзийди. Жумҳуриятимизда инсон ҳуқуқлари ва демократияга оид масалалар махсус қонун билан белгилаб қўйилган.

Президентимиз ва Ўзбекистон давлатининг энг улуғвор ва инсонпарварлик ғояларидан бири — ички ва ташқи тинчлик сиёсатидир. Инсон туғилган экан, у яшаши керак. Яшаш учун тинчлик зарур. Демак, давлатимизнинг тинчлик сиёсати инсонпарварлик сиёсати мазмуни билан йўғрилган.

Ўзбекистон давлатининг экологик сиёсати ҳам инсонпарварлик мазмуни билан боғланган. Экология бузилар экан, инсон саломатлиги ёмонлашади. Инсон носоғлом экан, бу жамиятдаги носоғломликни келтириб чиқаради. Мамлакатимизда «Соғлом авлод учун» дастурининг илгари сурилганлиги инсонпарварликка қаратилган катта ташаббусдир. Мустақил Ўзбекистон ўз халқининг саломатлиги ҳақида қайғуради экан, бунга миллий бойлик сифатида қарайди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўзининг инсонпарварлик ғоялари билан ажралиб туради. Бу ҳақда Ислом Каримов шундай ёзади: «Шу кўхна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, имон, мардлик, танглик, бағри кенглик каби улуғ хислатлар бу муборак ҳужжатдан муносиб ўрин олган». Бу тарихий ҳужжатда инсонпарварлик ўз ифодасини тўла топган. Чунончи: «39-модда. Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга. Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас». Давлатимизнинг асосий қонуни ўзининг инсонпарварлик қафолати устуворлиги туфайли халқ олдида катта обрў-эътиборга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти илгари сурган ислохотларнинг муҳим тамойилидан бири ижтимоий сиёсатга қаратилгани билан ажралиб туради.

Бугун юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар шунчаки ислоҳот учун эмас, айнан инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилади.

Биз танлаб олган йўл, бозор иқтисодиёти жамиятда маълум маънода табақаланишга олиб келиши табиий. Шу билан бирга, биз барпо этаётган жамиятда давлат халқнинг кескин табақаланиб, ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик чора-тадбирларини қўриб, бу борада ўзига хос кучли ижтимоий сиёсат юритмоқда. Аҳолининг энг кам ҳимояланган ва муҳтож табақаларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш халқ фаровонлиги, инсонпарварлиги йўлида амалга оширилаётган ислоҳотлар муваффақияти гаровидир.

Бу тўғрисида Ислом Каримов шундай ёзади: «Ислоҳотларимизнинг муҳим тамойилларидан бири — аҳолининг кам таъминланган табақаси, яъни қариялар, ногиронлар, болаларини муҳофаза қилиш, уларни пухта ҳимоялашдир. Ёшларнинг билим олиши, касб-хунар эгаллаши, иш билан таъминланишида ҳар томонлама ёрдам бериш давлатимизнинг муқаддас бурчидир». Бу ерда Президентимиз Ислом Каримовнинг инсонпарварлик фазилати намён бўлган.

Президентимиз Ислом Каримов томонидан 1997 йилни «Инсон манфаатлари»; 1998 йилни «Оила»; 1999 йилни «Аёллар»; 2000 йилни «Соғлом авлод»; 2001 йилни эса «Оналар ва болалар», 2002 йилни «Қарияларни қадрлаш» йили, деб белгиланишида ҳам чуқур инсонпарварлик маъноси ётади.

Инсонпарварликнинг кўринишларидан бири бу инсонни улуғлашдир. Инсон табиатнинг гултожи. У ҳар қанча мақтовга лойиқ зот саналади. Бу ҳақда Куръон ва Ҳадисларда, мутафаккирлар ижодида ажойиб, ибратли фикрлар айтилган. Биз бу ўринда «Шарқ Гегели» деган шарафли номга сазовор бўлган файласуф шоир, мутафаккир Мирзо Абдулқодир Бедил сўзларини келтириш билан чекланамиз. Бедил инсонни ирқий, миллий, диний эътиқодларидан қатъи назар ҳурмат ва эҳтиромга сазовор улуғ зот деб билади ва бу ҳақда шундай дейди: «Ҳар кимки, ҳазрати инсонни саждага сазовор демаса, у малъундир». Қандай ажойиб фикр! Ушбу фикр ҳар қандай давр учун ҳам адолатли, ардоқли ва олижанобдир.

Мустақил Республикамиз фуқаролари, хусусан ёшлари руҳиятида ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғуларини шакллантириш, уларни ривожлантириш демократик, адолатли ва ҳуқуқий жамиятни барпо этишнинг муҳим кафолати саналади. Шунинг учун ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғуларини шакллантириш бугун тарбиявий ишимизнинг муҳим йўналишларидан бири бўлиб қолмоғи лозим.

Ўз миллатига садоқатли бўлиш — юксак бурч

Ўз миллатига садоқатли бўлиш миллатпарварлик билан ҳам-оҳанг тушунчадир. Миллатпарварлик бу ҳар бир инсон учун юксак бурч саналади. Ўз миллатини севамаган инсон ўзини ҳам, Ватанини ҳам сева олмайди. Миллатпарварлик ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш ёки камситиш каби (миллатчилик ва шовинизм) жирканч ҳаракатлардан тубдан фарқ қилувчи туйғудир. Миллатпарварлик ўз миллатининг бирлигини мустаҳкамлаш, ўз тили, урф-одатлари, анъаналарини ривожлантириш, қадриятлар ва меросларни кўз қорачиғидай асраш, ўз миллатининг келажаги учун хизмат қилувчи ақл-заковат (интеллектни), салоҳиятни (потенциал) ривожлантириш ва миллий тарбияни амалга ошириш йўлида фидойи бўлишдир.

Миллий ўзликни англашнинг муҳим омили бўлган миллатпарварлик туйғусини шакллантиришда яқин ўтмишда миллатимиз манфаатларини кўзлаб миллатпарварликнинг ёрқин намунасини кўрсатган миллатимизнинг содиқ фарзандлари амалга оширган ишлари ташвиқот қилиш катта аҳамиятга эга. Бугун Ф. Хўжаев, А.Икромов, А. Қодирий, У. Носир, А. Фитрат, И. Мўминов, Х. Абдуллаев, Ш. Рашидов кабиларнинг номлари миллатпарварликни ўзида ёрқин мужассам этганлигини ёшларга тушунтиришимиз лозим. Уларнинг ҳар бири Шўролар тузумининг энг мураккаб, энг қийин шароитида миллатимизнинг манфаатини, кадр-қимматини, орномусини, тарихини, маданиятини ва маърифатини ҳимоя қилдилар. Миллатимизнинг мустақиллиги учун жон фидо этдилар. Улардан бирлари миллатимиз шарафини ҳимоя қилибгина қолмай, уни жаҳон узра кўз-кўз қилишда ўзларини аямадилар. Яна бирлари эса она заминда миллатимиз орасидан улкан кадрлар етишиб чиқишига жонбозлик кўрсатди, бошқа бирлари эса, юртимиздан ташиб кетилган хомашёлар ўрнини тўлғизиш учун марказдан кўпроқ техника, технология, фан ютуқларини, маблағларини олиб келиш йўлида фаоллик кўрсатди.

Бугун мустақил Ўзбекистоннинг жаҳонда ўз муносиб ўрнини топиши, миллатимизнинг кадр-қимматини жойига қўйиш она заминда яшаётган барча миллат ва элатлар вакиллари билан барқарор ривожланиш йўлида фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов номи миллатпарварликнинг ёрқин ифодаси сифатида халқимиз қалбидан чуқур ўрин олган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ватан деганда нимани тушунасиз (унинг тор ва кенг маънолари)?

2. Ватанпарварлик ҳақида ўтмиш мутафаккирлари айтган қандай фикрларни биласиз?

3. «Ватанни севмоқ имондандир», «Ватан — саждагоҳ каби муқаддасдир» ибораларининг моҳиятини изоҳланг.

4. Ватанпарварликнинг асосий намоён бўлиш жиҳатларига нималар киради?

5. Нима учун инсонпарварлик ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас қисми деб фахрланамиз?

6. Мустақил Ўзбекистоннинг инсонпарварлик сиёсати нималарда кўринади?

7. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида инсонпарварлик ғоялари баён қилинган моддалардан мисоллар келтиринг.

8. Қандай одамни миллатпарвар дейиш мумкин?

9. Миллатимизнинг мустақиллиги учун курашган қандай миллатпарвар фарзандларни биласиз?

15-МАВЗУ

ИМОН, ДИЁНАТ, АДОЛАТ, МЕХР-ШАФҚАТ, ЭЪТИҚОД, ПОКЛИК, ҲАЛОЛЛИК ВА ВАФОДОРЛИК — ШАҲС МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ

Имон тушунчаси. Диний ва дунёвий имон, уларнинг моҳияти

Мазкур масала ечими кўп қиррали. Кўйилган масалани ҳар ким ўз маънавий дунёси ўлчами билан ўлчаб, шунга яраша хатти-ҳаракат қилади. ¹Инсоннинг чин маънодаги инсонлиги — унинг имони, диёнати, меҳр-оқибати, поклиги ва ҳалоллиги, камтарлиги ва бошқалар билан ўлчанади. Буни биз умумий тарзда инсонийлик тушунчаси билан ифодалашимиз мумкин. Инсонийлик эса фақат имонли инсонлардагина бўлади. Бу ўринда ҳамма кишилар учун умумий тарзда тегишли бўлган масалалар устида баҳоли қудрат фикр юритамиз.

Ҳар биримиз имон тушунчасининг моҳиятини тўғри англаб, тушуниб олсак, имонни изоҳловчиси бўлган диёнат, виждонлилик, инсоф, меҳр-оқибат, адолатлилик, поклик ва ҳалоллик, камтарликнинг ҳам моҳиятини билиб оламиз. Фақат имонли кишиларгина поклик ва ҳалоллик, диёнат, эзгулик, меҳр-оқибат, саҳоват, мурувват йўлида бўладилар. Шунинг учун имон тушунчасини, унинг моҳиятини кенг қамровли асосда баён қилишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Имонли кишилар Оллоҳдан қўрқиш, бандадан уялиш не эканлигини чуқур идрок этганлар. Оллоҳни бир, Пайғамбаримизни унинг элчиси деб билиш — имоннинг бош белгиси ҳисобланади. Имонли бўлган кишилар бутун ҳаётларида, ишларида, фаолиятларида, уйда, кўчада бировга, ўз оиласига муносабатларида ҳаммиша тўғри ва ҳалол йўл тутишга интиладилар. Муомала ва муносабатларида ғараз бўлмайдиган, таъмадан ва ҳаромдан ҳазар қиладилар. Ҳар ишларида фақат бу дунёни эмас, охиратни ҳам ўйлаб иш тутадилар. Барча амаллари ва хатти-ҳаракатларини шунга бўйсундиришга ҳаракат қиладилар.

Имон арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси — ишонч демакдир. Шариятда эса жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга Оллоҳ тарафидан келтирган барча хабарларга тил билан иқроор бўлиб, дил билан тасдиқлашга имон дейилади. Ўрни Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифлар орқали Оллоҳ тўғрисида, жаннат, дўзах, қиёмат куни ҳақида берилган хабарларга ишонч — имондир.

Маънавий-ахлоқий фазилат сифатида эса имон фақат одамзотгагина хос руҳий ходиса жумласига киради. Инсон, одамзотдан ташқари

ҳеч бир махлуқотда имоннинг ўрни-тағи ҳам йўқ. Бинобарин, одамзот жамики бошқа жонзотлардан бирон бир нарсага ишониб, уни муқаддас деб билиши, яъни имон келтириши билан ажралиб туради. Имон киши маънавиятининг, ахлоқининг ўқ илдизи, пойдевори, негизидир. Имондан маҳрум кимсанинг ақли нечоғли ўткир, иродаси нақадар чўнг бўлмасин ва шулар туфайли ўзлигидан қанчалик мағрурланмасин, у чинакам инсонлар қаторига ҳеч қачон киритилмаган, киритилмайди ҳам. Зеро, имонсиз одам на Оллоҳдан кўрқади ва на бандалардан уялади. У ўз нафсининг итоаткор кули бўлиб, ҳар қандай разолат ва пасткашликлардан қайтмайди. Оллоҳ ҳаммамизни шундан асрасин. Бунинг учун имон йўлини тутишимиз лозим.

Имоннинг моҳияти азалдан олам ва оламзотнинг келиб чиқиши, одамнинг оламдаги ўрни қандай, инсон умрининг маъноси нимада, зоти башар нимага даъват этилган, у нималарга қодиру, нималарга ноқодир сингари муаммолар ташкил этиб келали.

Ҳамма динларда имонга алоҳида эътибор берилади. Имон барча динларнинг устуни саналади. Чунончи, зардуштийлик имони уч таянчга: ният — фикрнинг софлигига, сўзнинг собитлигига, амалларнинг инсонийлигига суянади. Имонли киши ўғрилиқ ва талончиликдан, ўзгаларнинг мол-мулкига кўз олайтиришдан, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилишдан, бошқача айтганда, ўзлигига, яъни ўз имонига хилоф, зид иш қилишдан ўзини тия биладиган комил инсондир. Имонли одамга юқорида қайд этилган ишларни қилма, гуноҳ бўлади деб тарғиб қилишнинг ҳожати йўқ.

Бундан 1400 йил муқаддам Оллоҳнинг иродаси билан Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятлари туфайли бунёдга келган ислом таълимотига кўра, имон моҳиятини Қуръони Каримнинг қуйидаги сураси очиб беради: «Чин кўнглим ила имон келтирдим: Оллоҳи таолога ва унинг фаришталарига ва унинг китобларига ва унинг пайғамбарларига ҳам бу дунё йўқ бўлиб охират куни бўлмоғига ва қадарга, яъни яхши ва ёмон ишлар ҳар қайсиси илоҳи таолодан бўлмоқлигига ва ўлгандан сўнг қабрдан тирилиб ва буларнинг ҳаммаси ҳақиқат эканига. Дилим бирла гувоҳлик берурман, албатта, Оллоҳдан ўзга ҳеч маъбуд йўқдир. Яна гувоҳлик бераман, албатта, Муҳаммад Оллоҳи таолонинг бандаси ва барча бандаларига дин аҳкомларини ўргатмоқ учун юборган пайғамбаридур».

Қуръони Каримда имонли одамларнинг белгилари қуйидагича тавсифланади. Улар мўмин, ройиш, юввош, итоаткор, қуруқсўзликдан қочувчи, покликка интилувчи, шартномаларига риоя этувчи, итоатга амал қилувчилардир.

Ҳозирги кунда Ер юзида диний имоннинг бир талай турлари бўлиб, жаҳон аҳллари аро кенг таралгани тўрттадир: буддавий имон, иудавий имон, исовий имон, исломий имон. Диний имон

йўналишлари хилма-хил бўлган ҳолда мазмунан олий бир ибтидога ишонч руҳининг қалбда қарор топишидан келиб чиқиб дунёни англашир. Яъни бу имон турлари мазмун жиҳатдан фарқланса-да, аммо, моҳиятан бирдир. У ҳам бўлса, бирон-бир нарса ва ғояни бениҳоя шарифу муқаддас, азизу мукаррам билиб, кундалик фаолият ва хулқ-атворда ана шу эътиқоддан келиб чиқиб, ҳатти-ҳаракат қилишдан иборатдир. Бинобарин, жамики имон тури киши амалий фаолият ва хулқ-атвори дастури сифатида намоён бўлади.

Имон шахс маънавий-руҳий оламида қайси йўналишда қарор топмасин. Унинг шарт асосан биттадир. Яъни имонли одамнинг сўзи билан иши бир бўлади. Бундай инсон ҳар қандай шароитда ўз сўзи ва аҳдномасида туради. Агар шундай қилмаса, виждон азобида қолади ва ўзини-ўзи сира кечирмайди. Демак, виждон, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, инсоф-диёнат, саховат, муруват, адолат, халқ, ватан ишқи билан яшаш фақат имони бутун одамларгагина хос фазилатлардир.

Диний имон билан бирга инсон тажрибаси, билими туфайли юзага келган дунёвий имон ҳам бор. Дунёвий имон мазмунини олам ва одам ҳақида сўнги икки ярим минг йил мобайнида кашф этилган илмий-фалсафий билимлар, меҳнат аҳлининг тўплаган ҳаёт тажрибаси, ижтимоий хотираси, турли-туман удумлар, урф-одатлар, расм-русумлар, анъаналар ва улар замиридаги билимлар ташкил этади. Дунёвий имоннинг ўзаги одамийликдан иборат бўлиб, унинг таркибига кирадиган унсурлар, қирралар, жиҳатлар ғоят турли-тумандир. Одамийлик деганда халқимиз узоқ тарихи давомида турли синовлардан ўтиб сайқал топиб келаётган ва фақатгина ижобий фазилатлар тарзида эъзозланадиган ахлоқий қадриятларни тушунсак бўлади. Одамийлик ғояси халқимизнинг бутун турмуш тарзига, урф-одатлари ҳамда анъаналарига, унинг мислсиз бой оғзаки ва ёзма ижодига, мумтоз адабиётимиз ва санъатимизга сингиб кетган бўлиб, ҳозирча чуқур ўрганилиб умумлаштирилгани йўқ. «Одам бўлиш осон, одамий бўлиш қийин», «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл», «Ўзингга раво кўрмаганни бошқага раво кўрма», «Ёмон ўз ғамида, яхши — эл ғамида» сингари ҳикматларда ажодларимиз ардоқлаган инсонийлик қадриятларининг бир заррасигина акс этган, холос.

Диний ва дунёвий имоннинг моҳиятида андак тафовут бўлса ҳам, уларнинг мазмуни ва шаклий тузилиши бир хил. Чунончи, диний имонда кўпроқ Оллоҳга, дунёвий имонда эса одамийликка, чин инсонийликка урғу берилади. Уларнинг ҳар иккови ҳам аслида кишини чинакам, бош ҳарфлар билан ёзилувчи ИНСОН бўлиб тарбия топишига қаратилган.

Имонли одам бошқаларнинг дилига озор бермайди. Балки қалбига нур, зиё улашади, уларни фақат яхши, эзгу амалларга ўргатади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустамлакачилик ва қарамлик, қатағонлик йиллари халқимизнинг минг йиллар давомида таркиб топган ҳам диний, ҳам дунёвий-ахлоқий имонига қақшатгич зарба берилди. Олис мозийдан қувват олиб тобора равнақ топиб келаётган диний имон назарий жиҳатдан коммунистик мафқуранинг ашаддий душмани дея эълон этилиб, амалий жиҳатдан аёвсиз таъқиб ва тазийқ остига олинди, турли йўллар билан таҳқирланди, имонига содиқ бўлган минглаб диндорлар, аввало, руҳонийлар жисмонан йўқ қилиб юборилди.

Дунёвий имон эса машғум синфийлик мезонига солиниб сохталаштирилди, бузиб талқин этилди. Оқибат шунга олиб келдики, ҳатто энг яқин туғишганлар, яъни ота-она, она-бола, ака-ука, опа-сингиллар — ҳамма-ҳаммаси бир-бирига ашаддий душман қилиб қўйилди. 70 йил мобайнида кишиларимиз ҳам диний, ҳам дунёвий имонига зид ғайриинсоний руҳда тарбияланиб келди. Миллатимиз кишилари орасида ўз имонига қарши замона зўравонларига ялтоқчилик, хушомадгўйлик, чақимчилик, таъмагирлик, порахўрлик, фирромлик, хиёнаткорлик, риёкорлик, хуллас тил билан дилнинг, дил билан амалнинг бошқа-бошқалиги, имонига зид сингари ахлоқий иллатлар болаб кетди. Диний ва дунёвий имон майиб-мажруҳ ҳолатга келтирилди.

Имон кишилик ҳаётида шу қадар ҳал этувчи мавқега эгаки, усиз чин маънодаги дин ҳам, ахлоқ ҳам, инсон ҳам, демакки, жамият ҳам бўлмайди.

Имонли бўлишга интилиш қийин ҳамда машаққатлидир. Имонли одам барча қийинчилик ва маҳрумликларга онгли равишда бардош берган ҳолда ҳалол-поклик, инсоф-диёнатлилик, саҳийлик, эзгуликни улуғлаш ва ёвузликка қарши кураш, ватанпарварлик, халқпарварлик каби фазилатларни ўзида гавдалантиришга ҳаракат қилади ва шунга эришади. У маънавий гўзалликини моддий тўқин-сочинликка асло қурбон қилмайди. Одамлар учун яшаш, улар дилини ўринсиз оғритмаслик, бировнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслик имонли инсоннинг ҳаёт дастуридир.

Юқорида айтганимиздек, дунёвий имонда кўпроқ инсон ахлоқидаги одамийликка урғу берилади. Кундалик ҳаётда имон сўзи кенг қўлланилади. Бунда кўпроқ дунёвий имон маъноси кўзда тутилади. Чунончи, халқимизда айрим кишиларнинг ўта ахлоқсизлик хатти-ҳаракатига нисбатан «имонсиз» деган ҳақоратомуз ибора ишлатилади. Бу ҳақорат замирида Оллоҳга ишонч-этиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган, худосиз маъноларидан ташқари виждонсиз, виждонфуруш, ярамас, разил, диёнатсиз каби дунёвий имон ҳам акс этган. Бу шундай оғир диний ва дунёвий ҳақоратки, ўтмишда шу ҳақоратга асоссиз дучор бўлган ориятли кишилар ҳақорат этувчи

кимса устидан қозига шикоят қилишгача борган. Имони йўқ кишилар эса маҳалла-қўйда, яқин кишилари орасида лаънатланган ҳисобланган, ундай кишилар билан муомала қилинмаган, охиروقибатда ориятли дош беролмаса кўчиб кетишгача борилган...

Замондошимиз бўлмиш одамларни, Сиз каби ёшларни имонли сифатида қуйидаги ича тавсифлашимиз мумкин: эътиқодли, ўзининг аниқ маслагига эга, тақводор, ҳамиятли, ориятли, ор-номусли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли, камтарин, ҳалол ва пок, тўғри сўз каби фазилатлар соҳибидир.

Демак, инсонийликнинг муҳим шартлари — диёнатлилик, меҳр-шафқатлилик, поклик ва ҳалолликни имон тушунчаси ўз ичига олади. Чунки, фақат имон соҳиби бўлган инсондагина диёнат, меҳр-шафқат, поклик ва ҳалоллик бўлади. Имонсиз кишилардан уни кутиш мумкин эмас. Ана шу ва бошқа фазилатлар бўлмагани учун ҳам баъзи одамларга нисбатан имонсиз сўзини ишлатамиз.

Инсон имонлилигининг мезонлари

Энди имонлиликнинг баъзи категорияларини қисқа изоҳлашга ўтамиз. Уларнинг мазмуни, моҳияти ва амалий аҳамиятини чуқур англаб олмақлик ва ўзимизнинг кундалик хатти-ҳаракатимизда амал қилмоқлик бизни ҳар дамда юксак инсонийликка, комилликка томон элтади, демакки имонимиз мустаҳкамлана боради. Имоннинг боши — тақво. Тақво — ҳар нотўғри ишга қўл уришда — Оллоҳдан қўрқиш, ёмон ишлардан сақланиш. Оллоҳдан қўрқувчи банда оилада, жамиятда ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охиратда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмайди, тўғри бўлади, порахўрлик қилмайди, қасамхўр бўлмайди, бировни алдамайди, ёлгон гапирмайди, кишиларга, ватанга хиёнат қилмайди ва бошқалар. Илоҳи ҳаммамизга ҳам тақводор бўлиш насиб этсин. Бу ўзимизга боғлиқ. Шарм-ҳаё ҳам имонлилик белгиси саналади. Шарм — бу сўз ҳар бир одамнинг ноҳўя, ёмон хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадиси шарифларда айтилишича, одам, энг аввало ўзидан уялиши керак. Ноҳўя, ёмон қилмиши, хатти-ҳаракати учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ноҳўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Ўзидан уялмаган одамда шарм бўлмайди. Демак, шарм одам ўз ноҳўя ҳаракати учун ўз виждони, диёнати олдида жавоб бериш ҳисси, десак бўлади.

Ҳаё — бу ўзбекча уят демақдир. Ҳаёсиз, беҳаё дейилганда, уятсиз иш қилганда хижолат чекмайдиган, одоб-ахлоқсиз киши тушунилади. Ҳаё эркак кишига нисбатан аёлларда табиатан кўпроқ бўлади. Эркак киши бемалол айтадиган баъзи сўзларни, аёллар турли андиша ва уялиш туфайли айта олмайдилар, ҳаё уларга йўл бермайди. Ҳаёли бўлиш, бу фақат уятли сўзни айтмасликда эмас. У бундан ҳам кўра

кенгроқ маъно ва мазмунга эга. Шарм-ҳаёли бўлиш инсонни ҳайвон сингари тубанлашиб кетишдан сақлайди. Ўз ножўя хатги-ҳаракатидан уялиш ҳисси фақат одамларгагина хос хусусият. Фарзандларимизни шарм-ҳаёли қилиб тарбиялаш оиладан бошланади. У миллий тарбиянинг муҳим жиҳатини ташкил этади.

Имонли бўлишнинг белгиларидан бири ор-номус ҳисобланади. Ор қилиш одамнинг ўзига номуносиб ёки эп кўрмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Ор яна бирор нарсадан ҳазар қилишни ҳам билдиради.

Орият эса ор-номусдан ташқари, иззат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда ориятли одамлар ўзлари ва оилаларининг, туғишганларининг иззат-нафси, қадри, ҳурматини юксак тутиб, бошқалар томонидан топталиши, ҳақорат қилиниши ва ҳурматсизланишига лоқайдларча қараб турмайди, туролмайди.

Номус — бу иффат, боқиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғусини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ифодалайди. Кўпинча, бирор кишини, унинг оила аъзоларини, аждодларини ноҳақ ҳақоратласалару, у киши бунга бепарво, лоқайдларча турса, ундайларга қарата сенда ор-номус, орият борми ўзи, деб хитоб қилинади. Бизнинг ота-боболаримиз, халқимиз қадимдан ор-номусли, ориятли бўлиб келган, шунинг учун улар ўз юртини, унинг тупроғини, оналари ва фарзандларини бошқа босқинчилар томонидан топталишини ўзлари учун ор деб билганлар. Кўринадики, ор-номус, орият моҳиятида ватанпарварлик, халқпарварлик туйғулари яшириниб ётади.

Имонли бўлишнинг яна бир белгиси одамнинг диёнатли, виждонли бўлишидир. Диёнат ва виждон бир-бирига яқин тушувчи. Диёнат ва виждон одамлардаги инсоф туйғусига ҳамоҳангдир. Диёнат ва виждон кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атвори учун аввало, ўзи олдида, қолаверса, оила, жамоат, жамият ва ватан олдида маънавий масъулият ҳис этишидир. Виждонли, диёнатли киши ноҳақ, адолатсиз ишлардан ғазабга келади, уларга қаршилиқ билдиради, ўз фаолиятининг яхши томонларидан қаноатланиб хурсанд бўлса, ёмон томонларидан норози бўлиб, руҳан эзилади, виждон азобига учрайди. Ўзини билган одамга виждон азобидан оғирроқ жазо йўқ. Шунинг учун халқимизда виждон азоби гўр азоби деган мақол бор. Бу мақолнинг тагида чуқур маъно ётади.

Меҳр-шафқатлилиқ ҳам имоннинг белгиларидан биридир. Юқоридагилар каби меҳр-шафқат ҳам халқимизга хос хусусият саналади. Меҳр-шафқат одатда етим-есир, қаровсиз қолган қариялар, ғарибларга, ногиронларга нисбатан моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш туйғуси, десак бўлади. Бизнинг мустақил Республикамиз

раҳбарияти ота-боболаримиз удумини давом эттириб, бозор муносабатларига ўтиш шароитида ота-онасиз, қаровсиз қолган болалар ва ҳеч кими йўқ қариялар, шунингдек, ногиронларга нисбатан юксак меҳр-шафқатлилик намунасини кўрсатётир.

Ўзбекистон мустақилликка эришган шу кунларда одамларда, айниқса, ёш авлодда поклик ва ҳалоллик одобини мустақиллик руҳида шакллантириш вазифаси турибди. Инсоннинг инсонлиги унинг поклиги ва ҳалоллиги билан ўлчанади. Шунинг учун ота-боболаримиз ҳамиша пок ва ҳалол бўлишга даъват этиб келишган, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш тўғрисида насиҳат қилишган. Бу мусулмон одами, хусусан ўзбек халқи ахлоқ-одоб қонуниятининг асосини, бошқача айтганда имоннинг негизини ташкил этади. Поклик ва ҳалоллик эса имоннинг асосий белгиларидан биридир. Поклик ва ҳалолликсиз имонли бўлиш мумкин эмас. Имонли бўлишнинг ўзи эса инсоннинг поклиги ва ҳалоллигига йўғрилгандир. Пок ва ҳалол бўлмаган одамдан эзгулик чиқмайди, унда меҳру-шафқат, орият, номус, шарм ва ҳаё бўлмайди. Кўринадики, имоннинг барча белгилари асосида поклик ва ҳалоллик ётар экан. Мана шунинг учун ҳам бизнинг ота-боболаримиз поклик ва ҳалолликка алоҳида эътибор берганлар.

Ҳалол — бу инсонлар учун руҳсат қилинган яхши, ижобий ишлар, хатти-ҳаракатлар мажмуасидир, меҳнат эвазига топилган нарсалар, шунингдек, пок ва тоза озиқ-овқатлар сирасидир. Ҳалолликнинг янада кенгроқ маънодаги жиҳатлари бу турмушдаги ҳалоллик, ўзаро муомала-муносабатдаги ҳалоллик, жамоа орасидаги ҳалоллик, савдо-сотикдаги ҳалоллик, дўстлар ўртасидаги ҳалоллик ва шу кабилардир. Юраги, қалби пок ва тоза, ҳалол йўлдан юрган инсонлар ҳамиша хотиржам бўлади, кўнгли равшан, доимо сиҳат-саломат юради. Хоразмлик қомусий олим, буюк аллома Маҳмуд аз-Замаҳшарий бу ҳақда шундай деб насиҳат қилади: «Ҳалол ва покиза киши доимо хотиржаму тинчликдадир, бировга хиёнату ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир».

Ҳаёт, асосан оиладан бошланади. Ўзбек халқида «қуш уясида кўрганини қилади», деган нақл бор. Демак, ота-она пок ва ҳалол бўлса, фарзанди ҳам шу руҳда камол топади. Фарзанддаги яхши феъл ва амаллар ҳалол луқмадандир.

Хулоса шуки, поклик ва ҳалоллик имонли бўлишнинг асосий шартидир. Инсондаги яхши ёки ёмон иллатлар унинг имонига, яъни поклиги ва ҳалоллигига боғлиқ. Инсон имонининг поклигига доимо шайтон раҳна солиб, уни йўлдан адаштирмақчи, ношаръий йўлларга солмоқчи, ҳалоллик, поклик йўлидан урмоқчи бўлиб қалбида гулгула уйғотишга ҳаракат қилади. Шунини яхши эсда сақлашимиз керакки, поклик ва ҳалоллик ёнида доимо уни шу йўлдан оздирмоқчи бўлган шайтоний васваса ҳамроҳ бўлиб юради. Озгина имон йўлидан

тойилишга мойиллик бўлса, ўша ерда дарров шайтоний ҳиссиёт бош кўтаради ва охир оқибат инсон қалбини забт этишга интилади. Шунинг учун доимо имон, поклик ва ҳалоллик йўлида хушёр туришимиз керак. Бу, айниқса, бозор муносабатларига ўтиш даврида ниҳоятда зарур.

Юқорида имонли одамнинг асосий белгилари устида фикр юритдик. Уларнинг ҳар бирини инсон учун бир безак, деб билмоқ керак. Шу ўринда инсон учун ниҳоятда зарур бўлган бошқа бир безак устида тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ. Бусиз инсон баркамол бўла олмайди. У ҳам бўлса камтарлик белгисидир. Камтарлик одамни безайди, обрўсини оширади, дўстларини кўпайтиради.

Камтарлик — инсон ички маънавий дунёсининг намоён бўлишидир. Агар инсоннинг қонида, қалбида юмшоқлик, саҳоват, одоб-андиша, шарм-ҳаё, ор-номус, орият бўлмаса, минг ҳаракат қилмасин, барибир, одамлар кўзига камтар бўлиб кўрина олмайди.

Ўзбек халқи урф-одатида, миллий қадриятларимизда такаббурлик қилувчилар, фирибгарлар, мақтанчоқлар, манманлар кескин қораланади. Камтарга камол, манманга завол, деган ўғитлар беҳикмат эмас.

Тарихчи Хондамир «Муқомирул-ахлоқ» китобида: «Бошингда такаббурлик ҳавосини келтирма. Чунки такаббурлик билан ҳеч ким бирор жойга етган эмас. Гўзаллар зулфи каби шиқастликни (камтарликни) одат қил, бу билан ҳар нафасда минглаб кўнгилини овлайсан», — деб кўрсатган эди.

Хуллас, ҳар биримизни имон, поклик ва ҳалоллик, ор-номус, шарм ва ҳаё, камтарлик, қўйингки инсонни безовчи гўзал хулқ-одоб, ахлоқ каби муқаддас фазилатларни эгаллашимиз зарур.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Имон деганда нимани тушунасиз?
2. Диний ва дунёвий имонни қандай тушунасиз?
3. Инсон имонлилиги қирраларини изоҳланг.
4. Инсонийликнинг муҳим шартлари нималардан иборат?
5. Имонлилик тушунчаларини сананг.
6. Нима учун поклик ва ҳалоллик имонли бўлишнинг асосий шarti саналади?
7. Инсоннинг камтарлик фазилатлари нималарда деб биласиз?

16-МАВЗУ

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ, УНИ МУСТАҲКАМЛАШ ВА МИЛЛАТЛАРАРО ТОГУВЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ШАҲС МАЪНАВИЯТИ БЕЛГИЛАРИ. ҲУҚУҚИЙ САВОДҲОНЛИК, ҚОНУНГА ИТОАТКОРЛИК, ДАВЛАТ ТИЗИМИГА ҲУРМАТ, ҲУҚАРОЛИК БУРЧИГА САДОҚАТ — ШАҲС МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИГИ МЕЗОНЛАРИ

Миллий ўзликни англаш, унинг моҳияти

Миллий ўзликни англаш ҳар бир инсон учун маънавий баркамолликнинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Чунки у аввало, ўзининг кимлигини билиб олса, қайси миллатга мансублигини тушуниб етса, авлод-аждодлари, улар қолдирган моддий ва маънавий меросни ўзлаштирашига тўлақонли шахс даражасига етиши мумкин. Бундай шахслар миллатнинг аксарият кўпчилик қисмини ташкил қилсагина бундай миллатнинг истиқболи буюк бўлади. Шунинг билан бирга ўзини-ўзи чуқур англаб етган, кўзи очилган, ақли расо, ғоявий-сиёсий жиҳатдан уйғонган ва жипслашган халқ ва миллатни, ўтмишда бўлганидек, мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, тили, маданияти, қадриятларини оёқ ости қилиш, бойликларини талаб кетиш, ҳуқуқларини паймол этиш, давлат мустақиллигидан жудо қилиш асло мумкин эмас.

Ўз-ўзини англаш бу халқнинг, миллатнинг ўтмиш тарихий тараққиёт йўлини, ота-боболари, насл-насаби, авлоду-аждодларининг ким бўлганлиги ва уларнинг жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига кўшган буюк ҳиссаларини билиб олишдир.

Миллий ўзликни англаш — миллат яшаётган Ватаннинг порлоқ истиқболини таъминлаш учун қандай имкониятлар ва қулайликларга эга эканлигини чуқур англаб етиш, улар билан чексиз фахрланиш, мавжуд имкониятларни юзага чиқариш, реал воқеликка айлантириш учун ўзини сафарбар этиш, барча имкониятлари, куч ғайратини ишга солиш демакдир. Миллат мавжуд бўлиши учун тил, ҳудуд ва маънавият асосий шарт бўлгани каби миллий ўзликни англаш ҳам асосий зарурий шарт ҳисобланади. Ўзликни англаш ўз моҳиятига кўра миллат ва элатлар учун хос бўлган маънавият хусусиятларини ифода этиб, ўз функциясига кўра миллий манфаатларни ҳимоя қилади.

Шундай қилиб, ҳар бир миллат ва элатнинг ўзини реал мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларини ифодаловчи этник бирлик, тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятларга мансублигини,

манфаатлар ва эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етишга миллий ўзликни англаш, деб аталади. Миллий ўзликни англаш миллат брилигининг мустақамлигини, миллат манфаатларининг, шахс, маҳаллийчилик манфаатларидан устун туришини англаш даражаси билан боғлиқдир.

Миллий ўзликни англаш реал ҳаётда миллат шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътибори поймол этилганда ёки миллатнинг манфаатларига нисбатан иккинчи бир томондан зўравонлик ҳаракатлари бошланиб кетган ҳолатларда янада кучли ва яққол намоён бўлади. Бундай ҳолатда, миллатнинг барча вакиллари қайси лавозимда хизмат қилиши, қайси даражада бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар ўзаро бирлашиб кетадилар ва миллатнинг манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Миллий ўзликни англаш миллатнинг тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар, ҳудуд ягоналиги, маънавиятдаги ўзига хослигидан иборат белгилари каби миллатнинг мустақил белгиси ҳисобланади. Миллий ўзликни англаш миллатнинг мустақил белгиси эканлиги — миллий манфаатлар, эҳтиёжлар умумийлигини ҳимоя қилиш ва миллий тараққиётга эришиш ва унинг жаҳон тараққиётидаги ўрнини мустақамлаш заруриятини англаш билан белгиланади.

Миллий ўзликни англаш омилининг қудрати қуйидаги шароитларда кўпроқ намоён бўлади:

Биринчидан, агар миллий ўзликни англаш ривожланган бўлса, юқорида қайд этганимиздек, миллатнинг манфаатларига, айниқса, шаъни, қадр қиммати, обрў-эътибори, гурури поймол этилишига қаратилган ҳаракатлар юзага келган шароитларда, миллатнинг барча вакиллари бирлашиб кетадилар, ҳатто миллатнинг ичида ўзаро муҳолафатда бўлган томонлар ҳам миллатнинг шаъни, гурури, обрў-эътиборини ҳимоя қилиш манфаати йўлида бирлашадилар.

Иккинчидан, миллий ўзликни англаш руҳий, ҳис-ҳаяжон, эҳтирос омилидир. Мазкур ҳолат ташқаридан қараганда сезилмайди. Уни миллатнинг хатти-ҳаракатларида, интилишларида ва мақсадларини амалга оширишларидаги салоҳияти орқали билиб олиш мумкин бўлади.

Руҳий ҳис-ҳаяжон ва эҳтиросларнинг «портлаши» миллатнинг характери, хусусиятлари, миллий ғояларни яратувчи, унинг тараққиётида олдинги сафда турувчи зиёлиларнинг салоҳиятига боғлиқ.

Учинчидан, миллий ўзликни англаш омили фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан чекланмайди, балки миллий тараққиёт жараёнида, унинг олдида юзага келадиган ички муаммоларни ҳал қилиш ҳамда миллатни бирлаштирувчи ва ҳаракатга келтирувчи вазифани ҳам бажаради. Бу муаммолар мамлакатда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий соҳаларда содир

бўлиши мумкин.

Тўртинчидан, миллий ўзликни англаш миллатнинг муҳим белгиси сифатида, фақат унинг манфаатларини ифодалаб ёки ҳимоя қилиш билан чекланмайди, балки шулар билан бирга унинг абадийлигини таъминлаб турувчи мустақкам қўрғон ҳамдир.

Сиёсий маънавияти, миллий онги ривожланган, миллий жиҳатдан ўзини-ўзи англаб етган халқ, миллат мустақилликнинг буюк кучига айланади. Миллатнинг, халқнинг куч қудрати унинг сони билан ўлчанмайди, балки сиёсий етуқлиги, миллий онгнинг ўсганлиги, миллий гурури, миллий ҳиссиёти, миллий туйғунинг қай даражадалиги, ўз-ўзини англаб етганлиги, миллий уюшганлиги билан белгиланади. Ўзлигини англаган миллатни ҳарбий устунлик билан вақтинча қарам қилиш мумкин, аммо, уни батамом қарам қилиб бўлмайди. Ундаги миллий гурур ҳар қандай шароитда ҳам озодликка чиқиши учун кураш олиб боришга олиб келади. Шундай қилиб, миллий ўзликни англаш миллатнинг энг муҳим белгиси, унинг ривожланиши ва келажагини таъминловчи омили ҳисобланади. Мустақилликни қўлга киритиш ўзбек халқи ҳаётида миллий ўзликни англаш йўлидаги буюк инқилоб ҳисобланади. Чунки чоризм томонидан бу ўлқанинг босиб олинishi оқибатида Туркистон халқларининг маънавияти, маърифатига етказилган катта зарарлар ва Россияда амалга оширилган Октябр тўнтаришидан кейин ўрнатилган шўролар ҳукумати томонидан давом эттирилган зўравонлик сиёсати халқимизнинг гурурини поймол этишга, унинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнига салбий таъсир кўрсатган эди. Шўролар даврида ўзбек миллати номи фақат собиқ СССР ҳужжатларида қайд этилсада, у халқаро ҳаётда мустақил субъект сифатида тан олинмай келинган эди.

Мустақиллик учун кураш, гарчанд чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати давридан бошланган бўлса ҳам, у шўролар тузуми даврида янада кескин тус олди. Аммо, ўзбек халқининг кўзга кўринган миллатпарвар фарзандларининг изчиллик билан босқичма-босқич қириб юборилиши миллий ўзликни англаш жараёнининг оммавий равишда юксалиш имконини бермаган эди. 80-йилларга келиб СССР иқтисодиётидаги инқироз, унинг сиёсатда халқаро жандармга айланишга интилиши ва маънавият ва маърифатдаги қашшоқлашуви, бу тузумнинг миллатларни тараққий эттиришга ноқобиллигини яна бир бор тасдиқлаган эди. Бу жараён собиқ СССР таркибига кирган миллатларнинг мустақилликка интилишини, ўзликни англашнинг зимдан ўсиб боришини тезлаштириб юборди. 80-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошларида миллатлараро муносабатларда турли низолар ҳамда фожиаларнинг келиб чиқиши миллий ўзликни англашнинг яширин қудрати юзага қалқиб чиққанлигини билдирар эди. Бу қудратли жараён оқибатида «метиндек» мустақкам бўлган қудратли СССР давлати ва бутун жаҳон социализм тизими ҳалокатга учради. Собиқ халқлар турмаси ўрнида мустақил давлатлар вужудга

келиб, миллатларнинг ўзлигини англашга интилиши кучайиб кетди. Ана шу мураккаб кураш жараёнини ўз бошидан кечирган ўзбек халқи мустақилликни қўлга киритганидан сўнг, ўзининг мустақил миллат мақомини тиклаш учун дадил ҳаракат қилди. Хусусан, мустақиллик йиллари босиб ўтилган тарихан қисқа давр мобайнида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда катта ишларни амалга оширди. Бу йилларда миллатимизнинг ўзлигини англаши жадал ривожланиб борди. Бу миллий ўзликни англаш жараёнининг юксалиб бориш хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлди:

Биринчидан, собиқ тузум шароитида маънавий-маърифий соҳаларда бу тузумни мадҳ этувчи ишлар зўравонлик ва маккорлик билан қайси шаклда ва усулда амалга оширилмасин, миллатимизнинг дунёқарашини бутунлай ўзгартира олмади. Халқимиз ҳар қандай шароитда ҳам ўзлигига қайтиш қайфияти ва руҳияти билан яшаб келди. Чунки шўролар тузumi бермоқчи бўлган маънавият ва маърифат, уни шакллантириш миллий маданиятлар ривожланишининг объектив қонунларига асосланмай, балки, субъектив кучнинг, яъни коммунистик мафқуранинг зўравонлигига таянган эди. Бундан ташқари, собиқ тузум бермоқчи бўлган маънавият ва маърифат миллий маданиятларнинг ўзаро таъсири ва шу асосда бойишига эмас, балки рус миллати маданияти ва маърифатини бошқа «йирик» миллатга синдиришга қаратилган эди.

Собиқ совет жамияти маданиятининг модели «назарий» жиҳатдан «асосланган» бўлса ҳам, аммо, у амалда мавҳум тушунча эди (мазмунан социалистик, шаклан миллий). Моҳият жиҳатдан эса ўзбек халқи аجدодлари томонидан асрлар давомида яратилган ва бутунги авлодларга мерос бўлиб ўтган маънавият ва маърифатга мутлақо зид эди.

Мустақилликка эришишимиз билан бундай ҳолатларга Президентимиз Исломо Каримов раҳнамолигида барҳам берилди.

Иккинчидан, мустақилликнинг дастлабки босқичларида миллий ўзликни англашнинг характерли хусусияти шунда бўлдики, миллий қадриятлардан кўра диний қадриятларни кўтариш устуворликни ташкил қилди. Бунинг объектив сабаби бор эди. Хусусан, ўзбек халқи маънавияти ва маърифати ривожланишининг шўролар тузumi ўрнатилгунгача бўлган даври ислом маънавият ва маърифати билан чамбарчас боғланган бўлиб, у миллатимиз онги ва руҳиятининг муҳим қисмини ташкил қилиб келган. Худди шунинг учун ҳам болшевиклар исломга қарши кураш йўли билан миллатни ҳам йўқ қилиш мумкин, деб ҳисоблаганлар ва шу сиёсатни изчиллик билан амалга оширишга интилганлар. Уларнинг бу ҳаракатлари бежиз эмас эди. Чунки Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобе қилишни истаган кучлар, аввало уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади»¹. Мустақилликни қўлга киритгандан кейин тарихий хотирани ва

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000. 11-бет.

диний қадриятларни тиклаш миллий тикланишининг, ўзликни англашнинг муҳим омили сифатида устувор бўлиб келди. У миллий бирликни мустақкамлашда ва миллий тараққиётни янги босқичга кўтаришда амалий аҳамият касб этди.

Учинчидан, миллий ўзликни англаш жадал суръатлар билан ўсиб кетишига қарамасдан, Ўзбекистонда миллиятлараро ва фуқаролараро низоларнинг бўлмаганлиги, уларнинг олди олинганлиги ўзбек миллати учун вазминлик, бағрикенглик ва бошқа миллат вакилларига нисбатан ҳурмат кабилар хос бўлган хусусиятлардан саналади. Аслида, 1990 йилларда собиқ СССР тизимида бўлган собиқ иттифоқдош республикаларда бўлгани каби парокандалик, тараққиёт йўлининг ноаниқлиги Ўзбекистонда ҳам бўлган эди. Аммо, ўзбек халқининг ўзига хос теран ақл-заковати, босиқлик, вазминлик хусусиятлари, унинг раҳбари Ислом Каримовнинг вазиятни тўғри англаб, шунга мос равишда сиёсат олиб бориши парокандалик йўлига тўсиқ қўйди.

Тўртинчидан, ўзбеклар ўз атрофида яшаётган бошқа миллат ва элат вакилларига нисбатан дўстлик, биродарлик, ҳамкорлик, ўзбек халқига хос меҳр-оқибат туйғуларини сақлаб қола олганлиги миллий ўзликни англашдаги яна бир хусусият ҳисобланади. Ваҳоланки, мустақилликка эришган айрим республикаларда мустақиллик шарофати олдида довдираб, ўз атрофларида яшаётган, яқиндагина қардошимиз деб юрган миллат вакилларига ҳурматсизлик билан қараш юз берганлиги сир эмас. Ўзбекистонда бундай ҳол юз бермаганлиги, халқимизнинг юксак маънавиятини кўрсатади. «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясида таъкидланганидек, «миллатлараро ҳамжиҳатликка раҳна солувчи иллат бу — тажовузкор миллатчилик ва шовинизмдир. Бундай зарарли ғоялар таъсирига тушган жамият ҳалокатга юз тутиши муқаррар. XX асрда Европа халқларини асоратга солган ва айрим давлатларнинг таназулига сабаб бўлган фашизм ғояси бунга яққол мисол бўлади. Ўзбекистон ҳудудида қадим-қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келади. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади»¹.

Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: «Бизнинг кейинги йилларда эришган энг катта ютуғимиз — бу умумий хонадонимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликдир»².

Мустақил Ўзбекистоннинг юксалиши, ўзбек миллати гуллаб-яшнашининг тарафдори бўлган ҳар бир ўзбекистонлик фуқаро

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 60-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 9-бет.

миллатлараро тотувлик, дўстлик қоидаларига содиқ бўлиши керак. Чунки, мустақил давлатимизнинг келажаги биринчи навбатда, ўзбек халқининг миллий ўзлигини қанчалик англаб етганлигига ҳамда мамлакатимиз ҳудудида ўзбеклар ва бошқа миллат, халқ вакиллари билан ёнма-ён истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва эътиқодларидан қаъби назар, бир-биринини кўнлини ола билишига, улар ўртасида дўстона муносабатларнинг ўрнатилишига боғлиқ. Ҳозир Ўзбекистонда 136 миллат ва элат вакиллари тинч, фаровон ҳаёт кечирмоқда. Улар ўзбеклар билан бир қаторда бунёдкорлик ишлари билан шуғулланмоқдалар. Мамлакатимизда ҳар бир миллатнинг тили, маданияти, урф-одатлари ва расм-русумларини тиклаш, тарихий ватан билан алоқа ва муносабатларни боғлашга, миллий ҳис-туйғуларнинг намоён бўлишига кенг йўл очиб берилган. Бу эса мамлакатимиз барқарор ривожланишининг кафолатидир.

Хуллас, миллий ўзлиқни англашни ўстириш йўлида мустақилликни мустаҳкамлашга фидойи бўла оладиган, Ислом Каримов сўзлари билан айтганда, **«Биз фидойи ватанпарварларни тарбиялашимиз», «Элим деб, юртим деб яшовчи, шу йўлда ҳатто жонини ҳам аямайдиган», «Ўзидан сўнг озод ва обод Ватан қолдирадиган» фарзандларни тарбиялашимиз замон ва мустақиллик талаби»**. Бунга юртимизда яшаётган ҳар бир киши миллатидан қаъби назар масъул бўлмоғи лозим. Ёшларимиз тафаксурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг, мен ўзбек фарзандиман, деб, ғурур ва ифтихор билан яшашига эришиш маънавий тарбия ишимизнинг марказида турмоғи лозим¹.

Агар биз бугунги миллий ўзлигимизни англаш борасидаги вазифаларини талаб даражасида амалга ошира олсак:

Биринчидан, мустақиллигимизни абадийлаштиришга, обод ва озод Ватан, фаровон ҳаётни қуришга, мамлакатимизнинг жаҳондаги нуфузини мустаҳкамлашга, ўзимизнинг жаҳон цивилизациясидаги адолатли ва муносиб ўрнимизни қайта тиклашга эришамиз.

Иккинчидан, миллий ўзлигимизни англашимиз, авлод аждодларимиздан қолдирилган бой меросимизни ўзлаштиришимизга олиб келади. Бу фақат мустақиллигимизни мустаҳкамлаш вазифалари даражаси билан чегараланибгина қолмасдан, балки миллатимиз авлодининг ворислигини таъминлашга имкон беради. Демакки, бу вазифаларни амалга ошириб, биз кейинги авлодларимиз олдидаги вазифамизни ҳам адо этган бўламиз.

Шунинг учун миллий ўзлигимизни англашни ривожлантиришимиз бугунги куннинг ва истиқболнинг авлодлари олдидаги

¹ Қаранг: Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажаққа ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 11-бет.

вазифаси эканлигини ҳар бир миллатдошимизнинг тушуниб етиши катта амалий аҳамиятга моликдир.

Ҳуқуқий саводхонлик — маънавий етуқ-ик мезони

Ҳар қандай мустақил давлатда халқнинг эркин яшаши, фаровон турмуш қуриши, хоҳиш-иродасининг амалга оширилиши, эзгу мақсад ниятлари ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланиши лозим.

Шу кафолат ватан тараққиётини, давлат мустақиллигини, халқнинг жипслигини, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни, мустақилликнинг барқарорлигини таъминлашга шарт-шароит яратади. Юқорида айтилган кафолат Республикамиз Конституциясида ўз ифодасини топган. Бу ҳақда Президентимиз Ислоҳ Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ ўн биринчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Давлатимиз, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир фуқаро келажагининг кафолатини Конституция беради. Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, бурчлари конституцияда белгиланган. тегишли қонунлар билан мустаҳкамланган. Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат қуриш, адолатли жамият барпо этиш, ҳеч бир инсонни камситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш», — деб кўрсатган эди.

Олдимизга қўйган юксак мақсадларга эришиш учун бугунги Ўзбекистонга эркин ва раво фикрлай оладиган, унинг ҳаётида фаол иштирок эта биладиган, ўз сўзини айтишга қодир, ўз вазифа ва бурчларини тўғри англаб етган фуқаролар зарур. Бундай фуқарони тарбиялаш замон, тараққиётимиз талаби. Бунга қандай эришиш мумкин?

Демократик ҳуқуқий давлатнинг бунёдкорлари ҳуқуқий маданияти, тарбиясини тўғри йўлга қўйиш билан мақсадимизга эриша оламиз. Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси, Сиз каби ёшлар қомусимиз ва бошқа қонунларни ўрганиб олишлари зарур. Конституцияни билмаган, пухта ўрганмаган киши ўз ҳақ-ҳуқуқларини билмайди. Ҳуқуқини билмаган одамнинг ҳаёти охири-оқибатда фожиали тус олиши мумкин. Бунинг яққол мисоли Президентимизнинг юқорида қайд этилган нутқида ҳам кўришимиз мумкин: «Мадомки мақсадимиз аниқ экан, инсон ҳуқуқлари умумхалқ муҳокамасида қабул қилинган Конституция ҳимоясида экан, — деб нутқини давом эттирган эди юртбошимиз, — авлодларимиз, фарзандларимиз келажагига ҳавф соладиган, миллат шаънига доғ туширадиган хатти-ҳаракатлар қаердан пайдо бўлапти?» Бу ўринда Президентимиз бундай қалтис хатти-ҳаракатларга қўл урган кимсаларнинг қонунни билмаслиги, билса ҳам унга менсимасдан қараши, ҳурмат қилмаслигида эканини, уларда ҳуқуқий

маданиятнинг йўқлиги, етишмаслигини айтмоқчи.

Шундай экан, табиий равишда ҳуқуқий маданият нима деган савол туғилади? Ҳуқуқий маданият бу қонунни тушуниш, билиш, ҳаётга татбиқ этиш, ижросини таъминлаш ва ҳар бир шахсни, фуқарони ижтимоий ҳаётда фаол иштироки ва бундай фаолликни бошқалардан ҳам талаб қилиш жараёнидир. Ҳуқуқий маданиятни, аввало, инсоннинг ички дунёси, ички маданияти, умуминсоний анъаналарга ва ҳуқуқий билимларга бўлган муносабатлари белгилайди. Шахснинг ички маданияти унинг ташқи одобини кўрсатади. Ҳуқуқий маданият эгаси бўлган киши жамият талаблари ва қоидаларига ҳурмат билан қарайди, жамиятни бошқаришда ўзининг ҳуқуқий малака ва билимларини ишга солиб фаол қатнашади.

Кўпинча кишилар ҳуқуқ, қонун, бурч, адлия каби атамаларни, баъзан тасодифан қонунбузарлик қилиб қонун олдида жавобгарлик ҳолатига тушиб қолганларидагина эслайдилар. Нега қонунга рўпара бўлдинг, деб сўралганда: «Бундай бўлишидан хабарим йўқ эди», — деб кўзини милтиллатиб, адвокатдан нажот кутиб турадилар. Шунинг яхши англашимиз керакки, қонунни билмаслик ҳеч қачон айбни енгиллаштирмайди. Биз қонунга менсимаслик билан қарасак, уни ўрганмасак, ҳурмат қилмасак шундай ноқулай аҳволга тушиб қоламиз. Қонунни билиш, ҳурмат қилиш жиноятдан, жиноий оламдан йироқ юришнинг бирдан-бир йўлидир. Қонунга ҳурмат инсон маданияти ва маънавияти бўлиб қолганда, бундай жамиятни бошқариш ҳам, адолатни қарор топтириш ҳам осон бўлади.

Мана шунинг учун ҳам ҳуқуқий саводхонликни юқори даражага кўтариш тарбия борасидаги асосий ишларимиздан бири бўлиб қолмоғи керак. Президентимиз ҳуқуқий саводхонликни ошириш борасидаги вазифа — «ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қудратига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор»¹, деб белгилаб берди. Ҳуқуқий маданиятни, саводхонликни ривожлантирмай туриб қонунни менсимайдиган бузғинчилар, ўғри ва юлғичлар, товламачилар, лаганбардорлар, ахлоқ-одобсизликлар, кўрқоқлар, қотилликлар каби салбий ҳолатларнинг олдини олиш, тугатиш анчайин мушкул иш. Бундай қонунбузарлардан аввало одамларни, жамиятни ҳимоя қилиш зарур. Юртбошимиз Ислом Каримов сўзлари билан айтганда: «...давлат давлатлигини қилмоқчи бўлса, фуқарони ўз паноҳига олиши зарур...

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., 2000, 12-бет.

Бошқача айтганда, давлат ҳар бир фуқаросини ҳимоя этиши, унга ҳуқуқий ёрдам бериши керак. Қонун олдида барча баробар. Мамлакат қонунларига жами фуқаро — ёшидан, миллатидан, ирқи, динидан қатъи назар - барча баробар бўйсунмоғи фарз». Яна Ислом Каримов сўзлари билан айтганда, қонун қоғозда келиб кетса, жамият асло равнақ топмайди, қонун амалда бўлиши лозим.

Юқоридагиларни бажариш, фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш адолатли давлатнинг маънавий ва маърифий вазифаси. Бизнинг вазифамиз эса фуқаролар манфаатини кўзловчи қонунларга тўлиқ риоя этишдан иборат.

Каерда қонунларга итоат қилинмас экан, у ерда адолат бузилади, зўравонлик вужудга келади, ижтимоий-сиёсий зиддиятлар кучаяди ва охир-оқибатда жамият маънавий қашшоқликка гирифтор бўлиб, парокандаликка учрайди. Шунинг учун қонунларга итоат қилиш ҳар бир шахснинг маънавий юксаклик белгиси бўлиши билан бир вақтда жамиятнинг барқарор ривожланишининг ҳам асосий шарти ҳисобланади.

Демократиянинг маънавий-маърифий жиҳатлари

Демократия — «Халқ ҳокимияти» демакдир. Демократия кишилик тарихида инсоннинг онгли ҳаёти бошланган даврдан бошлаб, унинг эрк-иродасини, хоҳиш-истагини белгилайдиган мезон бўлиб келмоқда. Инсоният жамияти тараққиётининг ҳар бир янги даврида демократия ҳам янгидан-янги мазмун, моҳият ва шакл касб эта борган.

Демократия жамият тараққиёти, унинг сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий жиҳатларини, аҳоли умумий дунёқарашини ўзида акс эттиради.

Демократия тушунчаси негизида аҳолининг озодлик, ҳурриятга эришиши, эркин яшashi, ҳақиқат ва адолат сингари мазмун ётади. Буюк бобомиз Амир Темурнинг «Куч адолатда» деган сўзи негизида ҳуқуқий демократик давлатнинг ҳам, фуқаролик жамиятининг ҳам айрим белгилари, гоёт инсонпарварлик мазмуни ва инсоннинг яшаш ҳуқуқи, унинг барча эркинликлари ҳам мужассамлашган. Юқорида айтилган фикрлар ҳозирги замон демократик ҳаракатлар илғор тажрибасининг ўқ илдизини, бош йўналишини ташкил этади.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, қадимий шарқ давлатчилигида инсон эрки, ҳақ-ҳуқуқлари кўп жиҳатдан ҳимоя қилинган, ҳамда ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, инсон озодлиги ва хатти-ҳаракатлари эркинлиги таъмин этилган эди. Булар айни демократик жамиятининг муҳим ва асосий белгиларидан ҳисобланади.

Энди биз бутунлай янги тарихий шароитда яшаяпмиз. Бундай шароитда демократияни шунчаки «Озодлик», «Эркинлик», «Халқ ҳокимияти» сифатида содда равишда тушунмаслигимиз керак. Демократиянинг ҳар бир элементи янгича чуқур мазмун билан бойиб бораётти. Чунки, демократиянинг маданияти, маърифати одамлар ўртасидаги муносабатлардан тортиб дунёвий муаммоларни ҳал этишгача бўлган низо, мурося ва яқдиллик, унинг иқтисод, сиёсат ва фикрлар хилма-хиллиги шароитидаги вазифаларини ҳам қамраб олмоқда. Одамлар онги ва тафаккури кенгайгани сари, уларнинг демократияга муносабатлари ҳам ўзгармоқда.

Тоталитар тузумдан эркин фуқаролик тузумига ўтилаётган бир шароитда демократияни англаш, унинг моҳиятини тушуниш ва масъулиятини зиммага олиш анча қийин иш. Энг аввало, одам янгича шароит мазмун-моҳиятини англаши, унга ўз-ўзини тайёрлаб бориши, эркин яшаш ва эркин фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиши даркор. Ҳар бир фуқаро маънавий-руҳий жиҳатдан унга тайёр бўлиши лозим. Қотиб қолган тушунчалар қобиғини синдириш, фикрсизлик ва танбаллик, боқимандалик руҳиятидан холос бўлиш осон эмас. Биз ҳозир ана шундай мураккаб жараёни бошдан кечирмоқдамиз. Демократия бир йўла қурилган бино ёки доимий бир хил тарзда ўзгармай турадиган буюм эмас, балки у доимий ҳаракатдаги жонли ҳодисадир. Айни пайтда у жамият тараққиёти ва мавжуд сиёсий режим таъсирида ўзини-ўзи тўлдириб, бойитиб, янги тарихий шароитларда янгича мазмун касб этиб борувчи тарихий воқелиқдир. Қисқаси демократия тажрибага асосланган ва доимо мазмунан бойиб, шаклан такомиллашиб, моҳиятан чуқурлашиб борадиган доимий ва узлуксиз ҳаракатдаги фаолиятдир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини вужудга келтиришни олий мақсад қилиб кўйди. Унга эришишнинг ягона йўли эса демократияни чуқурлаштиришдир.

Шуни айтиш керакки, демократик жамиятни барпо этишнинг тамойиллари, дунё тан олган, эътироф этган, барча учун умумий бўлган ўз йўриқлари мавжуд. Буларга кўйидагилар кирази: Бевосита фуқаронинг ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш ҳуқуқига эгаллиги, озчиликнинг кўпчиликка буйсуниши, барча фуқароларнинг миллати, элати, ижтимоий келиб чиқиши ва диний эътиқодидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалар. Булар деярли барча мамлакатлар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам қатъий белгилаб қўйилган демократиянинг тартиб қоидаларидир.

Демократияни ҳаётга жорий қилишда мамлакат халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи, ахлоқий мезонларидан келиб чиқиб ёндашиш керак бўлади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқадиган бўлсак, ҳамма халқлар учун демократияни бирдай жорий қилишнинг бир хил қолипи бўлиши мумкин эмас. Мана шундан демократиянинг ғарб ва Шарқоналиги ҳақидаги қарашлар келиб чиққан. Бу ҳақда Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов: «Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар гоёя нохуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам «Ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб айтганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹, — деганда демократияни жорий этишнинг босқичма-босқич, аста-секинлик билан, одамлар онги ва қалби орқали амалга ошириш каби ўзбекона тамойиллари мавжудлигини кўрсатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунларда Туркия, Олмония, Франция, Англия каби мамлакатлар бизга ўз тараққиёт дастурлари ва моделларини тавсия этдилар. Тўғри бу мамлакатларда демократиянинг ибратли ва ўрганишга арзирли тажрибалари мавжуд.

Бироқ давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов бу таклифларга ўзининг аниқ муносабатини билдирди. Бу масалага ҳар бир **миллатнинг турмуш тарзи, руҳиятидан келиб чиқиб ёндашиш зарурлигини айтди**. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Бундай йўл чалқаш ва хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, ғарб демократиясини тўғридан-тўғри шарқ мамлакатларида жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш қутилмаган фожиаларга олиб келиши мумкин. Эркинликка ортиқча йўл бериш давлат ва бошқарув аппаратининг бўшашиб кетиши, ҳокимият жиловининг ўз хоҳишига қўйилиши минг-минглаб хонадонлар бошига оғир кулфатлар келтириши билан яқунланишини кўрсатувчи мисоллар кўп.

Ғарб демократиясида очиқдан-очиқ муносабат, ксскин инқилобий ҳаракат устунлик қилади. Шарқ демократиясида эса аксинча андишалилик, босиқлик, Ғарбда ота-онасини сенсираш, Шарқда ўзидан катталарга, оқсоқолга ҳурмат билан қараш, босиқлик билан иш тутиш анъаналари мавжуд.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995. 10-11-бетлар.

Баъзи одамлар Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик жамиятни шакллантириш фақат қоғозда, шунчаки оғзаки гап, амалда фуқароларнинг барча имкониятлари чекланаётир, деб даъво қилмоқдалар. Бу гапни айтганлар нуқул Ўзбекистонни Америка, Олмония, Франция, Англия ва бошқа бир қатор мамлакатлардаги аҳвол билан солиштиришга уринадилар. Бу ўринда бир нарсага эътибор беришимиз талаб этилади. Юқорида қайд этилган мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатлар борасида тўпланган тажрибалар, амалга оширилган ишлар икки юз йил ва ундан ҳам ортиқ йиллар мобайнида, оғир кураш ва синов йўлларидан ўтиш орқали вужудга келган. Мустақил Ўзбекистонда тарихан қисқа вақт мабойнида, кечаги кундан бугунги кунга ўтган куннинг ўзида Ғарб давлатларидагидек кенг миқёсли тadbирни амалга оширишни талаб қилиш ақлга сиғмайдиган ҳолат. Одамлар дунёқарашини, фикрлаш тарзини ва онглилик даражасини бир кун ё бир йилда ўзгартириш сира мумкин эмас.

Шахснинг фақат ўзини ўйлаши, барча ташаббуслар остида ўз манфаати туриши, шахсий ғамхўрлик, ўзи учун яшаш, ўзгани ўйламаслик, барча умумий манфаатлардан ўз манфаатларини устун қўйиш каби кайфияти — демократиянинг чуқурлашишига тўсқинлик қилади. Боз устига асрлар давомида халқ турмушига айланган қадриятларга ҳам зиддир.

Шундай қилиб, содда қилиб айтганда, демократияни қуйидагича тушуномқ керак: **Демократия — онгли фикрлаш, ҳар қандай эхтирослардан ҳоли, ақл-идроққа таянган муносабат. Демократия — юқсак маънавий ва ички маданиятни ошқор этиш имконияти; демократияни англаш шахснинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиш; аниқ тартиб-интизомларга таяниб яшаш салоҳияти; демократия бизга инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини ҳимоя қиладиган барчанинг қонунларга бўйсуниб яшашини ўргатади ва талаб этади.** Ақсинча бўлган жамиятда бошбошдоқлик, парокандалик авж олади ва оқибатда бундай жамият ҳалокатга учрайди. Шунинг учун ҳам Президентимиз мамлакатимизнинг сиёсий ва давлат қурилиши соҳасидаги хусусиятларини кўрсатиб берар экан, «сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм ғоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш»¹ ни муҳим вазифа сифатида белгилаб берди.

Мустақиллик туфайли эркинлик, демократия нималигини ва ўзлигимизни кашф этдик. То маънавий камолотга етмагунча, то

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон». 2000, 13-14-бетлар.

хатти-ҳаракатларимиз, муносабатларимиз ақлу-идрок ва умумий манфаат доираси билан чегараланмагунча демократияни мазмуни ҳам кўлами, ҳам кутганимиз даражасида бўлмайди. Бу бевосита фуқаролар онги, дунёқарашини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишдан қолган лоқайдлик ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш, шу асосда давлатимиз, ватанимиз истиқболли учун куйиниш тўйгуларини кучайтириш каби мураккаб ва узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб, Президентимиз Ислоҳ Каримов: «...демократия ўз-ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдон тортиб, кейин, айтиш мумкинки, ҳатто фожиали тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин»¹, — деган эди. Шунинг ҳамда олиб, Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган жамиятни эркинлаштириш концепциясида демократик жараёнларни чуқурлаштириш сиёсий соҳадаги стратегик вазифа қилиб белгиланган. Шунга биноан миллий истиқлол гоҳисининг асосий вазифаси «Жамият ҳаётини демократиялаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш, унинг изчиллиги ва самарадорлигини таъминлаш — мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий жиҳатларнинг энг асосий йўналишидир»², деб белгиланди. Демак, ана шу мураккаб жараёнларга ҳар биримиз алоҳида тайёргарлик кўришимиз, ўзимизни демократияга тайёрлаб боришимиз, ички бир маънавий қудрат билан ўзимизни тарбиялаб боришимиз керак.

Шундай қилиб, миллий ўзликни англаш, ҳуқуқий саводхонлик, қонунларга итоаткорлик, давлат тизимига ҳурмат, демократик қадриятларга содиқлик бир томондан жамият маърифий тараққиёт йўлидан боришини таъминлайдиган омил бўлса, иккинчи томондан шахс маънавий қомиллигини кўрсатувчи асосий мезон ҳисобланади. Жамиятда қомиллик мезонига жавоб берадиган кишилар аксарият кўпчилиكنи ташкил қилсагина маънавий баркамоллик ва иқтисодий юксакликка эришиш мумкин бўлади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Миллий ўзликни англашнинг моҳиятини изоҳланг.
2. Миллат ва миллий ўзликни англаш муносабатларини қандай тушунасиш?
3. Миллий ўзликни англашни мустақиллик учун курашнинг муҳим омили деб ҳисоблайсизми?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 10-11-бетлар.

² Миллий истиқлол гоҳиси: асосий тушунча ва тамойиллар. 29-бет.

4. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда қанча миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади?
5. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни изоҳланг.
6. Ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий саводхонлик жамиятимизга нима учун зарур?
7. Ҳуқуқий саводхонлик ва маданиятни қандай тушунасиз?
8. Демократия тушунчасининг мазмуни ва моҳиятини изоҳланг.
9. Шарқ ва Ғарб демократиясининг муштарак томонлари ва фарқларини тушунтириб беринг.
10. Мустақил Ўзбекистонда демократик жараёнларнинг қарор топиши ҳақидаги фикрингиз.
11. Демократия ва маънавият ўртасидаги муносабат нималарда ўз ифодасини топган?

ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Шахс маънавиятини шакллантиришда ота-она ва она масъуляти

Шахс маънавиятини ривожлантиришнинг омиллари ва воситалари кўп. Шулардан бири фарзанднинг ота-онага ва ота-онанинг фарзандга бўлган муносабати масаласидир.

Ўзбек халқининг энг қадимий даврлардан бошлаб, ҳозирга қадар давом этиб келаётган, ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган ажойиб қадриятларидан бири — ота-онани фарзандлар томонидан юксак даражада эъзозлаш, иззат-икромини, ҳурматини жойига қўйишдан иборатдир. Фарзанд учун дунёда ота-онадан кўра меҳрибон, азиз ва мўътабар зот йўқ. Ота-она фарзандларнинг суянчиги, битмас-туганмас бойлигидир.

Ота-она ўз фарзандидан ҳеч нарсани аямайди. Уларнинг табиат ато этган буюкликлари ҳам ана шунда. Ўзбек халқи одоб-ахлоқи бўйича, кексаларнинг, ота-онанинг олдида салом бермасдан ўтиш гуноҳ ҳисобланади. Ота-онани қадрлаш, уларнинг беўлчов, беминнат хизматига бир умр содиқ бўлиш, дуоларини олиш — болаларнинг фарзандлик бурчидир. Бу миллий қадриятларимизнинг энг муҳим талабларидан биридир.

Буюк бобомиз Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, ота-онани ҳурмат қилиш «...фарзандлар учун мажбуриятдир. Бу иккисига хизматни бирдек қил, хизматинг қанча ортиқ бўлса ҳам кам деб бил. Отанг олдида бошингни фидо қилиб, онанг боши учун бутун жисмингни садақа қилсанг арзийди! Икки дунёининг обод бўлишни истасанг, шу икки одамнинг розилигини ол! Туну кунингга нур бериб турган — бирисини ой деб бил, иккинчисини қуёш. Уларнинг сўзларидан ташқари бир нарсга ёзма, улар чизган чизиқдан ташқарига бир қадам ҳам босма. Ҳамма хизматни сен одоб билан бажар, «адаб» сўзидаги «дол» каби қоматингни ҳам қил».

Тан олишимиз керакки, шўролар даврида кексаларни, ота-оналарни ҳурмат қилиш ҳақидаги миллий қадриятларимиз бироз хира торга бошлади. Баъзи ёшларимизда ўзларидан катталарни, нуруний қарияларни ҳурмат қилиш, уларнинг насиҳатларига қулоқ солиш сингари юксак маънавий фазилатлар йўқолиб кетаётгани сезилмоқда. Эҳтимол, бошқа миллат кишилари бунга унчалик эътибор беришмас, лекин биз, ўзбеклар буни ҳис қилмай иложимиз йўқ.

Ўзига тўқ, бой-бадавлат бўлган айрим фарзандларнинг ота-

оналари кексалар учун ажратилган уйларда яшаётганлигига тоқат қилиб бўлмайди. Гоҳи-гоҳида бўлса ҳам, ота-онага қўл кўтариш, ундан ҳам оғирроқ жиноят қилиш ҳоллари содир бўлиб турганлигини эшитиб турибмиз! Бу — оддий нуқсон эмас, балки учига чиққан тубанлик, бағритошлик, миллий қадриятларимизни оёқ-ости қилиш, ўз инсонийлигини йўқотишдир. Миллий қадриятларимизга, ўзбек халқининг шаънига доғ тушурадиган бундай ярамас ҳодисалар замини, илдири, сабаби нимада, деган савол пайдо бўлиши табиий.

Шўролар даврида, авлод-аждодларимизнинг ўғитлари, панд-насиҳатлари, ажойиб анъаналаримиз тарғиб қилиниш ўрнига нуқул қораланди, ёмон огли қилинди, бидъат, хурофот, деб баҳоланди. Миллий тарбия борасидаги меросимиз ўрганилмади, тарғиб этилмади. Уларнинг ўрнига таълим-тарбия борасида Европа, Россия моделини кўкларга кўтариб мақтаб, тарғиб қилиб, ёшларимизни ўз миллий қадриятларимиздан бебаҳра қилиб қўйдик. Ана шу туфайли диний-ахлоқий, сила, қўни-қўйни, маҳалла-қўйлар таъсири каби таълим-тарбиянинг ҳаёт синовидан ўтган бебаҳо бойликларидан жудо бўла бошладик. Муҳтақиллигимиз туфайли буларга чек қўйилди, бундай салбий иллатларни тугатиш борасида сезиларли ишлар амалга оширилмоқда.

Катталарга иззат-иҳром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат каби инсонни инсон сифатида улуғлайдиган, ахлоқий, маънавий жиҳатдан гўзал ва баркамол қиладиган қадриятларимиз одамлар, айниқса, ёшлар қалбидан ўрин ола бошлагани қувончли бир ҳолдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни — Конституцияда фарзандларнинг жамият, оила, ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари нималардан иборатлиги миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қоидаларга асосланиб белгилаб берилган. Унинг 66-моддасида қайд қилинишича, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Хуллас, ҳар бир фарзанднинг ўз ота-онасини эъзозлаши фарзандлик бурчи ва жамият олдидаги масъулияти саналади. Ота-онани эъзозлашнинг қуйидаги шарҳона талабларига ҳаммамиз амал қилишимиз ҳам фарз, ҳам қарз, фарзандлик бурчимиздир: Ота-онага таом бериш, озода қилиб кийинтириб қўйиш, касал бўлганда шифокорга кўрсатиш, керакли дори-дармонни келтириб бериш, доимо ҳол-аҳвол, сиҳат-саломатликларини сўраб туриш, ота-она олдида «уҳ» тортмаслик, гердаймаслик лозим бўлади. Ота-она норизо бўлган ишни қилмаслик, ароқ ичма, гиёҳвандлик қилма, ёмонга қўшилма, деса уни қилмаслик ва қўшилмаслик керак бўлади. Кўчада юрганда отадан олдин юрмаслик, отадан аввал овқатга, дастурхонга

қўл узатмаслик, отадан аввал ўтирмаслик, отадан кўра пойгакда ўтириш, отанинг олдида оёқни узатиб ёнбошлаб олиш бизнинг ахлоқ-одобимизга кирмайди. Ота-она чақирганда лаббай деб жавоб қайтариш, нима иш қилаётган бўлса, ҳеч иккиланмасдан дарров уларга жавоб бериш фарзандлик бурчи ҳисобланади. Шунда ота-она ўз фарзандидан рози бўлади. Ота-онанинг розилигини олган фарзанд барака топади, иши ўнгидан келади, олдига қўйган мақсадига эришади. Ота рози — худо рози, деган ҳикматда гап кўп. Ота-онаси норизо бўлган фарзанд кечгача югурса ҳам, ишининг баракаси бўлмайди, бири иккига айланмайди. Турмушга чиқиш, уйланишда ота-онанинг розилигини, оқ фотиҳасини олишда ҳикмат кўп. Юқоридагиларнинг ҳаммаси биз учун бир ховуч олтин, ҳазина. Келгуси ҳаётимиз учун пойдевор қўйиш демакдир. Бу дунё қайтар дунё, нима эксанг шуни ўрасан, Сиз ота-онангизга нима қилган бўлсангиз, у сизга фарзандларингиздан қайтади. Бу ҳам табиат қонуни бўлса не ажаб!

Энди ота-онани ҳурмат қилишнинг улғуворлиги ҳақидаги баъзи ибратли фикрларни ҳадислардан келтириб ўтамиз. «Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Оллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади. Агар улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча, Оллоҳ таоло ундан рози бўлмайди»; «Ким ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннатдаги дарахт) насиб бўлиб, Оллоҳ таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади»; «Уч тоифа кишиларнинг дуоси, ҳеч шубҳасиз, Оллоҳ таоло қошида мақбулдир: мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси»; «Ота-оналарнинг кексайган вақтда ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин»; «Ота-онага итоат қилиш — тангрига итоат қилишдир. Уни олдида гуноҳ қилиш тангри олдида гуноҳ иш қилиш билан баробардир» ва бошқалар.

Юқорида фарзанднинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида фикр юритдик. Ота-онанинг ҳам фарзанд олдидаги бурчи ниҳоятда катта ва масъулиятлидир. Фарзандларнинг келажакда қандай маънавият эгаси бўлиши кўп жиҳатдан ота-она, у берган тарбияга боғлиқ. Ҳар бир ота-она фарзанди олдида ўз оталик, оналик бурчини тўлиқ ҳис этиши, унга жавобгарлигини маънан англаб етиши керак.

Собиқ шўролар даврида узоқ вақт миллий ва маънавий тарбия четга суриб қўйилди. Оқибатда болалар тарбиясида ота-она масъулияти пасайиб кетганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ваҳоланки бола, ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида ота-она берадиган тарбия жуда муҳим аҳамиятга эга. Фарзанд тарбияси қуйидаги босқичларда амалга оширилишини ҳар бир ота-она яхши билиши фойдадан холи

бўлмайди: **Биринчиси** — насл тарбияси, яъни бола тарбияси — бола туғилмасдан уч-тўрт йил олдин бошланиши керак. Яъни бўлғуси она ва отанинг соғлиғи, фарзанд тарбиялашга масъулигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Бу — бола, фарзанд кўришни истаган ота-онанинг бўлажак фарзандлари тақдирига масъулият билан қараб, ўзларининг саломатликларини яхшилашларини назарда тутади. **Иккинчи босқич** — ҳомиладорлик давридаги парвариш. Бу масала ўта муҳим, ўта аҳамиятли бўлиб, бизда бу энг қолоқ соҳа бўлиб келмоқда. Ривожланган мамлакатларда ҳомиладорлик даври туғилажак инсон тақдирининг 60 фоизини белгилаши кўзда тутилади. Бу даврдаги чора-тадбирлар аксарият ота-оналар томонидан амалга оширилади. **Учинчи давр** — бола туғилгандан то 6-7 ёшгача бўлган давр. Шу даврга келиб, бола маънавиятининг асосий куртаклари шаклланиб бўлади. Сўнг ана шу маънавий куртакларни парваришлаш ва янада ривожлантириш даври бошланади.

Маънавий баркамоллик, балки, бешиқдаги алланинг мазмунидан, болани кийинтириш-у уни ҳалол луқма билан боқишдан бошланиши мумкин. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд айтганларидек, инсондаги яхши феъллар, амоллар ҳалол луқмадан дир. Демак, ота-она фарзандини ҳалол луқма билан боқса, у фарзанд маънан пок ва ҳалол бўлиб вояга етади. Биз шўролар замонида буни унутаёздик, аҳамият бермадик, боз устига тарбияни ҳам тузум ўз манфаатларига мослаштириб, уни ўз қўлига олди.

Хулоса шуки, бола тарбиясини доно халқимиз айтганидек, у ҳали туғилмасдан ота, она ва бутун оила аъзолари ҳамжиҳатлигида бошлашимиз лозим булади.

Оламда барча нарса жуфт-жуфт бўлиб яратилган. Жуфт бўлиб яшаш табиат қонуни, тақозоси. Лекин оила бўлиб яшаш барча маҳлуқотлар орасида фақат одам наслига хос дир.

Оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи буғини, заррачаси. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Эр ва хотин — икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам — бу оила дир. Агар оила тинч-тотув, аҳил бўлса, олам тинч ва обод. Акс ҳолда, турмуш дўзахга айланади, оила зиндоннинг ўзи бўлади, буни жабрини эса эр ва хотиннинг ўзигина эмас, балки фарзандлари, яқинлари ҳам тартади.

Оила покликка ва софликка, икки томонлама муҳаббатга, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. Бу фарзандлар тарбияси учун муҳим омил ҳисобланади.

Шахс маънавияти, унинг дунёқараши, эътиқодига кўникмалар мажмуи асосан оилада шаклланади. Шу маънода, оила — ҳақиқий маънавият ўчоғи, мафкуравий тарбия омили ва муҳитидир. Бинобарин, миллий ғоямиз, мафкурамизга хос илк фазилатлар оила

муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади.

Оила, унинг асрлар мобайнида сақланиб келаётган муқаддас анъаналари орқали ёшларда Ратанга муҳаббат, имон-эътиқод, масъулият, ватанпарварлик, иснонпарварлик, илмга иштиёқ, меҳнатсеварлик кўникмалари шаклланади.

Ота-оналар болаларда ёшлиқдан халқ, юрт тақдири учун фидоийлик туйғусини шакллантириш, эзгулик, инсонпарварлик, раҳм-шафқатлилиқ руҳида тарбиялашга масъулдирлар. Бунинг учун ўз фарзандларини ёшлигидан бошлабоқ нарсалар олами билан таништиришнинг миллий анъаналаримизга хос шакллари кўллашлари лозим. Бу жараёнда миллий турмуш тарзимизга ёт бўлган «жангари» ўйинчоқлар, мултфилмлар, кинофилмлардан имкон қадар фойдаланмаслик мақсадга мувофиқ бўлади. Балки, шарқона одоб ва башариятнинг эзгу интилишларини акс эттирувчи ўйинлар, ўйинчоқлар, расми китоблар, миллий эртақлар асосида яратилган мултфилмларни кўришга қизиқтириш улар маънавий-мафкуравий тарбиясида муҳим рол ўйнайди. Масалан, «Зумрад ва Қиммат», «Ёрилтош», «Хўжа Насриддиннинг саргузаштлари» каби қатор эртақфилмлар орқали болаларда яхшиликка муҳаббат, ёмонлик, ёвузликка нисбатан нафрат туйғуларини тарбиялаш, адолат тантанасига ишонч ҳиссини ўйғотиш мумкин.

Энг қадимги одатимизга кўра, ўзбек оиласи ҳам тўйдан бошланади. Халқимиз саҳоватли халқ. Топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Халқимизни тўйсеварликда айблаб бўлмайди. Агар айбласак, ўз-ўзимизни камситган бўламиз. Тўй ва маъракаларимизга ўринсиз тош отиш инсофдан эмас. Лекин тўй баҳона сохта обрў олишга интилиш, кимошарга исрофгарчиликка йўл қўйишни оқлаб бўлмайди. Тўй ва маъракаларда мусобақа эмас, хайр-саҳоват ва маънавият қадриятларини мустаҳкамлаш устувор бўлгани яхши.

Ўзбек оиласининг ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий, маънавий мезонлари бор. Қуйида биз шулардан баъзилари, турмуш учун зарурлари ҳақида тўхтаб ўтишни лозим топдик, зеро, бу сиз каби оила кўриш олдида турган ёшлар учун фойдадан ҳоли бўлмас, деган ниятдамиз. Айтмоқчи бўлган гапларимизни эшитган бўлсангиз, яна бир бор эшитсангиз фойдадан ҳоли эмас.

Ризқ-рўз тонгла ҳар бир одамга, оилага улашилади. Кимки ғафлат босиб, ўрнида ётаверса, ризқидан қуруқ қолади, дейилади. Барвақт турилса, иш унумли, ўша кун хайрли бўлади....

Юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди, юз-қўлни ювгандан сўнг кичиклар катталарга салом берадилар, аёллар нонушта тайёрлайдилар, қизлар-келинлар ҳовли, эшик олдини супуриб, сув

сепиб кўядилар...

Иш ёки ўқишга оиланинг табаррук ёшлиларидан фотиҳа олиб кетилиши ахлоқ-одоб доирасига киради, қайтганда, аввал уларга учрашиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади...

Оила одобига кўра катта ёшлилар болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катта ёшлиларга очиқ-сочиқ ҳолда кўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз сўзларни айтмайдилар. Кўчага уй кийимида чиқилмайди ва бошқалар. Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп, қонунларда белгиланмаган, аммо, миллатимизнинг қадриятларига айланган тартиб ва талаблари мавжуд. Уларни фарзандларимиз ўзлаштириши ҳам фарз ва ҳам қарзидир. Чунончи, оилада ота-она, қайнона-келин, қариндош-уруғлар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри, уларнинг мақсадга мувофиқлиги, муносабатларнинг самимият даражаси ҳам ёшларда соғлом фикрнинг, шарм-ҳаё, меҳр-оқибат, иффат, ибодат, назокат, лафз, масъулият каби ижобий маънавий фазилатлар шаклланишига замин ҳозирлайди. Халқимизга хос устувор фазилатлар асосан оилавий муҳитда, яқин қариндош-уруғларнинг бевосита аралашувида юз беради. Бу ҳол меҳнатта тўғри муносабат, ҳалоллик, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш, аяш, урф-одатларни муқаддас билиш жараёнида амалга ошади. Бундай сифатларни ўзлаштира олган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик фазилатлари ривожланиши муқаррар. Аммо, оилавий низо ва ажралишларнинг сабаблари таҳлил қилинганда, шу нарса аён бўлмоқдаки, оила муҳитининг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро тил топа олмаслик ҳолатлари нафақат ўша оила, балки қариндош-уруғлар ўртасидаги хотир-жамликка ҳам раҳна солади. Энг ачинарлиси — бунинг оқибатида эътиқодсиз, диёнатсиз, мақсадсиз болалар, ҳаётда ўз ўрнини топа олмаган инсонларнинг пайдо бўлишидир.

Шундай қилиб, оила — жамиятнинг асосий бўғини. Оилада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, мустақиллик, озодлик ҳақида берилган тушунча, тасаввур боланинг мурғак қалбида бир умр муҳрланиб қолади. Оила мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, жамиятда барқарорлик вужудга келади. Президентимиз таъкидлаганларидек, «Оиланинг жамиятдаги ўрни, тарбиявий-ахлоқий аҳамияти, кадр-қимматини англаб етмасдан, оилага миллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашмасдан туриб, халқчил мафкура ярата олмаймиз»¹. Яъни маънавий соҳадаги вазифаларимизни муваффақиятли амалга ошира олмаймиз.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда оилани мустаҳкамлашга

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. 23-бет.

алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, Асосий қонунимизнинг «Оила» деб аталган 14-бобида қуйидаги қоидаларни ўқиш мумкин:

63-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга...

64-модда. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга еттунарига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар...

65-модда. ...Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади ва бошқалар.

Мустақил Республикамизда Оила муносабатларига алоҳида аҳамият берилаётганлигини Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ ўн биринчи сессиясида «Оила кодекси» ҳақидаги қонуннинг қабул қилинишида ҳам кўришимиз мумкин. Давлатимизнинг оиланинг ролини оширишга қаратилган сиёсати, албатта, фарзандларимизнинг маънавиятини юксалтиришида катта аҳамиятга эга бўлади.

Адабиёт ва санъат — шахс маънавиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим воситаси

Адабиёт ва санъат асарлари мустақил Республикамиз фуқаролари маънавий дунёсини бойитиш, уларни гўзал нарсаларнинг ҳаммасидан баҳраманд қилиш каби ажойиб хусусиятларга эга. Маънавий ғояси юксак, бадий жозибали адабиёт ва санъат асарлари кишилар қалбига тезроқ йўл топиш, эстетик ҳиссиётига кучли таъсир қилиш, ҳаётий воқеа-ҳодисаларни чуқур мушоҳада этишга даъват этиш каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун адабиёт ва санъат асарларининг кишиларни юксак маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашдаги бадий таъсир этишдек воситалик хусусиятидан имкони борича кенгроқ фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиёт ва санъат асарларининг кучи унинг халқчил ва тушунарлилигида, кишилар ички — руҳий дунёсига эмоционал таъсир кўрсата олишидадир. Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш муҳимдир.

Маънавий тарбияда ўзбек халқининг бой маънавий меросидан кенг фойдаланиш унинг таъсирчанлиги, самарадорлигини оширишда муҳим омил бўла олади. Ёшларимиз маънавий тарбиясида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Лутфий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий, Машраб, Муқимий, Фурқат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир каби классик шоир ва ёзувчиларимиз асарларидан фойдаланишимиз улар қалбини, руҳий дунёсини маънавий бойитишда катта аҳамиятга эгадир. Уларнинг бизга қолдирган бой бадий-маънавий мероси ўзининг чуқур фалсафий мазмуни, ахлоқий йўналиши билан ажралиб туради.

Классик санъаткорларимиз асарларида ҳалоллик ва поклик,

тўғрилиқ, бировнинг ҳақиға кўз олайтирмаслиқ, хиёнат қилмаслиқ, инсонпарварлиқ, ватанпарвалиқ, меҳнатсеварлиқ, диёнатлилик, имонлилик, ҳалол луқма билан кун кўриш, ота-онани ҳурмат қилиш каби инсон учун зарур маънавий хислатлар юқори бадий савияда баён этилган.

Маънавий тарбияда Пиримқул Қодиров, Олил Ёкубов, Саид Аҳмад, Ўткир Хошимов, Тоҳир Малик каби ёзувчиларимиз, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ойдин Хожиева, Омон Матчон, Рауф Парфи каби шоирларимизнинг асар ва шеърларидан ҳам кенг фойдаланиш, бадий асарлар, улардаги қаҳрамонларнинг феъл-атвори, ахлоқи, маънавий дунёси тўғрисида суҳбат, мунозара ўтказиш катта самара беради.

Маънавий тарбияда кишилар онги, руҳиятига таъсир этишда театр санъатининг ҳам роли, ўрни ва аҳамияти, таъсир этиш доираси имкониятлари чексиздир. Биз театр санъатини икки томони чархланган шамширга ўхшатишимиз мумкин. У бир томони билан кишилар қалбига ёруғлиқ олиб кирса, уни юксак маънавийлик томон йўлласса, иккинчи томони билан эса инсон қалбидаги нодонлик, жаҳолат яъни маънавийсизликка ва жаҳолатга қарши курашади.

Театр санъати бошқа санъат турлари каби образли — бадий табиати билан инсон қалбига эмоционал таъсир кўрсатиш, унинг руҳий дунёсига чуқур кириб бориш, шу орқали маънавий дунёсини бойитиш хусусиятига эга. Мустақилликни мустаҳкамлаш, кишиларни юксак маънавийлик руҳида тарбиялашда театр санъатининг ана шу хусусиятидан унумли фойдаланиш замон талаби. Афсуски, кишиларимиз, шу жумладан ёшларимизнинг театр, кино санъати, ёки санъатнинг бошқа турларига бўлган қизиқиши унчалик етарли даражада эмаслиги кишини ажаблантиради. Театр воқелигимиз, кишиларимиз турмуши, интилиши, қизиқиши, хатти-ҳаракатларини ҳаяжон билан акс эттирадиган майдондир. У бир вақтнинг ўзида ҳам сўз, ҳам мусиқа, ҳам хатти-ҳаракат орқали инсон қалбига таъсир этиш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради. Шунинг учун театр ва кино санъатининг бу хусусиятидан маънавий тарбияда фойдаланиш катта самара бериши шубҳасиз. Фақат улардан самарали фойдаланиш лозим бўлади.

Бундай асарларни кишилар қалбига кириб боришида телевидение имкониятларидан фойдаланишга алоҳида аҳамият бериш талаб этилади. Кишиларимиз «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» каби кўрсатувларни сабрсизлик билан кутганидек, маънавий юксакликка чорлайдиган, яъни жасорат ва олижанобликни, маънавий гўзаллик ва ахлоқий покликни, улуғворлик, нафосат ва маънавий қадриятларимизни тарғиб этувчи бадий юксак адабиёт ва санъат асарларига муҳтождир. Чунки, улар маънавийтимизни юксалтирибгина қолмас-

дан, шунинг билан бирга ёшларимизга илм эгаллашда, миллат ва ватанни тараққий эттиришда фидойилик кўрсатишда, завқ-шавқ ва илҳом бағишлайдиган воситаларнинг асосийларидан бири ҳисобланади.

Тарбиявий ишларни амалга оширишда ва ёшларимиз онгига миллий истиқлол ғояларини сингдиришда республика маънавият ва маърифат кенгашининг олиб бораётган амалий ишларини ҳам аълоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Унинг вилоятлардаги ва Тошкент шаҳридаги бўлимларида самарали ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, талаба ёшлар билан республикамизнинг кўзга кўринган адабиёт ва санъат арбобларининг учрашувларини ташкил қилиш, кўзга кўринган олимлар иштирокида турли илмий-амалий конференциялар уюштириш каби ўта муҳим ишларни амалга оширилмоқда. Айниқса, бу кенгаш томонидан маънавият, тарбия ва таълим масалаларига бағишланган илмий, илмий-оммабоп рисоаларни босиб чиқараётгани ва уларни ёшлар ўртасида кенг тарғибот қилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим бўлади. Бу кенгаш ўз фаолияти билан мамлакатимизда тарбия борасида олиб борилаётган умумий ишга ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, маънавий тарбия бугунги куннинг энг долзарб масаласи. Бу ишга юртимизнинг барча зиёлилари — ўқитувчилар, журналистлар, ёзувчилар, врачлар, артистлар, барча раҳбарлар бирдек масъулдирлар. Мамлакатимизда тарбияни ҳозирги замон талаблари даражасида олиб боришда мавжуд барча имкониятлар ва воситалардан самарали фойдаланганимиздагина маънавияти юксак ёшларни тарбиялашга эришиш мумкин бўлади.

Шахс маънавиятини шакллантиришнинг бошқа омил ва воситалари

Шахс маънавиятини шакллантириш ва қарор топтиришда сўз ғоявий таъсир воситаси сифатида намоён бўлади. «Яхши сўз — қиличдан ҳам кучли» деган гап бор. Ҳақиқатан ҳам ўз ўрнида ишлатилган сўзлар, ёрқин ва дилдан баён этилган нутқ, бамаъни фикр доимо кишиларнинг хулқ-атвориغا, маънавиятига ижобий таъсир кўрсатади. Фикрни эса тингловчининг талаб-эҳтиёжи, орзу-умидлари ва манфаатларига алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда баён этилсагина таъсирчан ва ишончли бўлади.

Маънавий-маърифий тарбия олиб боришда муайян маънавий қарашлар тизимини бирдан, бир вақтнинг ўзида ифода этишга интилмаслик лозим. Бундай изоҳ яхши самара бермаслиги мумкин. Шунинг учун тингловчига алоҳида-алоҳида фикрларни раван ва содда тилда баён этилса, у масаланинг моҳиятини тез англаб олади.

Айтилаётган фикр тингловчи қалбидан ўрин олади. Масалан, шахс маънавиятини шакллантиришда миллий қадриятларимизни ўрни ҳақида сўзлар эканмиз уларнинг барчасини бир бошдан бирма-бир ўтиш шарт эмас. Яъни, она меҳр-муҳаббатининг нақадар улкан куч экани, бунга алоқадор ҳисоб удумларимиз борлигини англаш учун оддий она алласининг тэъсирчанлигини ҳис этиш киши қалбида кучли, такрорланмас кечинмаларни уйғотиши мумкин.

Ўз-ўзини бошқаришнинг миллий модели бўлган маҳалламизнинг азалий удумлари, урф-одатлари ва анъаналарига таянган ҳолда, улкан маънавий тарбия вазифасини бажаради. Кексаларнинг панд-насиҳати, катталарнинг шахсий ибрати, жамоанинг ҳамжиҳатлиги орқали одамлар онгига эзгулик ғоялари сингдириб борилади.

Маҳалла аввало соғлом ижтимоий, маънавий, ахлоқий муҳит саналади. Маҳаллада кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлини унинг катта ёки кичиклигидан, амалдор ёки оддий ишчи, ҳунарманд, бой ёки ночор бўлишидан қатъи назар уларнинг хулқ-атвори, ўзаро муносабатларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Шу маънода маҳалла, Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, ҳақиқий демократия дарсонасидир.

Маҳаллада кенг жамоатчилик ўртасида ғоявий-мафкуравий, маънавий-маърифий ишларни самарали йўлга қўйиш учун катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, ҳар бир киши қалбида миллий қадриятлар, меҳр-оқибат, ҳамжиҳатлик, инсонийлик, эл-юрт шаъни учун кураш, ўзаро ёрдам каби фазилатларни камол топишида маҳалланинг ўрни беқиёс.

Шахс маънавиятини шакллантиришда таълим-тарбия муассасаларининг ўрни ниҳоятда катта. Мактаблар, лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртлари маънавий тарбиянинг асосий уочқларидир. Уларнинг барчасида амалга оширилаётган маънавий тарбия жараёнида, барча ўқув қўлланмалар ва дарсликлар, қўшимча адабиётларда, ўтказиладиган тадбирларда қуйидаги маънавий-маърифий омиллар устувор аҳамият касб этиши мақсадга мувофиқ:

- Ватанга муҳаббат тўйғусини шакллантириш;
- она тилимизга муҳаббат ва ҳурмат уйғотиш;
- миллий қадриятларимиз, маънавий меросимизга ҳурматни кучайтириш;
- эзгулик тимсоли бўлган аёлни улуғлаш;
- умуминсоний қадриятларнинг миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, дунёвий илмларга интилиш ва илғор маданиятни шакллантириш воситаси эканлигини ўқтириш;
- диннинг дунёвийлик билан қарама-қарши эмаслигини англаштириш;

- ҳуқуқий маданият соғлом дунёқараш, соғлом маънавий фазилат шаклланишининг муҳим омили эканлигини тушунтириш;

- ўз тарихини билиш орқали ўзлигини англаш ва бошқалар.

Таълим муассасаларга яратилган ўқув қўлланмалардан тортиб, синф ва аудиторияларгача барчасини мафқуравий, маънавий-маърифий таълим берувчи ижтимоий кўргазмали қурооллар билан қурооллантириш мақсадга мувофиқ. Шундагина шахс маънавиятини шакллантириш борасида қўйган мақсадга эришамиз. Шунинг билан таълим ва тарбиянинг самарадорлигини ошириб бориш ҳам энг долзарб вазифаларимиз қаторида турганлигини эсдан чиқармаслигимиз лозим.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ота-онанинг фарзанд олдидаги улуғлиги нимада?
2. Бирисини ой деб бил, иккинчисини қуёш иборасининг мазмунини изоҳланг.
3. Ота-онанинг фарзандлар олдидаги бурчи нимада деб биласиз?
4. Фарзандларнинг ота-оналар олдидаги бурчи нимада деб биласиз?
5. Ота-она ва фарзандлар масъулияти ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида нималар кўрсатилган?
6. Ота рози — худо рози иборасининг мазмунини изоҳланг.
7. Фарзанд тарбиясини қайси даврда бошланиши ҳақида нималар биласиз?
8. Яхши феъллар, яхши аъмоллар — ҳалол луқмадандир иборасининг мазмунини изоҳланг.
9. Ўзбек оиласининг маънавий-ахлоқий жиҳатлари ҳақида нималарни биласиз?
10. Кишиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг аҳамияти нимада деб биласиз?
11. Қайси ёзувчи ва шоирлар асарларида ўзбек миллий маънавиятининг ўзига хос жиҳатлари ўз ифодасини топган? Улар миллий маънавиятимизнинг ривожланишида қандай аҳамиятга эга?
12. Шахс маънавиятини шакллантиришнинг яна қандай омилларини биласиз.?

МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТНИНГ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДАГИ ФИКРЛАРДАН НАМУНАЛАР

Бирор-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустақамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди.

И. Каримов

Маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради.

И. Каримов

Маънавият инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг имон-иродасини, эътиқодини мустақамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч...

И. Каримов

Моддий фаровонликка табиий интилиш миллатнинг маънавий ва ақлий ўсиш эҳтиёжига ғов бўлмаслиги лозим.

И. Каримов

Халқимизнинг келажаги, энг аввало, унинг ўзига, маънавий қудратига ва миллий онгининг ижодий кучига боғлиқдир.

И. Каримов

Маънавиятни англаш ўзликка қайтиш демақдир.

И. Каримов

Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади.

И. Каримов

Тарих — халқ маънавиятининг асосидир.

И. Каримов

..... жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир.

И. Каримов

Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир.

И. Каримов

Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади.

И. Каримов

Комил инсон деганда... аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз.

И. Каримов

... маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир.

И. Каримов

Агар иқтисодий ўсиш, тараққиёт жамиятимиз танаси бўлса, маънавият, маърифат ва сиёсий онг етуклиги унинг жонидир.
«Мулоқот» журнали, 2/98, 29-бет.

Яхши хулқ — яхшилик аломатидир.

Беруний

Ҳар бир кишининг қадр-қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришида.

Беруний

Маънавиятни қайта қуриш жамиятни қайта қуришга нисбатан ҳам оғир кечадиган, ҳам узоқ давом этадиган жараёндир.

Виктор Гюго

Маънавият ўзини таниш, ўзини ўзгалар билан, ўзгаларни эса ўз назари билан тафтиш қила билиш демақдир.

Виктор Гюго

Адоват эмас — адолат енгади.

Виктор Гюго

Ҳасад билан эмас, ҳавас билан яшаш керак.

Виктор Гюго

Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шақланган. Уни ўлчаб ҳам, поёнига ҳам етиб бўлмайди. У инсон учун бутун бир олам.

Виктор Гюго

Одамнинг улуғлиги унинг бўй-басти билан ўлчанмаганидек, миллатнинг улуғворлиги сон-саноғи билан белгиланмайди.

Ягона ўлчов - унинг маънавиятидир.

Виктор Гюго

Ёшлиқда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидир.

Ҳадисдан

Тангри ўз бандалари ичида ғайратлисини ёқтиради.

Ҳадисдан

Оқ бўлсанг онт ичма.

Яхши одам юрт тузар, ёмон одам эл бузар.

Маънавият — инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлади, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунлари иродасини мустаҳкамлайди.

Маънавият инсон онги ва шуурини ёритувчи бир куч.

Вақтнинг қадрига етиш маданияти ҳам маънавиятдир.

Бешиқдан то қабргача илм изланг.

Илм-фансиз буюк давлат қуриб бўлмайди.

Ақлнинг камолоти имон ва илм биландир.

Ҳадисдан

Гарчи Хитойда бўлса ҳам илм талаб қилинглр.

Ҳадисдан

Илм ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир.

Ҳадисдан

Тавсия этилаётган адабиётлар

1. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992.
2. Ислом Каримов. Биз қуриш, яратиш йўлидан бораверамиз. Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. Ислом Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996.
5. Ислом Каримов. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. Т., «Ўзбекистон», 1994.
6. Ислом Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1994.
7. Ислом Каримов. Мақсадимиз — тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик. Т., «Ўзбекистон», 1995.
8. Ислом Каримов. Ҳалоллик ва фидойилик — фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Т., «Ўзбекистон», 1994.
9. Ислом Каримов. Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислохотлар йўлидир. Т., «Ўзбекистон», 1996.
10. Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996.
11. Ислом Каримов. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. Т., «Ўзбекистон», 1995.
12. Ислом Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
13. Ислом Каримов. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1994.
14. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995.
15. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
16. Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998.
17. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.

18. Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998.
19. Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсади миз. Т., «Ўзбекистон», 2000.
20. Ислом Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка интиқидир. Т., «Ўзбекистон», 2000.
21. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис. 1-4-томлар. Қомуслар бош таҳририяти.
22. Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., 1997.
23. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-қулуб. Асарлар, 13-жилд, Т., 1966.
24. Амир Темур — буюк давлат арбоби. Тошкент молия институти (илмий-назарий конференция материаллари), 1995.
25. Амир Темур ўғитлари. Т., 1992.
26. Ат-Термизий (ҳадислар). Шарқ юлдузи. 1990, 9-сон.
27. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т., 1990.
28. Аҳмад Яссавий (ҳикматлар). Т., 1991.
29. Аҳмад Хўжа. Шу азиз Ватан — барчамизники. Т., 1995.
30. Б. Аҳмедов. Амир Темур ва Шарқнинг уйғониш даври. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 9 май.
31. Азиз Қажумов. Аҳмад Фарғоний. Т., «Чўлпон», 1998.
32. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. Т., «Чўлпон», 1995.
33. Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар) 1-3 китоб. Т., «Ўзбекистон», 1996, 1997.
34. Ватан саодати. Т., «Шарқ», 1998.
35. Ватанни севмоқ имондандир. (Иншолар тўплами) Т., 1995.
36. Қосимов Б. ва бошқалар. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т., «Ўқитувчи», 1996.
37. Вафоев О. Маънавият тараққиёт омили. Истиқлол ва маънавият. «Мулоқот», 1995, 2-сон.
38. Даврон А. Маънавият даҳосини тавоф этайлик. Миллат ва тараққиёт. «Ватан», 1999, 1-8 июн.
39. Демократия — мураккаб жараён. «Фан ва турмуш». 1991, 11-сон.
40. Жабборов Ш. Маънавиятнинг фалсафий қирралари. «Маърифат», 1996, 20 ноябр.
41. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. Т., 1994.
42. Жумабоев Й. Ж. Тадбиркорлик ва маънавий камолот. «Иқтисод ва ҳисобот», 1996, 3-сон.
43. Жумабоев Й. Ж. Инсоннинг ҳаёт мазмуни. «Фан ва турмуш»,

1996, 3-сон.

44. Жумабоев Й. Ж. Ҳаёт мазмуни ва комил инсон муаммоси. Т., 1997.

45. Зайнутдинов З. Фарзанд бурчи. «Тошкент оқшоми», 1996, 19 феврал.

46. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000 йил.

47. Зуннун Ш. Донишмандлар одоб-ахлоқ тўғрисида. Т., «Ўқитувчи», 1996.

48. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., «Шарқ», 1998.

49. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996.

50. Иброҳимов А. Поклик — миллий тикланиш куртаги. «Тафаккур», 1996, 6-сон.

51. Имом Исмоил Ал-Бухорий. Ал-адаб ал муфрат (Алаб дурдоналари). Т., 1990.

52. Мирзакалон Исмоилий. Инсон одоби. Т., 1989.

53. Оила ахлоқи ва одоби (тўплам). Т., 1995.

54. Олий Мажлис қарорлари. «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази қошидаги «Олтин мерос» халқаро ҳайрия жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Т., 1996, 28 сентябр.

55. Маънавият имондан бошланади. «Гулистон». 1995, 1-сон.

56. Маънавият — жамият тараққиётининг асоси. «Ўзбекистон овози», 1995, 16 феврал.

57. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., «Шарқ», 1998.

58. Муҳитдинов Н.А. Маънавиятимиз сайқал топиб бормоқда. «Ўзбекистон овози», 1994, 2 март.

59. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., «Фан», 1993.

60. Мусурмонова О. Ўқувчилар маънавий маданиятини шакллантириш. Т., 1993.

61. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар — соғлом авлодни тарбиялаш воситаси. Т., 1995.

62. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Т., 1996.

63. Мардонова Г. Ватан ягонадир. (Ватан ҳақида). «Оила ва жамият», 1996, 1-сон.

64. Норбой Ортиқов. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. Т., «Ўзбекистон», 1997.

65. Норбой Ортиқов. Ёш авлодни муқаддас ғоялар руҳида

- тарбиялаш бўйича тавсиялар. Т., 1995.
66. Кайковус. Қобуснома. Т., «Ўқитувчи», 1986.
  67. Комил инсон (тўплам) Т., 1995.
  68. Маънавият — масъуллик. Т., 1996.
  69. Маънавиятнинг оидин йўли. Т., 1996.
  70. Орипов М.К. Поклик ва комиллик рамзи. «Ёш куч», 1994, 1-сон.
  71. Отамуротов С., Бахронов Ж. Наҳот — маърифатда. «Тафаккур», 1995, 2-сон.
  72. Отамуротов С., Бахронов Ж. Миллий ўзликни англаш — ўтиш даври сиёсатининг устувор йўналиши. «Халқ сўзи», 1995, 6 май.
  73. Очиллов С. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. Т., 1997.
  74. Саифназаров И. Бозор иқтисодиёти ва шахс камолоти. Т., 1996.
  75. Султонмурод О. Нақшбанд ва Навоий. Т., «Ўқитувчи», 1996.
  76. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т., «Ўқитувчи», 1998.
  77. Туленов Ж., Ғафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш. Т., 1995.
  78. Усмонов К., Ғаниев Д. Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1994.
  79. Усмонов Р. Саодатнома. Танланган асарлар. Тўплаб нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. Т., «Ўқитувчи», 1995.
  80. Усмонов М. Донишмандлар одоб-ахлоқ ҳақида. Т., «Фан», 1996.
  81. Усмонов М. Яхши фазилат — инсонга зийнат. Т., «Ўзбекистон», 1992.
  82. Умар Хаём. Наврўзнома. Т., 1990.
  83. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1991.
  84. Феруз. «Фан», 1995.
  85. Хўжа Аббос ўғли. Миллий ифтихор. Т., 1995.
  86. Хўжамуродов Н. Маънавий қадриятлар ва миллий ўзлигини англаш. Т., 1991.
  87. Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т., «Ўзбекистон», 1991.
  88. Шайхова Х.О., Назаров К. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. Т., 1992.
  89. Шарифхўжаев М. Ифтихор. Т., «Ўзбекистон», 1993.
  90. Нажмиддин Кубро. Т., 1995.
  91. Эҳтиром. (тўплам) Т., «Ўзбекистон», 1995.
  92. Юсуф Хос Ҳожиб. «Кутадғу билиг». Т., 1990.
  93. Юсупов Э. Маънавият мезонларига янгича ёндашув. «Ўзбекистон овози», 1995, 22 апрел.
  94. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., «Университет», 1998.

95. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 2000 й.
96. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Т., «Ўзбекистон», 1995.
97. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1992.
98. Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. Т., 1992.
99. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси. Т., «Ўзбекистон», 1996.
100. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси. Т., 1993.
101. Ўзбекистон: қарамлик ва мустақиллик йилларида. Т., 1996.
102. Ғайбуллоҳ ас-Салом, Сайди Умар. Толибнома. Т., «Шарқ», 1996.
103. Ғаниев И. Фитрат. Эътиқод. Ижод. Т., «Камалак», 1994.
104. Ғафуров И. Миллатнинг билтурланиши. «Беш тамойил ҳаётга» китобидан. Т., 1995.
105. Ҳабибулла Зайнитдин. Жалолиддин Мангуберди. (Бадиа) Т., «Фан» 1993.
106. Ҳазрати пайгамбарнинг ҳаёти. Т., «Камалак», 1996.
107. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. Т., «Шарқ», 1999.

Фармон ва қарорлар

1. Республика «Маънавият ва маърифат жамоатчилик марказини тузиш тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 1994 йил, 23 апрел Фармони;
2. «Маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 1998 йил 9 сентябр Фармони;
3. «Республика маънавият ва маърифат Кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 1999 йил 3 сентябр Фармони;
4. «Маънавият ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 июл қарори.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I Бўлим. Маънавият ва унинг жамият тараққиётида тутган ўрни	6
1-мавзу: Ислом Каримовнинг миллий-маънавий тикланиш концепцияси, унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлаш ва миллий тараққиётдаги аҳамияти	6
2-мавзу: Маънавиятнинг предмети, тушунчалари, уларнинг ўзаро муносабатлари ва хусусиятлари	25
3-мавзу: Маънавиятнинг таркибий қисмлари, уларнинг ўзаро муносабатлари ва ривожланиш хусусиятлари	39
4-мавзу: Маънавият, иқтисод ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги	51
5-мавзу: Маънавиятнинг сиёсат, ҳуқуқ ва ҳокимиятдаги ўрни	62
6-мавзу: Маънавиятда миллийлик ва умуминсонийлик	71
II Бўлим. Маънавиятнинг тарихий, назарий-илмий ва амалий заминлари	82
7-мавзу: Қадимги Ўрта Осиё халқлари маънавиятининг шаклланиш жараёнлари	82
8-мавзу: Ислом динида маънавият ва шахс маънавий қиёфасининг талқини	92
9-мавзу: Ўрта Осиё фалсафий тафаккурида маънавият ва маърифат масалалари	107
10-мавзу: Амир Темур ва Темурийлар сулоласи даврида маънавият	119
11-мавзу: Жадидчиларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари ва унинг халқ маънавиятини кўтаришда тутган ўрни	129
12-мавзу: Мустахлакачилик ва қарамлик шароитида маънавият	137
III Бўлим. Маънавият тараққиётининг мезонлари	149
13-мавзу: Маънавий баркамол инсон тушунчаси. Унинг шарқона таърифи. Ислом Каримов асарларида баркамол инсонни тарбиялаш ғоялари	149
14-мавзу: Ватанпарварлик, инсонпарварлик ва ўз миллатига садоқат — шахс маънавияти мезонлари	160
15-мавзу: Имон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик — шахс маънавий фазилатлари	170

16-мавзу: Миллий ўзликни англаш, уни мустаҳкамлаш ва миллатлараро тотувликни таъминлаш шахс маънавияти белгилари. Ҳуқуқий саводхонлик, қонунга итоаткорлик, давлат тизимига ҳурмат, фуқаролик бурчига садоқат — шахс маънавий баркамоллиги мезонлари	178
17-мавзу: Шахс маънавиятини ривожлантириш омиллари ва воситалари	192
Маънавият ва маърифатнинг аҳамияти ҳақидаги фикрлардан намуналар	203
Тавсия этилаётган адабиётлар	206

С. Огамуратов, С. Хусанов, Ж. Раматов

Маънавият асослари
Тошкент — 2002

Нашр учун масъул	<i>Н. Ҳалилов</i>
Таҳририят мудир	<i>М. Миркомил</i>
Муҳаррир	<i>А. Тошметов</i>
Бадий муҳаррир	<i>М. Ҳайдарова</i>
Мусахҳиҳа	<i>А. Меденова</i>

Босишга рухсат этилди 28.02.2002 й. Бичими 84x108^{1/32}.
Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 16,1. Нашр табоғи 13,0.
Адади 4000. Буюртма 29.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент, Мустақиллик
майdonи, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
гаълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Маркази компьютер бўлимида
тайёрланди.

«Хега-принт» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Буюк Ипак Йули, 235-а.

.